В. О. ГАВРИЛЕНКО

УКРАЇНСЬКА СФРАГІСТИКА

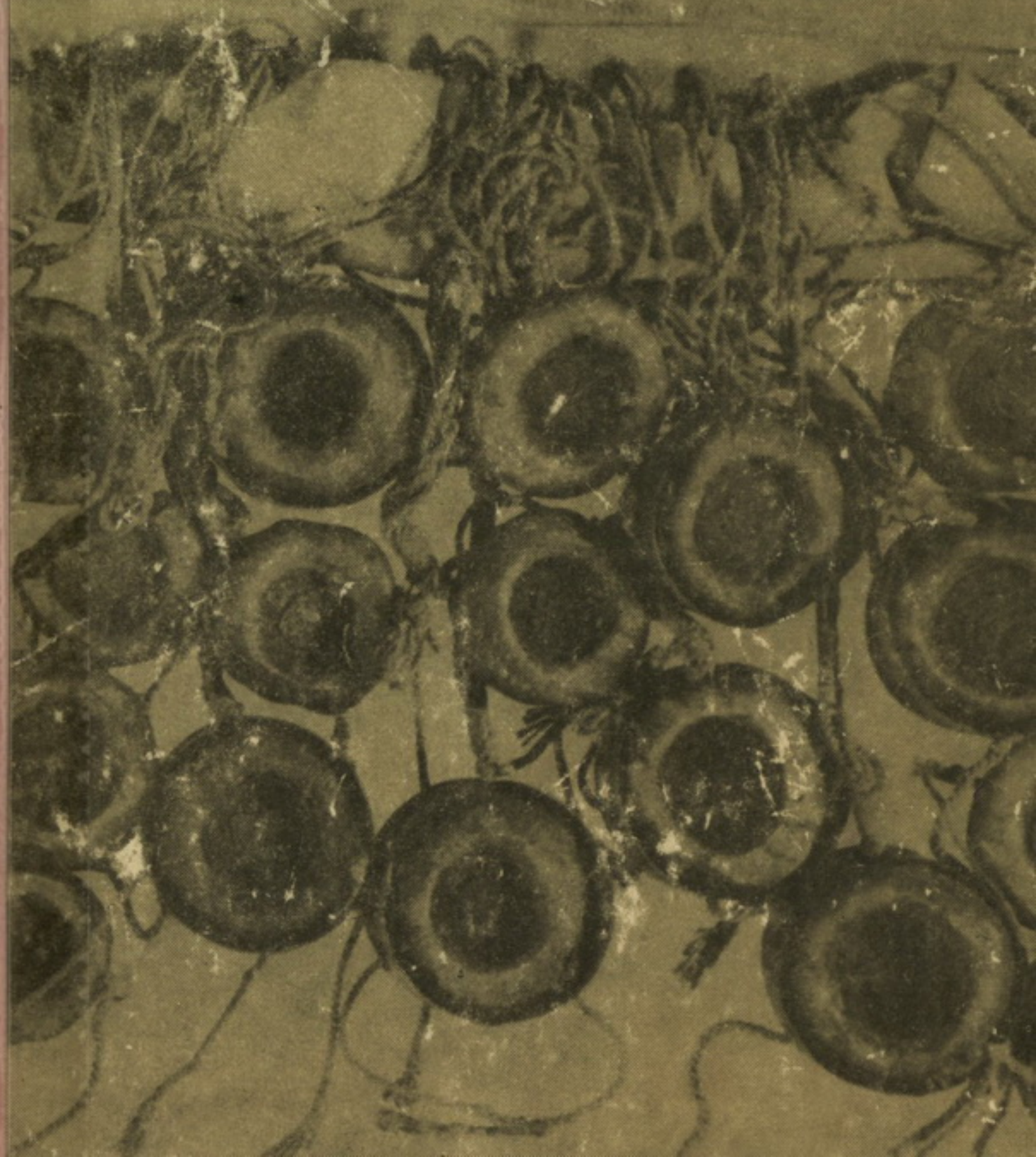

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
МУЗЕЙ ЕТНОГРАФІЇ ТА ХУДОЖНЬОГО ПРОМИСЛУ

В. О. ГАВРИЛЕНКО

УКРАЇНСЬКА СФРАГІСТИКА

ПИТАННЯ ПРЕДМЕТА ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

КИЇВ
«НАУКОВА ДУМКА»
1977

ВА293817 (2)

902. 9
Г 12

Т2
Г-12

У монографії досліджується історіографія сфрагістики від давніх часів до наших днів, з'ясовується місце і роль цієї дисципліни в історичній науці, розглядаються музейні колекції сфрагістичних матеріалів — печатки, свинцеві пломби, геми і скарабеї.

Книга ілюстрована різними типами сфрагістичних пам'яток.

Відповідальний редактор

О. Ю. Карпенко

Рецензенти

В. В. Грабовецький, Я. Д. Ісаєвич

Центральна
наукова бібліотека
АН УРСР
Акт № 1977
№ 12 928-31

Центральна
наукова
БІБЛІОТЕКА
АН УРСР

Редакція
історії та археології

Г $\frac{10602-041}{М221(04)-77}$ 80—77

© Видавництво «Наукова думка», 1977

ВСТУП

За останнє десятиріччя значно пожвавився інтерес до теоретичних засад історичної науки. Успішно проходить вивчення методології і методики допоміжних історичних дисциплін, в першу чергу джерелознавства, палеографії і дипломатики[1]. Але теоретичне осмислення деяких допоміжних дисциплін, зокрема сфрагістики, ще відстає від загального рівня. Методологічні і конкретно-методичні проблеми цієї дисципліни вимагають посиленої уваги.

Актуального значення набуває дослідження історіографії української сфрагістики. Без пізнання минулого важко зрозуміти сучасне, осягнути майбутнє. Досвідом історії остаточно перевіряються, утверджуються або відкидаються наукові погляди, методи досліджень, складається проблематика праць. Аналіз пройденого шляху української сфрагістики допоможе творчо засвоїти все краще з багатовікової спадщини, уникнути допущених раніше помилок, удосконалити прийоми і способи дослідження печаток.

Дослідження наукової спадщини, особливо дореволюційної історіографії, складна і нелегка справа. При цьому однаково не бажані нігілістичне ставлення до попередників і переоцінка, некритичний підхід до їх праць. Іноді висуваються твердження, що від старої історіографії радянські вчені почерпнули лише зібраний фактичний матеріал, належно не опрацьований і не систематизований. Якщо це б відповідало дійсності, то наше завдання значно спрощувалось би. Адже дослідження починалось би заново і не було б потреби долати старі концепції і погляди. Фактичний матеріал також потребує перегляду. Критерій відбору і вивчення фактів буржуазно-дворянської історіографії жодною мірою не може задовольнити радянських істориків. У дореволюційній українській сфрагістиці головним чином розглядались печатки правлячих класів — дворян, духовенства, козацької верхівки, а сфрагістичні пам'ятки міст, цехів, сільських громад, не говорячи вже про печатки робітничих і професійних

організацій, революційних осередків та груп залишались недослідженими.

Тому радянським дослідникам необхідно було заново переглянути весь джерелознавчий фонд української сфрагістики, та ця робота ще далеко не завершена.

Говорячи про наукову спадщину, а також про досвід історичного дослідження, слід пам'ятати, що радянська історична наука є принципово новим етапом у розвитку вітчизняної історіографії.

Історіографія української сфрагістики довгий час залишалась незайманим перелогом в українській історичній науці. Не було навіть бібліографічного покажчика з сфрагістики. У коротких оглядах літератури, зроблених у книгах К. В. Болсуновського та Марії Слабченко, у статті І. В. Лучицького, розглядались лише часткові питання[2]. Поширений огляд української сфрагістики зробив І. П. Крип'якевич[3], але його стаття має не історіографічний, а історико-бібліографічний характер. Крім того, в огляді відсутня література про печатки Закарпаття і Північної Буковини, про сфрагістичні пам'ятки греко-римських і візантійських колоній на території Південної України. Зовсім не розглядав І. П. Крип'якевич питання про участь музейних установ і колекціонерів-аматорів у збиранні та збереженні сфрагістичних пам'яток. Тому, перш ніж приступити до дослідження історії української сфрагістики, довелося провести велику підготовчу роботу по складанню повної бібліографії сфрагістики України.

Українська сфрагістика — складова частина історичної науки, її розвиток нерозривно пов'язаний з розвитком історіографії України. Але у сфрагістиці не спостерігається такої різноманітності поглядів і чітко виражених суперечностей, якими характеризується загальна історіографія.

Більшість сфрагістичних праць носить фактографічний, описовий характер, що значно спрощує і разом з тим ускладнює завдання дослідника історіографії сфрагістики. Спрощує, тому що полегшує характеристику багатьох сфрагістичних праць, ускладнює, тому що позбавляє історіографічні оцінки яскравості, вимагає від дослідника уваги до кожної деталі.

Через багато обставин український народ протягом довгого часу був роз'єднаний штучними кордонами. Але, незважаючи на це, сфрагістика Наддніпрянської України, що входила до складу Російської імперії, Західної України, Буковини і Закарпаття, які перебували під владою шляхетської Польщі та Австро-Угорщини, розвивалась як єдине ціле, робила свій внесок у розвиток загальноукраїнської культури.

Історіографію української сфрагістики можна поділити на чотири етапи, які, в основному, збігаються з прийнятою у нас періодизацією історії історичної науки.

Перший період починається з XVIII ст. і закінчується в 60-х роках XIX ст. У цьому періоді закладаються основи української наукової сфрагістики, яка тісно примикає до практичної (первісної) сфрагістики, що бере початок ще з часів Київської Русі.

Другий період охоплює 60—90-ті роки XIX ст. Протягом цього періоду поглиблюється проблематика досліджень, визначаються основні напрямки у вивченні сфрагістичних пам'яток. У першому і другому періодах основним джерелом поповнення джерелознавчої бази української сфрагістики були архіви й археографічні видання.

Третій період продовжується з кінця XIX ст. до 1917 р. Він характеризується гострою ідейною кризою буржуазної історичної науки, що позначилась також на розвитку сфрагістики. Але, незважаючи на методологічні помилки і фактографічність багатьох праць, у третьому періоді значно пожвавилось вивчення печаток, зросла джерелознавча база української сфрагістики, певна увага приділялась систематизації та узагальненню сфрагістичних пам'яток.

Це пояснюється надзвичайно складним характером кризи, коли зростає інтерес буржуазних вчених до окремих часткових питань. Провідне місце в розширенні джерелознавчого фонду сфрагістики у цей період належить археологічним знахідкам.

Четвертий період — радянська сфрагістика. Докорінний поворот у поглядах на сфрагістику, марксистське опрацювання зібраних матеріалів, поширення проблематики сфрагістичних досліджень, вивчення теоретичних засад дисципліни.

Періодизація визначила структуру монографії. За виключенням першого розділу, присвяченого загальним питанням методології і методики дисципліни, кожному із названих періодів відповідає окремий розділ.

В основу перших трьох розділів покладено доповнений та виправлений текст статей автора, виданих раніше [4]. Матеріали останніх розділів публікуються вперше.

Автор щиро дякує всім, хто доброзичливими порадами, безкорисливою допомогою при складанні бібліографічного апарату, розшуках архівних матеріалів сприяв створенню пропонованої читачеві праці.

Фоторепродукції печаток та інших ілюстративних матеріалів виготовили Я. Ю. Миськів, В. К. Кириченко, покажчики імен і печаток склала Г. Й. Горинь.

[1] Вопросы методологии исторической науки. М., 1967; Методологические и историографические вопросы исторической науки, вип. 1—7. Томск, 1963—1972; Методологические вопросы общественных наук, вип. 1—3. Л., 1968—1972; Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. М., 1969; Источниковедение отечественной истории. М., 1973; С. М. Каштанов.

Очерки русской дипломатики. М., 1970; А. П. Пронштейн. Использование вспомогательных исторических дисциплин при работе над историческими источниками. М., 1972; В. И. Стрельский. Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1968; М. Н. Тихомиров, А. В. Муравьев. Русская палеография. М., 1966.

[2] К. В. Болсуновский. Дрогичинские пломбы. К., 1894; Мария Слабченко. Материалы по малорусской сфрагистике. Одесса, [1912]; И. В. Лучицкий. По поводу «Дрогичинских древностей».— Чтения в Историческом обществе Нестора летописца, кн. 6, 1892, с. 73—104.

[3] І. П. Крип'якевич. Стан і завдання української сфрагістики.— «Український історичний журнал», 1959, № 1, с. 115—119.

[4] В. О. Гавриленко. Про предмет, методи і завдання сфрагістики.— Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. К., 1968, с. 292—308; Нагромадження сфрагістичних знань з давніх часів до середини XIX ст. Початок української сфрагістики.— «Архіви України», 1969, № 6, с. 16—24; Історіографія української сфрагістики другої половини XIX ст.— Історичні джерела та їх використання, вип. 7. К., 1972, с. 138—152.

РОЗДІЛ І

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ І МЕТОДИКИ УКРАЇНСЬКОЇ СФРАГІСТИКИ

Приступаючи до вивчення історії української сфрагістики, насамперед необхідно з'ясувати предмет, зміст і межі цієї дисципліни, встановити її термінологію, розглянути методику наукового дослідження сфрагістичних пам'яток. Про сфрагістику, її значення в історичній науці, про місце сфрагістичних пам'яток у загальному комплексі історичних джерел висувались суперечливі погляди, починаючи від явної недооцінки цієї дисципліни й закінчуючи надмірним розширенням її можливостей, намаганням зробити печатки універсальним джерелом. Траплялись випадки спрощеного трактування завдань сфрагістики, підкреслення ілюстративних функцій печаток тощо. Головна причина розбіжностей у поглядах на сфрагістику обумовлена недостатнім рівнем розробки теоретичних аспектів дисципліни. Отже, питання про предмет, методи та завдання української сфрагістики має не лише пізнавальне значення, від успішного розв'язання його значною мірою залежить подальший розвиток цієї галузі історії.

Принципи, на яких базується сфрагістика України, характерні для всієї сфрагістики (для зручності можна запровадити термін — *«загальна сфрагістика»*). Знаючи мету і завдання «загальної сфрагістики», питання про окрему її ділянку, в даному випадку українську сфрагістику, розв'язати не важко. Але справа ускладнюється тим, що теоретико-методичні проблеми «загальної сфрагістики» також належним чином не опрацьовані. Тому спочатку коротко з'ясуємо суть «загальної сфрагістики», зупинимося на основних завданнях і напрямках її розвитку.

Відомо, що термін *«сфрагістика»* походить від грецького слова *«сфрагіс»* — печатка. Подібно до інших наукових назв, наприклад, термінів «історія» та «історіографія», він вживається у різних значеннях. По-перше, так називається допоміжна історична дисципліна, що вивчає знаки засвідчення вірогідності документів і речей, по-друге, цим терміном позначається сукупність сфрагістичних матеріалів. Наприклад, говорять «сфрагіс-

тика Галицько-Волинського князівства», «давньоруська сфрагістика», «сфрагістика цехів» тощо, маючи на увазі печатки, що відносяться до певного періоду чи державно-правового інституту. Перше значення терміну є основним, в інших розуміннях ним користуються для зручності викладу.

В західноєвропейській історіографії поряд з назвою *«сфрагістика»* вживається термін *«сігіллографія»*, від латинського слова *«сігіллюм»*, що означає печатка. Інколи цей термін застосовувався і в українській історіографії дожовтневого періоду.

Не вирішено також питання про термін *«допоміжні історичні дисципліни»*. Останнім часом деякі історики пропонують запровадити замість нього новий термін *«спеціальні історичні дисципліни»*. Необхідність даного заходу обумовлюють тим, що назва «допоміжні дисципліни» має відтінок другорядності, обмеженості і не відбиває суті цих дисциплін та їх значення при вивченні історичного процесу. Ініціатор зміни традиційної термінології М. М. Тихомиров писав: «Какие же это вспомогательные дисциплины.., когда на основании их определяется основа основ исторической науки: даются датировка и определение подлинности источников?» [1]. Його пропозицію підтримали Д. С. Лихачов, О. О. Зимін, В. В. Фарсобін та інші вчені [2]. У «Нарисах історії історичної науки в СРСР» подаються обидва ці терміни. Спеціальними історичними дисциплінами називаются джерелознавство, історіографія, археологія, етнографія, історична географія з топонімікою, архівознавство, а допоміжними — палеографія, сфрагістика, дипломатика, епіграфіка, археографія, хронологія, нумізматика, метрологія, геральдика, генеологія та історична бібліографія [3]. Із закликами переглянути традиційну назву виступили і зарубіжні історики. На другій міжнародній нараді з палеографії, що відбулася 1966 р. у Парижі, директор французького Інституту досліджень історії текстів професор Л. Гленісон вніс пропозицію називати ці дисципліни «основними», «фундаментальними».

Але більшість дослідників допоміжних історичних дисциплін (серед них — О. І. Гуковський, С. Н. Валк, Л. В. Черепнін, А. О. Введенський, О. А. Новосельський) вважають за потрібне зберегти традиційний термін [4]. Не відмовились від назви «допоміжні дисципліни» і радянські енциклопедичні видання, які добирають наукові терміни для свого словника з особливою ретельністю. С. Н. Валк писав, що про терміни не сперечаються, про них домовляються і що «вспомогательные исторические дисциплины не нуждаются в укреплении своего и без того бесспорного авторитета при помощи перевода из разряда «вспомогательных» в разряд «специальных дисциплин» [5].

Марно було б сподіватись, що перегляд термінів чи якісь інші одноразові заходи самі по собі вирішать проблему, дозволять пожвавити дослідження вказаних дисциплін. Значного

зрушення у їх розвитку можна досягти лише шляхом копіткого дослідження предмету, розширенням проблематики, розробкою теорії та методики дисциплін, поповненням джерелознавчої бази. Разом з тим слід зазначити, що термінологічні суперечки мали певні позитивні результати, вони переросли у дискусію про поняття і суть допоміжних дисциплін історії, сприяли розв'язанню деяких теоретичних питань.

У дореволюційній історичній літературі і в працях зарубіжних дослідників допоміжні дисципліни досить часто називались *допоміжними науками історії*[6]. На перший погляд термін «допоміжні науки» має певну перевагу, бо ним, зокрема, підвищується значення цих галузей історії, підноситься їх науковий авторитет. Але виділення допоміжних історичних дисциплін в окреме ціле веде до відособлення їх від історичної науки, пориває між ними органічні зв'язки. Тому від цього терміну слід відмовитись. Як зауважив Ф. П. Шевченко, існує єдина історична наука, яка може поділятись на ряд галузей і предметів-дисциплін[7]. Допоміжні історичні дисципліни покликані допомагати кращому пізнанню першоджерел, сприяти правильному розумінню фактів, піднімати якість історичних досліджень. Важливих результатів вони можуть досягти лише в поєднанні з іншими історичними даними.

Сфрагістика, як видно з назви дисциплін, вивчає *печатки* і споріднені з ними *пломби* та *циліндри* стародавнього світу. Але, на наш погляд, цей традиційний комплекс сфрагістичних пам'яток необхідно поповнити. У відання сфрагістики, очевидно, слід передати *геми*, *скарабеї*, *керамічні* та *гончарні клейма*, *знаки-штампи* на металевих виробах. Розширення сфери сфрагістики і включення до неї нових видів пам'яток зумовлено, перш за все, характером завдань, які покладаються на цю допоміжну історичну дисципліну на сучасному етапі, про що йтиметься далі. Крім того, слід зазначити, що геми і скарабеї досить часто виконували функції печаток. Ними завірялись документи, опечатувались товари і посудини з рідинами, нерідко їх зображення служили зразками для різьбярів при вирішенні сюжетних мотивів печаток. Керамічні та гончарні клейма, знаки на металевих виробах також мають багато спільного з печатками. Вони відтискувались на предметах за допомогою штампів, які за способом виготовлення і прикладання являються однією з різновидностей штемпелів (матриць) печаток. Дуже близькі вони і за функціональним значенням.

Деякі дослідники висували пропозицію об'єднати сфрагістику з геральдикою і, долучивши до них філіграні, медалі, ордени, різні емблеми та символи, створити нову дисципліну — *емблематику*. Але об'єднання віддалених за змістом і формою історичних пам'яток виглядає досить штучно. По-суті, це було б відновленням *семіотики*, від якої свого часу історики відмовились.

Сфрагістика пройшла тривалий і складний шлях розвитку від практичного знання до наукової дисципліни. Це наклало певний відбиток на її предмет і вимагає від дослідника історичного підходу до вивчення питання.

Коріння сфрагістики сягають сивої давнини. Перші печатки — *циліндри* і *глиняні булли* із схематичними зображеннями гадюк та скорпіонів, які вважалися колись символами родючості, виявлені археологами у стародавніх месопотамських поселеннях Урук і Джемдет-Наср (кінець IV тисячоліття до н. е.) [8]. Збереглись сфрагістичні пам'ятки держав Дворіччя — Лагашу, Ніппуру і Аккаду (III тисячоліття до н. е.) [9], давнього Єгипту, Вавілону, Ассірії, Хетської держави [10]. Понад 2 тис. печаток із стеатиту, міді, слонової кістки і глини знайдено при розкопках стародавніх індійських міст Хараппа і Мохенджо-Даро (III—II тисячоліття до н. е.) [11]. Велика кількість печаток збереглась від часів Візантійської імперії, наприклад, колекції Радянського Союзу налічують близько 13 тис. візантійських привісних свинцевих булл, так званих *молівдовулів* [12].

Кількість гем, скарабеїв, керамічних і гончарних клейм, що залишилися від стародавніх народів, практично не піддається підрахунку. Великі колекції названих пам'яток зберігаються у Британському музеї, Луврі, Кабінеті медалей Паризької Національної бібліотеки, Ватіканському музеї, Археологічному музеї у Стамбулі, Національному археологічному музеї Греції (Афіни), Єгипетському музеї у Каїрі, в СРСР — Ермітажі, Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна, Державному історичному музеї у Москві, Одеському археологічному музеї та ін.

На території нашої Батьківщини печатки відомі з найдавніших часів. У Мінгечаурі, наприклад, знайдена глиняна печатка, яку дослідники відносять до початку I тисячоліття до н. е. [13] При розкопках одного з центрів урартської цивілізації міста Тейшебаїні на горбі Кармир-блур поблизу Єревана археологи виявили глиняні булли і циліндри VII — початку VI ст. до н. е. [14] В Криму знайдено античні печатки і геми, візантійські молівдовули, в Середній Азії — печатки стародавньої Парфії і Согду [15].

Перші письмові згадки про сфрагістичні пам'ятки Київської Русі наводяться в «Повісті временних літ» [16]. Дані літопису підтверджуються речовими знахідками. Так, 1953 р. у Новгороді археологи знайшли печатку полоцького князя Ізяслава Володимировича, що жив у другій половині X ст. [17] Дійшли до нас печатки Святослава Ігоровича (помер 972 р.), Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Мстислава Володимировича, Всеволода і Вячеслава Ярославичів, тмутараканського посадника Ратибора, київського митрополита Георгія та ін. Особливо повно представлена сфрагістика Новгорода і Пскова [18].

З кожним роком зростає кількість знахідок свинцевих пломб, за останніми даними їх розшукано близько 10 тис. екземплярів. Пломби виявлені у Новгороді, Смоленську, Пскові, Старій Ладозі, Калініні, Рязані, Переяславі-Рязанському, Києві, Звенигороді Галицькому, на о-ві Кам'януватому на Дніпрі (поблизу Дніпропетровська), у Любові (поблизу Вільнюса), с. Корчів неподалік Дрогичина у Польщі. В цих пунктах знайдені окремі екземпляри чи групи пам'яток. Основна колекція пломб походить з Дрогичина над Західним Бугом, колишнього міста Галицько-Волинського князівства. За місцем основних знахідок пломби увійшли в науку під назвою — *дрогичинських* [19].

Значного розповсюдження набули печатки у середні віки та наступні періоди історії. За підрахунками вчених в архівах Західної Європи зберігається близько 1 млн. 200 тис. печаток, з них 400 тис. припадає на Францію. Притому відбувається не лише кількісний ріст, а й розширюються рамки сфрагістики. Крім печаток державної влади, духовенства та службових осіб, з'являються печатки міст, цехів, міщан, сільських громад, культосвітніх установ, прогресивних партій, революційних організацій тощо.

На Україні побутують печатки Війська Запорізького, гетьманського управління, козацької старшини, військових територіальних об'єднань — полків, сотень і паланок [20]. Найдавнішою з відомих козацьких печаток, що дійшли до нас, є печатка гетьмана Григорія Лободи з універсалу 1595 р., який зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки АН УРСР [21].

Протягом багатовікової історії сфрагістичні знаки виконували кілька різноманітних за своїм характером функцій: по-перше, ними завірялись документи: по-друге, вони використовувались для опечатування листів, тобто забезпечували недоторканість кореспонденції; по-третє, сфрагістичні пам'ятки засвідчували приватну власність, зокрема печатки й пломби ставились на майно, паки, кошики та сувої з товарами, посудини з вином та іншими рідинами. Печатки-штампи відтискувались на ремісничих виробах — на металічному та гончарному посуді, зброї, цеглі, черепиці та ін. Вони виконували роль своєрідних фірмових знаків, виділяючи вироби певного ремісника чи майстерні з маси тотожних речей. Штампи-клейма одночасно служили гарантією якості ремісничих виробів.

Короткий екскурс до джерел сфрагістики свідчить про те, що печатки, пломби, геми й штампи-клейма набули значного поширення, глибоко увійшовши в діловодство, торгівлю, ремесло та інші сфери людської діяльності. Особливо велике значення мала перша функція печаток — затвердження документів, надання їм юридичної сили; вона збереглась донині.

Печатки, пломби та інші сфрагістичні знаки успішно могли виконувати свої численні функції за умови, що найменші спроби їх підробки своєчасно могли розпізнаватися. Іншими словами,

дієвість та ефективність використання сфрагістичних пам'яток повністю залежить від їх достовірності. Тому одночасно із введенням у користування печаток повинна була скластись певна сума знань, які давали можливість перевіряти непорушність сфрагістичних пам'яток, гарантували їх від зловживань. Насамперед, це була усна традиція, яка мала певне поширення і виходила за межі стародавніх канцелярій. Відгомін цієї традиції простежується в стародавніх джерелах.

У середні віки були зроблені перші спроби систематизувати сфрагістичні знання, встановити найзагальніші принципи дослідження печаток, як знаків засвідчення вірогідності документів. Причиною цього була запекла боротьба за землю, феодальні привілеї та майнові права, що досить часто супроводжувалися підробкою документів, у тому числі і привішених до них печаток. Тому для визначення автентичності актів необхідна була документальна експертиза. Оскільки перевірка вірогідності документів проводилась виключно в практичних цілях, центрами дослідження печаток стають середньовічні суди, державні та духовні установи, які видавали документи. На перше місце серед них висувається канцелярія папи римського, де були складені спеціальні списки всіх можливих способів підробки печаток. У листі папи Інокентія III з 1198 р. до каноніків Мілана наводиться десять можливих зразків фальшування печаток, починаючи від випадків прикладання примітивно карбованих фальшивих печаток і кінчаючи майстерним способом зняття печаток з оригінальних документів і прикріплення їх до сфальсифікованих актів [22]. Реєстри папи римського мали двояке значення, вони не лише застерігали ченців від підроблених сфрагістичних знаків, а й служили зразком для власних фальшувань. Відомо, що у середньовіччя монастирі були найбільшими центрами фальсифікації документів.

Першим автором, що осягнув усю сукупність сфрагістичних знань своєї епохи, був Конрад з Муре, канонік Цюріха. У своєму трактаті «Summa de arte prosandi», написаному 1275 р., він подає правила укладання документів. Шостий розділ цього рукопису присвячений знакам посвідчення актів, зокрема печаткам. Виходячи із сучасної йому практики, автор викладає основи *практичної сфрагістики*: типи печаток залежно від власників, форму й колір пам'яток, способи їх прикладання до актів, матеріал відтисків, напечатні зображення та написи, правове значення печаток, співпадання осіб, згаданих у документах, з написами привішених до них печаток, випадки користування чужими печатками тощо [23]. Трактат Конрада з Муре був першою і, по-суті, єдиною працею з практичної сфрагістики у середньовічній Західній Європі.

На подібних засадах розвивалась також практична сфрагістика Росії, центрами її були московські прикази та суди всіх інстанцій. Ріст міжнародного престижу Росії спричинився

у середині XVII ст. до пожвавлення дипломатичних відносин між Москвою і країнами Європи та Азії. У Посольському приказі (інша назва — Державний приказ посольської печатки), який відав зносинами з іноземними урядами, були складені спеціальні довідники з дипломатичної переписки. Значна увага в них приділялась печаткам — складовим елементам грамот і листів. Так, 1666 р. маляр Станіслав Лопуцький виконав царю Олексію Михайловичу «...знамя (зображення гербу. — *В. Г.*), а на нем четырнадцать печатей разных государств» [24]. На початку 70-х років XVII ст. правитель Посольського приказу А. С. Матвєєв написав твір «Всех Великих князей московских и всея Росии самодержавцев персоны, титла и печати, как они великие государи сами себя описывали; также всех государей христианских и бусурманских, которые имеют ссылки с Вами великим государем, персоны их, титла и печати» [25]. Рукопис праці не зберігся, але про його зміст можна судити з «Большой государственной книги 1672 г.», так званого «Титулярника», написаного під керівництвом А. С. Матвєєва перекладачем Посольського приказу Миколою Спафарієм та піддячим Петром Долгово [26]. Малюнки до «Титулярника» майстерно виконали золотописці Григорій Благушин, Федір Лопов, Матвій Андреєв, Дмитро Квачевський та ін. [27] «Большая государственная книга» є унікальною пам'яткою середньовічної геральдики і сфрагістики, в якій зібрані відомості про печатки та герби Росії, Англії, Франції, Іспанії, Італії, Швеції, Речі Посполитої, Великого Литовського князівства, Данії, Голландії, Флоренції, Брандербурзького курфюрста, Константинопольського, Олександрійського, Антіохійського, Єрусалимського та Московського патріархів, великих торгових міст Гамбурга і Любека.

Досить широко застосовувались печатки у судовій практиці Росії. На основі сфрагістичного аналізу встановлювали вірогідність документів, виявляли підробки та інші зловживання. У правій грамоті 1566 р. розповідається, як під час одного судового процесу позивач Субота Стромилін підробку спірних документів пояснив тим, що «печати порчены», вони повинні бути «на нитях белых, а не шелку». Суд визнав слушність доказу і грамоту як підроблену відхилив [28].

Таким чином, сфрагістика у середні віки залишалась сумою практичних навичок, розрізнених прийомів сфрагістичного аналізу, що використовувались при експертизі документів. Але нагромаджені в той час знання про печатки мали важливе значення для закладання наукових основ допоміжної історичної дисципліни — сфрагістики.

Родоначальниками наукової сфрагістики стали мавристи — члени духовної конгрегації св. Мавра, центром якої був французький монастир ордену бенедиктинців Сен-Жермен-де-Пре. Конгрегація мавристів була заснована в 1618 р., коли у Франції точились гострі релігійні війни. Виступаючи проти протес-

тантів і намагаючись отримати першість у цій боротьбі, мавристи виявили і опублікували значну кількість корисних їм історичних документів. Вони виробили правила критичного видання писаних джерел і, тим самим, заклали основи допоміжних історичних дисциплін. Найчіткіше мета сфрагістики сформульована в класичній праці відомого мавриста Жана Мабільйона «De re diplomatica libri sex» («Шість книг про річ дипломатичну»), виданій у 1681 р. Ж. Мабільйон вважав печатки невід'ємним елементом документів і запропонував використовувати їх при визначенні достовірності історичних джерел. Сфрагістика мавристів була тісно пов'язана з практичною сфрагістикою середньовіччя, але за своєю природою та метою вивчення вона стояла на якісно відмінній основі.

У праці Ж. Мабільйона розглядалось вузьке коло сфрагістичних матеріалів, в основному, з бенедиктинських архівосховищ Франції. У книзі іншого дослідника сфрагістики — німецького юриста М. Гейнекція «De veteribus Germanorum aliarumque nationum sigillis», що вийшла у 1709 р., подано систематичний огляд усіх відомих на той час видів і типів печаток. М. Гейнекцій збагачує проблематику дисципліни, закладає основи наукової сфрагістики.

Протягом XVIII—XIX ст. сфрагістика була складовою частиною дипломатики. Так, відомий дослідник дипломатики Йоган Гейман, який запровадив термін «сфрагістика», фахівець у галузі дипломатики і геральдики Й. Х. Гаттерер, професор Харківського університету К. П. Паулович та інші відносили сфрагістику до семіотики — одного з розділів дипломатики, присвяченого знакам засвідчення документів [29]. За допомогою печаток здійснювалась перевірка достовірності джерел, визначались час і місце написання документів, їх можливі автори. Це мало особливо велике значення при дослідженні тих актів, що збереглись фрагментарно, на яких були відсутні дати і підписи.

У другій половині XIX ст., коли видання і вивчення писаних джерел набрало широкого розмаху, дослідникам сфрагістики вдалося вирішити багато складних і важливих джерелознавчих питань, що дозволило уникнути багатьох помилок при відтворенні історичного минулого. Наприклад, відомий російський дослідник сфрагістики М. П. Лихачов виявив підробку жалованих грамот роду Протасьєвих, які неодноразово використовувались істориками (В. О. Ключевський, В. І. Сергієвич та ін.) для обгрунтування теорії спадковості кормлінь [30].

Сфрагістична експертиза не обов'язково вимагає наявності печаток на документах. Встановити підробку, з'ясувати непорозуміння і сумніви можна також за допомогою аналізу коротких описів затверджуючих документ печаток, які подавались у заключній частині багатьох грамот та актів. Так, зокрема, перевіряється вірогідність списків та копій документів.

Історико-дипломатичний аспект сфрагістичних досліджень підкреслюється М. П. Лихачовим у курсі лекцій з дипломатики. «В целом своем объеме,— зазначав він,— входит в дипломатику учение о печатях — сфрагистика или иначе сигиллография. Исключение должен составить только тот спорный отдел сфрагистики, как самостоятельного знания, где печати рассматриваются как памятники истории искусства»[31]. У визначенні М. П. Лихачова акцентовано увагу на основну тенденцію розвитку сфрагістики, як одного із підрозділів дипломатики, але воно не відображало повною мірою тогочасного стану розробки цієї дисципліни. Ще з середини XIX ст. в історіографії Росії намітився інший напрям у дослідженні сфрагістичних пам'яток. Він характеризується тісним взаємозв'язком сфрагістики з другими допоміжними історичними дисциплінами.

Зображення, символи та емблеми сфрагістичних пам'яток служили важливим джерелом для геральдики, розповідаючи про появу, розвиток і становлення гербів. Найменування осіб у написах печаток давали матеріал для генеологічних розвідок. Графічна форма літер, система скорочень слів, стиль і характер письма легенд поєднували сфрагістику з палеографією та епіграфікою. Не зайвими були дані сфрагістики і для дослідників нумізматики. У давній Русі для підкреслення вірогідності монет на їх зворотній стороні відтворювалась печатка великого князя. Часто печатки й штемпелі монет різались тими самими майстрами і мають багато спільного у сюжетах зображень та прийомах обробки. Отже, відкрився засіб для взаємного доповнення, перевірки сфрагістичних та нумізматичних пам'яток.

С. Гаврилов у рецензії на альбом печаток П. І. Іванова писав: «Выводы сфрагистики, науки еще столь новой, очень обширны: она состоит в тесной связи с геральдикой и нумизматикой, а польза той и другой для истории уже давно доказана»[32]. Конкретніше з цього приводу висловився О. В. Орєшников: «...для объяснения многих типов монет, непонятных с первого взгляда, необходимо знакомство с сфрагистическими памятниками»[33].

Бурхливі темпи нагромадження джерельної бази сфрагістики наприкінці XIX — на початку XX ст. (давньоруських булл із розкопок, дрогичинських пломб, візантійських молівдовулів) по-новому поставили питання про предмет сфрагістики. Продовжуючи використовуватись як один із важливих засобів визначення автентичності документів, печатки відтоді почали розглядатись як пам'ятки історії, матеріальної культури та мистецтва. Цей новий підхід до завдань сфрагістики знайшов своє відображення у дефініції О. В. Орєшникова: «Сфрагистика или сигиллография изучает печати всякого рода и с разных сторон. Предметом изучения сфрагистики служат как печати в собственном смысле, вырезанные на металлах, камнях, стекле, кости, также перстни с печатями, так равно и отпечатки или оттиски с них

на металлах, воске, сургуче, бумаге. Сфрагистика рассматривает печати, как памятники историко-дипломатические (отдел дипломатики) и как памятники быта и искусства» [34].

Предмет сфрагістики, у розумінні О. В. Орєшникова, не просте, так би мовити, чисто механічне розширення сфери застосування сфрагістичних даних. Це принципово новий погляд на печатку, як самостійне історичне джерело: «печати не менее монет и других памятников археологии могут служить в некоторых случаях подспорьем при решении не только вопросов искусства, но даже и истории» [35]. Визначення О. В. Орєшникова найвагоміше з того, що дала дореволюційна історіографія про предмет сфрагістики. Але неважко зауважити половинчатість і неозначеність формулювань автора. І це не випадково, вони повністю відображали стан сфрагістичних досліджень в дожовтневий період, коли більшість питань були лише поставлені, але до кінця не вирішені.

Благотворний вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції позначився і на розвитку спеціальних галузей історії, зокрема сфрагістики. Процес проникнення марксистсько-ленінської методології в сфрагістику розпочався із розробки питань предмету, визначення основних завдань і шляхів дальшого розвитку цієї дисципліни. В першому марксистському підручнику з допоміжних історичних дисциплін А. М. Большакова, який протягом 1923—1924 рр. витримав чотири видання, сфрагістичні матеріали розглядаються як повноправні історичні джерела: «печати могут быть не только памятниками дипломатическими (скрепа документов), но и историческими, так как в их изображениях, форме, величине и т. д. мы можем иногда подметить некоторые политические тенденции, общественные веяния и взгляды» [36]. Український дослідник сфрагістики К. Є. Антипович підкреслював, що «дослідження печаток дає відповідь на цілу низку питань як з обсягу матеріальної культури, так особливо з обсягу політичної історії, історії права тощо» [37].

Так поступово складалось поняття про предмет сфрагістики, зростала роль сфрагістичних даних у вивченні конкретних питань історичної дійсності. Сфрагістика все більше проймалась духом історизму. У статті Н. Коробкова і Б. Іванова «Русские печати», що вийшла наприкінці 30-х років, відзначались три основних аспекти дослідження печаток — як одного із видів історичних джерел, як знаків засвідчення документів, як галузь історії мистецтва. Дослідники писали: «печати, с одной стороны, представляют чрезвычайно ценную категорию в общем комплексе материалов для историко-археологического познания эпохи; с другой стороны, изучение печатей приобретает сугубое значение при непосредственном исследовании документов; ...печати часто представляют собой художественные произведения, заслуживающие внимательного искусствоведческого изучения» [38].

У такому самому обсязі завдання сфрагістики трактувались у всіх послідуючих працях, що торкались предмету цієї дисципліни. У визначення вносились лише стилістичні зміни, певні уточнення та доповнення [39]. Тому дисонансом прозвучало твердження одного з ведучих радянських дослідників сфрагістики В. Л. Яніна, що «содержание сфрагистики отнюдь не сводится, вопреки распространенному представлению, к участию в дипломатической критике» [40]. Як показує наш огляд, функції сфрагістики давно вже не обмежуються дипломатичною експертизою документів. Чим же викликане застереження В. Л. Яніна? Справа в тому, що прикладів вдалого використання сфрагістичних пам'яток при вирішенні питань дипломатики багато, а сфера практичного застосування цих пам'яток в якості історичних джерел протягом довгого часу залишалась не з'ясованою.

Печатки завжди були невід'ємними атрибутами влади. В їх зображеннях і написах зосереджується великий потенціал інформації про державні та правові інституції, систему адміністративного управління, церковну ієрархію тощо. Тому без залучення сфрагістичних пам'яток практично неможливо одержати вичерпну відповідь на згадані вище питання. В. Л. Янін, спираючись на класифікаційну систему давньоруських печаток М. П. Лихачова, провів вдалу реконструкцію державного апарату давньої Русі, особливо органів управління Новгородської республіки [41]. «Исчезновение одних органов государства,— писав В. Л. Янін,— возникновение других, все детали их преобразования четко отражаются в оформлении печатей, в возникновении и исчезновении целых сфрагистических разрядов» [42].

На думку В. Л. Яніна, перспективи, що відкрились перед сфрагістикою у зв'язку з дослідженням історії органів влади, поставили питання про «видозміну», «переосмислення завдань» цієї дисципліни [43]. Ця пропозиція, очевидно, ні в кого не викличе заперечення, але слід зробити застереження, що «переосмислення» не повинно проходити лише під знаком використання печаток для вивчення історії державного апарату. Інакше поза увагою сфрагістики може залишитись велика кількість приватних печаток, міська й цехова сфрагістика, сфрагістичні пам'ятки нових часів та багато інших категорій печаток.

Коло питань, які розглядає сфрагістика, досить широке. Будучи продуктом певної історичної епохи, певного суспільного устрою, пам'ятки сфрагістики відбивають характерні особливості свого часу. При вивченні їх дослідники здобувають важливі відомості про події і факти минулого, суспільні явища. Печатки дають багатий матеріал для дослідження історії походження класів і суспільних верств. На Україні, наприклад, за допомогою печаток досить точно можна визначити час появи нового панівного класу — козацької старшини. Сфрагістичні матеріали дають можливість одержати відповідь не про дату юридичного оформлення цього явища, а вказують на розгорнуту

картину процесу, з його визріванням, поширенням і становленням. На основі вивчення сфрагістичних пам'яток можна здобути відомості про соціальне розшарування у містах, цехах, сільських громадах. Відсутність чи незначна кількість печаток певних суспільних груп свідчить про правове й економічне безправ'я окремих прошарків суспільства, про їх підлегле становище.

Виготовлення і застосування печаток суворо регламентувалось. Існували навіть спеціальні установи, які здійснювали нагляд за їх застосуванням, тому дані сфрагістики відзначаються високим ступенем достовірності. Зокрема, написи печаток вважаються авторитетним і точним джерелом при визначенні посад, титулів, чинів, імен історичних діячів, назв територій і установ.

Коли ж відсутні писані дані, печатки нерідко стають єдиним свідком існування професійних і споживчих товариств, нелегальних об'єднань, робітничих підпільних груп, бібліотек, освітніх товариств, книгарень, шкіл, студентських гуртків тощо [44].

Певну джерелознавчу цінність мають сфрагістичні старожитності, знайдені під час археологічних розкопок. Разом з іншими даними, вивчення сюжетних мотивів, форми та змісту легенд, символіки зображень та інших складових елементів сфрагістичних пам'яток може дати цікавий матеріал для дослідження системи торговельних шляхів, встановлення характеру культурних взаємин між народами, дозволяє прослідкувати мистецькі зв'язки та взаємовпливи. У місцях масових знахідок (Новгород, Псков, Київ, Мцхета та ін.) печатки, пломби, геми, керамічні та гончарні клейма виступають вірними помічниками археологів при датуванні стратиграфічних шарів та будівельних ярусів.

Вище вже говорилось, що печатки, геми та скарабеї мають художню цінність і служать одним з джерел для вивчення ювелірного та граверного промислів, історії культури, художніх смаків населення. Але на Україні до цього часу немає жодного дослідження про мистецькі властивості печаток, не розроблена методика дослідження сфрагістичних пам'яток як творів прикладного мистецтва. Тут просторе поле для співпраці істориків, мистецтвознавців і етнографів.

На печатках, пломбах і гемах досить часто карбувались старовинні замки, міські брами, храми, селянські хати та інші споруди або їх фрагменти. Вони можуть дати додаткові матеріали для вивчення мистецьких стилів, для відтворення зруйнованих часом будов тощо. Закордонні дослідники написали кілька цікавих праць з цієї тематики.

Не розв'язано також в історіографії і питання про «магічну» силу печаток. Відомо, що серед неписьменних верств населення печатка користувалась значно більшим авторитетом, ніж зміст незрозумілого їм писаного слова [45]. У народів старо-

давнього світу сфрагістичні пам'ятки викочували роль священних амулетів, «оберігаючи» їхніх володільців від хвороб та злого наговору.

Немає потреби викладати всі ймовірні шляхи й напрями сфрагістичного дослідження, вони, практично, невичерпні. Як свідчить історія сфрагістики, предмет цієї дисципліни постійно розвивається, набуває нових якостей.

В останнє десятиріччя на Україні пожвавилось вивчення печаток радянського часу, зокрема перших пореволюційних років. Дослідження сфрагістичних пам'яток сучасності має свої специфічні особливості. Як писав М. Ф. Котляр, «традиційні, необхідні класичній сфрагістиці вислих печаток технічні прийоми й методи тут неприйнятні» [46]. Необхідно виробити принципово нову методику дослідження цих матеріалів, пристосувати предмет сфрагістики до нових завдань. Визначилось два шляхи дослідження печаток радянської доби — як засобів джерелознавчої критики документів і як одного з джерел для вивчення радянської емблематики. Певні перспективи має також вивчення написів печаток для уточнення назв установ, їх структурної підлеглості, регіонального розташування тощо.

Інколи зустрічаються випадки спрощеного розуміння мети і завдань сфрагістики. Наприклад, висувались пропозиції про залучення печаток до вивчення ремісничих інструментів, знаряддя праці, одягу, зброї, предметів щоденного користування, зображених на печатках, тощо [47]. Всі ці питання значно глибше й раціональніше можна дослідити на основі писаних джерел та речових залишків, що збереглись в архівах і музеях. Сфрагістичні матеріали у даному випадку мають лише допоміжне, ілюстративне значення.

Підсумовуючи сказане, можна сформулювати таке визначення предмету сфрагістики. *Допоміжна історична дисципліна сфрагістика займається вивченням форми, зображень, написів, класифікацією печаток, пломб та інших сфрагістичних пам'яток з метою встановлення вірогідності, датування і авторства писаних джерел, дослідження окремих сторін матеріальної культури, мистецтва та історії суспільства.*

Основні питання сфрагістики можна з'ясувати на основі вивчення великих комплексів печаток. Тому перед українською сфрагістикою стоїть невідкладне завдання перейти від утилітарного вивчення найяскравіших екземплярів чи невеликих груп печаток, що було характерним для попереднього періоду, до систематичного дослідження.

У сучасній історіографії загальна сфрагістика поділяється на кілька галузей: сфрагістика стародавнього світу, візантійська, західноєвропейська, давньоруська тощо. Окремо виділяють також сфрагістику країн і народів.

До української сфрагістики відносяться праці, написані українськими авторами або видані на території України. Укра-

їнська сфрагістика, в розумінні сукупності сфрагістичних матеріалів, бере свій початок з Київської Русі, яка була спільною колискою трьох великих слов'янських народів — російського, українського та білоруського. Дослідженням сфрагістичних пам'яток давньоруського періоду, крім українських істориків, активно займаються російські і білоруські вчені.

Українські історики беруть також участь у дослідженні сфрагістичних пам'яток інших народів, зокрема стародавнього світу та Візантії. Зрозуміло, що і ці праці повинні стати предметом дослідження історіографії української сфрагістики.

Методологічною основою радянської сфрагістики, як і всієї історичної науки, є історичний матеріалізм. Радянські вчені досліджують сфрагістичні пам'ятки у нерозривному зв'язку з економічним, політичним та культурним життям країни, зіставляють їх з іншими видами історичних джерел, в першу чергу писаних.

Будучи однією з допоміжних дисциплін, сфрагістика застосовує у своїх дослідженнях методи й прийоми історичної науки, виробила вона і свою специфічну методику. Методи, прийоми і способи дослідження печаток складались поступово в процесі розвитку сфрагістики. Сучасний дослідник оперує цілим комплексом технічних прийомів та правил виявлення, збирання і систематизації сфрагістичних матеріалів. Однак до цього часу сфрагістичні методи не мають сталих назв, відсутня їх класифікаційна схема. В порядку обговорення подаємо приблизну систему сфрагістичної методики. Цілком очевидно, що вона повинна пройти перевірку практикою.

У процесі роботи над сфрагістичними матеріалами розрізняються три етапи: *перший* — розшукання і підготовка до вивчення сфрагістичних пам'яток; *другий* — відчитання легенд, з'ясування зображень, хронологічне визначення і відшукання осіб, що виставили печатку, встановлення достовірності джерела; *третій* — класифікація пам'яток, використання їх в історичних дослідженнях.

Радянська історіографія вимагає від дослідника всебічного розгляду джерельних матеріалів. В. І. Ленін вказував, що «...треба брати не окремі факти, а *всю сукупність* фактів, які стосуються даного питання, *без єдиного* винятку, бо інакше неминуче виникне підозріння, і цілком законне підозріння, в тому, що факти вибрано або дібрано довільно» [48].

Дослідник сфрагістики, розглядаючи будь-яку тему, зобов'язаний якомога повно відібрати відповідні сфрагістичні дані — речові залишки, писемні згадки, факти, опубліковані в попередніх дослідженнях, тощо. Під час роботи йому доводиться оперувати сотнями, а нерідко і тисячами сфрагістичних пам'яток. Орієнтуватись у такій масі фактичного матеріалу досить важко, тому певна уніфікація, запровадження єдиних норм обліку та попереднього опису пам'яток позитивно позначиться на резуль-

татах дослідження. Цікаву картку обліку сфрагістичних пам'яток розробив співробітник Центрального історичного архіву УРСР у Львові О. В. Маркевич, її можна рекомендувати дослідникам [49].

Дослідники, які мали справу з сфрагістичними пам'ятками, знають, що стан їх збереження дуже незадовільний. Час не шкодує не лише печатки з крихких матеріалів — воску чи спеціальних мастик, а й свинцеві булли, що у великій кількості відшукуються у землі. Тому в процесі роботи над сфрагістичними матеріалами велике значення має реставрація і консервація пам'яток, відновлення їх попереднього вигляду. Великої майстерності в цій справі досягли реставратори Державного Ермітажу, але їх досвід ще не став надбанням працівників музеїв і архівів країни.

Забута у нас також практика виготовлення муляжів сфрагістичних пам'яток. У Росії ця традиція сягає ще кінця XVIII ст. Перші відливи сфрагістичних пам'яток були виготовлені у спеціальній лабораторії Ермітажу модельєром К. Леберехтом і хіміком Г. Г. Кенігом. У 80-х роках XVIII ст. колекція Ермітажу налічувала понад 32 тис. копій античних гем і камей, виготовлених із смальти і спеціальних паст [50]. 1838 р. видатний російський фізик Б. Якобі винайшов спосіб гальванопластики [51], а 1840 р. художник Археографічної комісії М. Менцов висунув пропозицію про застосування його для виготовлення металічних відливів печаток [52]. Методика відливання муляжів печаток детально розроблена і описана в історичній літературі [53]. Нові можливості перед дослідниками сфрагістики відкриває застосування у практиці відливання муляжів синтетичних матеріалів, полімерних сполук і пластмас.

Важливою стадією підготовки сфрагістичних матеріалів до дослідження є їх фотографування. Особливе значення при цьому має точна передача розміру та всіх складових елементів відтиску [54]. При репродукуванні сажових, дьогтьових та фарбових відтисків можна застосувати зйомку в інфрачервоному промінні, люмінесцентні фотометоди, радіографію тощо [55].

Провівши попередню підготовку сфрагістичних пам'яток і розподіливши їх за окремими групами та видами, дослідник переходить до детального вивчення кожної окремої пам'ятки. Важливо не лише відчитати написи і з'ясувати викарбувані на печатках зображення, а й встановити приналежність печаток, дату їх карбування. Джерелознавча вартість сфрагістичних пам'яток повністю залежить від їх достовірності. Визначення вірогідності печатки, пломби чи геми — відповідальний момент роботи над сфрагістичним джерелом.

Техніка експертизи сучасних печаток (відтиснутих на папері) досить добре розроблена криміналістами, вона може бути з успіхом використана і істориками при дослідженні печаток новітнього часу [56].

Всі сфрагістичні пам'ятки можна поділити на два види: 1) печатки, що знаходяться при документах (вони датуються і визначаються текстом акта чи листа) і 2) розрізнені сфрагістичні пам'ятки — археологічні знахідки та музейні експонати. У першому випадку, визначаючи ступінь вірогідності сфрагістичних пам'яток, найдоцільніше застосувати методи джерелознавства, дипломатики та палеографії, у другому — можна використати методику археології та мистецтвознавства.

Печатки, прикріплені до писаних пам'яток, хронологічно визначаються документом, але дуже часто дослідників сфрагістики цікавить не дата затвердження акта, а час різання штемпеля (матриці) печатки. Відомо, що хронологія відтисків не рівнозначна хронології штемпелів, останні, як правило, передують першим. Трапляються випадки, особливо в практиці міського самоврядування, цехів, канцелярій Запоріжжя тощо, коли штемпелями печаток користувалися протягом 100—200 років. Наприклад, печатка ради Львова з мінускульним готичним написом зустрічається при документах 1399—1472 рр.[57], а спорадично і пізніше.

Крім того, печатки, прикріплені до документів, можуть бути фальшивими, а дата документа неправильною або відсутньою, ось чому важливе значення набуває сфрагістичний аналіз не лише відокремлених від писаних документів печаток, а й прикладених чи привішених до актів сфрагістичних знаків.

На кожному ступені дослідження сфрагістичних пам'яток застосовуються різні методи, технічні прийоми і способи роботи. Найпоширенішим серед них можна вважати *метод сфрагістичної аналогії* — співставлення печаток з ідентичними сфрагістичними матеріалами, дослідженими раніше. В основу цього методу покладено порівняльний аналіз змісту і стилю легенд, характеру зображень, форми і розміру печаток, матеріалу та кольору відтисків, способів з'єднання печаток з документом, кустодій тощо. Він використовується для датування анонімних сфрагістичних пам'яток Київської Русі та наступних періодів, реконструкції окремих фрагментів печаток. В. Л. Янін в одній із праць писав, що «...печати датированных актов дают исходный материал для датирования и классификации основной массы печатей, находимых при раскопках и не имеющих точных признаков даты»[58]. Метод аналогії застосовували акад. Б. О. Рибаков, дослідник новгородської сфрагістики Н. Г. Порфиридов та ін.[59]

Важливе значення відіграє *порівняльно-сфрагістичний метод*, що розвинувся на основі історико-порівняльного методу. Суть його полягає в тому, що сфрагістичні пам'ятки порівнюються з даними історії, мистецтва та мовознавства. Процес дослідження включає: а) вивчення змісту напису (імен, титулів, географічних термінів тощо) і звірення їх з відомими історичними даними; б) аналіз графічних та мовних особливостей легенд,

стилю письма, формулювань напису, розділових знаків, скорочень з метою зіставлення з палеографічними і епіграфічними матеріалами; в) дослідження символів та емблем, зображених на печатках, відшукання аналогій серед геральдичних та нумізматичних пам'яток; г) порівняння мистецького стилю, іконографічних типів, сюжету сфрагістичних знахідок з іншими пам'ятками матеріальної культури, зокрема ювелірними виробами; д) розгляд прийомів різьби печаток і зіставлення з технікою обробки монет та пам'яток дрібної пластики.

Порівняльно-сфрагістичний метод застосовується при датуванні сфрагістичних пам'яток, встановленні їх достовірності, визначенні осіб та урядових установ, які виставили печатки. В поєднанні з методом аналогії ним користуються також при дослідженні культурних і мистецьких впливів між народами та країнами.

В. Л. Янін запропонував вивчати стилістичні особливості печаток з боку аналізу художніх «почерків» різьбярів, досліджувати окремі «школи торевтики» — гравірування [60]. *Метод дослідження індивідуальних прийомів майстрів* при подальшій розробці і конкретизації за центрами, в яких процвітали промисли художньої обробки металів, може привести до важливих наслідків. За допомогою цього методу, наприклад, вдалося встановити час різання штемпелів найдавніших цехових печаток Львова і уточнити дату появи львівських цехів [61].

Специфічним прийомом вітчизняної сфрагістики є *метод визначення приналежності анонімних печаток* давньоруських князів за викарбуваними на них зображеннями святих тезоіменитих християнським іменам власників печаток або їх батьків. Що на печатках зображались святі, патрони власників печаток, було відомо ще одному з перших дослідників російської сфрагістики О. Б. Лакієру [62], методику дослідження цих пам'яток розробив М. П. Лихачов [63].

Для дослідження печаток та пломб доцільно було б застосувати *методи природничих наук:* хімічний, емісійно-спектральний аналізи, активаційний метод тощо [64].

Серед сфрагістичних пам'яток, що дійшли до нас, дуже багато анонімних і пошкоджених екземплярів з невиразними зображеннями та нечіткими написами. Вони вважались безповоротно загубленими для науки. Однак певна реконструкція цих пам'яток не виключена. Так, за допомогою спектрального і хімічного аналізів, активаційного методу можна здійснити наближене датування сфрагістичних пам'яток. Особливо перспективні макро- і мікроаналізи. Для їх проведення достатньо декількох міліграмів речовини, тобто сфрагістична пам'ятка практично залишиться непошкодженою, що має дуже важливе значення при дослідженні унікальних історичних джерел. Спектральний аналіз дає змогу досліджувати також штемпелі печаток.

Встановивши рецептуру значної кількості відомих, прикладених до документів чи достовірно визначених печаток, можна скласти *технологічну карту хімічного складу* сфрагістичних пам'яток впродовж віків і на її основі датувати невідомі, анонімні або пошкоджені печатки. За допомогою хімічного складу не важко встановити родовища, з яких добута руда металів, і, тим самим, наближено визначати місця походження сфрагістичних пам'яток та ін.

При складанні технологічно-рецептурного довідника можна використати не лише сфрагістичні пам'ятки, а й інші стародавні речі, зроблені з того самого матеріалу, що до певної міри розширює можливості дослідників.

Анонімність давньоруських печаток, що панує до кінця XIII ст., створила грунт для різних здогадів і припущень. Дослідження хімічного складу сфрагістичних пам'яток стало б міцною основою для нових сфрагістичних пошуків, перевірки висунутих раніше тверджень.

Фізико-хімічні методи дають змогу досліджувати також воскові та воско-мастичні печатки. На початковій стадії роботи застосування цих методів сполучено з певними труднощами організаційного характеру, але пізніше, коли буде складена розгорнута таблиця хімічного складу восків і мастик, затрачені зусилля виправдають себе.

Дані про склад мастик, з яких виготовлялись печатки, можна знайти також в історичних джерелах. У Новгороді Великому наприкінці XVII ст. для приготування червоної мастики для печаток брали: 12 фунтів воску, 3 фунти кіноварі, 4 фунти сурику, 7 фунтів смоли, півфунту терпентину. Вихід продукції — 26,5 фунтів [65]. У різні періоди і в різних канцеляріях сполуки мастик були неоднаковими. Наприклад, московський журнал «Економический магазин» 1783 р. пропонував іншу рецептуру: 3 фунти білого воску, 1 фунт смоли і кіновар [66]. Рецепти печатних мас можна знайти майже в усіх міських книгах, це зв'язано з обліком коштів, які видавались на купівлю необхідних для цього матеріалів.

Під час вивчення і аналізу сфрагістичних пам'яток їх складові елементи розглядаються відокремлено, кінцевим результатом дослідження повинно бути узагальнення, синтез одержаних даних на основі сукупності всіх методів, прийомів і способів дослідження.

Буржуазна історіографія трактувала і трактує методику сфрагістичного дослідження еклектично, приділяючи основну увагу розгляду формальних ознак печаток. Наприклад, О. С. Лаппо-Данилевський, досліджуючи печатки галицько-волинських князів і бояр, розглядав їх як абсолютне явище, що стоїть поза простором і часом. Порушуючи вимоги історизму, він довільно поєднував сюжетні мотиви галицько-волинських печаток із сфрагістичними матеріалами багатьох країн Європи, Візантії,

Флоренції, незалежно від часу застосування і реальних можливостей взаємовпливу[67]. Радянська сфрагістика вимагає виділення у сфрагістичних пам'ятках найістотніших ознак, порівняння та аналізу взаємозв'язаних, синхронних властивостей. Тим самим виключається можливість поєднання зовнішньо подібних, але якісно відмінних елементів.

Значна кількість сфрагістичних пам'яток, їх видова і типова різноманітність ускладнює засвоєння сфрагістичних даних. На допомогу дослідникам приходить *класифікація*. Залежно від завдань і мети дослідження існує кілька класифікаційних схем: 1) хронологічний розподіл матеріалів; 2) групування печаток за власниками, установами; 3) визначення характеру зображень; 4) систематизація за змістом напису; 5) поділ за способом прикладання, формою печаток, матеріалом відтисків. Кожна група, в свою чергу, поділяється на підгрупи, ряди, параграфи. Розгорнуті системи класифікацій розробили німецькі вчені Ф. К. Гогенлоє-Вальденбург, Г. М. Гротефенд і російський дослідник М. П. Лихачов[68].

Певне значення має також *статистичний метод* — виявлення, групування і встановлення всієї суми фактів, що мають відношення до окремої теми дослідження. За допомогою названого методу досліджуються інститути державної влади, адміністративно-територіальний поділ, мистецькі стилі тощо.

Система торговельних комунікацій, шляхи сполучень встановлюються на основі *методу картографії*, тобто нанесення на карту місць сфрагістичних знахідок.

Значні труднощі у вивчення сфрагістики вносить відсутність єдиної термінології. Навіть термін «*печать*» використовується у двох значеннях: по-перше, для позначення штемпелів (матриць) печаток, тобто спеціальних приладів, на яких викарбовані певні зображення чи написи; по-друге, так називаються металічні, воскові, сургучеві або паперові відбитки згаданих штемпелів. Для зручності варто вживати у першому випадку слова — *матриця* чи *штемпель*[69], а в другому — *печать, печатка*.

Печаті, привішені до грамот, називаються *вислими печатками* або *буллами*, залежно від металу вони бувають — *молівдовули* (свинець), *хрисовули* (золото), *аргировули* (срібло) та ін. Печатки, відтиснуті на документах, мають назву *прикладних*. З метою забезпечення достовірності печаток і виключення їх фальсифікацій досить часто на звороті великих воскових печаток прикладались дрібні печатки, які носять назву *контрпечаток*.

Не проведено чіткого розмежування між терміном «печать» і «штамп»». *Штампом* називається відтиск спеціального штемпеля на виробах з металу (посуді, зброї, замках). Відтиск на гончарних виробах і будівельних матеріалах називається *клеймом*. Штампи і клейма, порівняно з печатками, відзначаються простотою сюжету і лаконічністю змісту, у більшості випадків це окремі літери або невибагливі знаки. У сучасному діловодстві

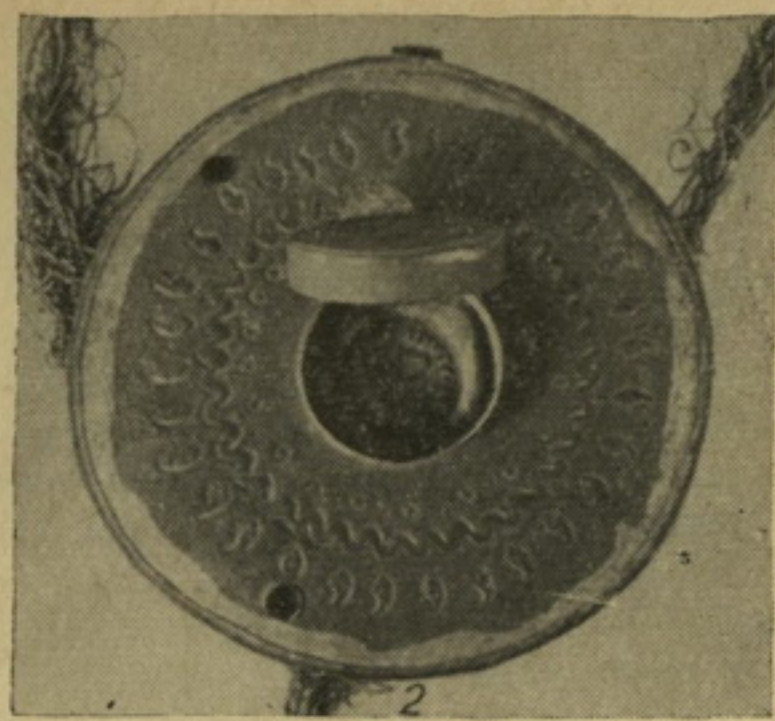

Металічні кустодії:

1, 2 — лицевий і зворотний бік привісної воскової печатки (на звороті — контрпечатка); *3* — однобічної печатки.

штампами називають печатки видовженої форми (штемпелі і їх відбитки на папері) з назвами організації та спецпомітками: дата видачі документу, черговий номер, відмітка про прописку, шлюб, зарахування на роботу тощо.

Однією з різновидностей особистих печаток є *персневі печатки*, їх ще називають *«персні-печатки»* чи *«сигнети»*. Інколи плутають поняття *«печатка на папері»* і *«печатка під кустодією»*. Перше означає окремий вид печаток, у яких папірець є складовою частиною печатки, а паперова кустодія накладалась лише для збереження печаток. *Кустодією* називають також металічні, дерев'яні та кістяні коробочки, оправи з кори або шкіри, в які вкладалися воскові і воскомастичні печатки для кращого збереження.

Заключним етапом роботи над сфрагістичними матеріалами є їх використання в історичних дослідженнях. Реально відчутні успіхи, досягнуті сфрагістикою в останні роки, по-новому визначили роль дослідника сфрагістичних пам'яток. Якщо раніше фахівець сфрагістики обмежувався розшуками та атрибуцією печа-

ток, то зараз він намагається йти разом з своїми матеріалами від початку до кінця історичного дослідження. Стало очевидним, що методи і прийоми сфрагістики специфічні на всіх етапах дослідження, включаючи й історичні висновки. Проф. В. В. Дорошенко писав: «Нельзя (и не нужно пытаться) заставить сфрагиста ограничиваться вопросом, кому принадлежит печать. Представители так называемых вспомогательних исторических дисциплин на наших глазах превращаются из производителей «полуфабрикатов» в историков, в самом полном значении этого слова» [70]. Таким чином, на сучасному етапі розвитку історичної науки стирається грань між добуванням і узагальненням інформації, зосередженої в першоджерелах.

[1] М. Н. Тихомиров. Об охране и изучении письменных богатств нашей страны.— «Вопросы истории», 1961, № 4, с. 66—67.

[2] Д. С. Лихачев. Текстология. М.— Л., 1962, с. 3—4; А. А. Зимин. Вспомогательные исторические дисциплины и их роль в работе историков-архивистов.— Труды Научной конференции по вопросам архивного дела в СССР, т. 1. М., 1965, с. 125; В. В. Фарсобин. К определению предмета источниковедения.— Источниковедение истории советского общества, вип. 2. М., 1968, с. 452.

[3] Очерки истории исторической науки в СССР, т. 3. М., 1963, с. 558, 615.

[4] А. И. Гуковский. О некоторых терминах вспомогательных исторических дисциплин.— «Вопросы истории», 1965, № 10, с. 60—66; Л. В. Черепнин. К вопросу о методологии и методике источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин.— Источниковедение отечественной истории. М., 1973, с. 42; В. А. Кондратьев и А. А. Новосельский. О развитии вспомогательных исторических дисциплин.— «Вопросы архивоведения», 1962, № 4, с. 21.

[5] А. И. Гуковский. Вказ. праця, с. 62.

[6] А. Лакиер. Русская геральдика, кн. 1. СПб., 1855, с. 87; W. Semkowicz. Encyklopedja nauk pomocniczych historji. Kraków, 1925; M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki. Sfragistyka. Warszawa, 1960, с. 11. Останнім часом термін «допоміжні науки» почали застосовувати і радянські історики (А. П. Пронштейн, В. Я. Кияшко. Вспомогательные исторические дисциплины. М., 1973, с. 20, 59; В. В. Фарсобин. Вказ. праця, с. 452).

[7] Ф. П. Шевченко. Про створення «Вступу до історичної науки».— «Український історичний журнал», 1959, № 1, с. 96.

[8] В. Афанасьева. К вопросу об изображениях на печатях раннединастического и аккадского периодов.— Сообщения Государственного Эрмитажа, вып. 25, 1964, с. 44.

[9] Н. П. Лихачев. Древнейшая сфрагистика. СПб., 1906; М. Чабб. Город в песках. М., 1965, с. 45—50.

[10] Н. Д. Флиттнер. Египетские цилиндры собрания В. С. Голенищева.— «Известия Российской Академии истории материальной культуры», т. 3, 1924, с. 245—256; М. В. Никольский. По вопросу об изображении женского божества на вавилонских цилиндрах и статуэтках.— Труды Восточной комиссии имп. Московского археологического общества, т. 1, вип. 2, 1891, с. 166—175; И. М. Лосева. Две ассирийские печати из собрания Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина.— Труды Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина. М., 1960, с. 26—31; А. А. Захаров. Малоазиатские печати из собрания акад. Н. П. Лихачева.— Труды секции археологии (Научно-исследовательский институт археологии и искусствознания), т. 4. М., 1929, с. 224—226.

[11] Всемирная история, т. 1. М., 1955, с. 431; Э. Маккей. Древнейшая культура долины Инда. М., 1951, с. 67—77, 113—115.

[12] Колекції молівдовулів зберігаються в Державному Ермітажі, московському Державному історичному музеї, Одеському археологічному музеї та ін.

[13] Г. М. Асланов. Об одной печати (деж), найденой в Мингечауре.— Доклады АН Азербайджанской ССР, 1953, т. 9, № 9, с. 561—563 (на азербайджанском языке, резюме на русском языке).

[14] Н. В. Арутюнян. К интерпретации надписи на глиняной булле Кармир-блура.— «Историко-филологический журнал», 1960, № 1, с. 223—231; Р. И. Рубинштейн. У стен Тейшебаини. М., 1975, с. 118.

[15] М. Максимова. Античные печати Северного Причерноморья.— «Вестник древней истории», 1937, № 1, с. 251—261; И. И. Толстой. О византийских печатях Херсонской (Херсонесской.— *В. Г.*) фемы.— Записки Русского археологического общества, т. 2, 1887, с. 28—43; А. Ф. Вишнякова. Свинцовые печати византийского Херсонеса.— «Вестник древней истории», 1939, № 1, с. 121—133; Н. М. Никулина. Памятники античной глиптики из Фанагории.— «Советская археология», 1965, № 2, с. 185—196; М. Е. Массон, Г. А. Пугаченкова. Оттиски парфянских печатей из Нисы.— «Вестник древней истории», 1954, № 4, с. 159—169; А. А. Фрейман. Печать при документе 5В-4.— «Проблемы востоковедения», 1960, № 3, с. 212—214.

[16] Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. Изд. 2. Л., 1926, с. 47, 72.

[17] В. Л. Янин. Древнейшая русская печать X века.— Краткие сообщения... Института истории материальной культуры, вип. 57. М., 1955, с. 39—46.

[18] Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Русская сфрагистика и геральдика. Изд. 2. М., 1974, с. 62—70, 75—84.

[19] Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.). М., 1971, с. 113—114. В. Н. Ястребов. Поездка на остров Каменоватый.— «Археологические известия и заметки», 1894, т. 2, с. 155—157; Московський державний історичний музей. Відділ писаних джерел, ф. 136, спр. 10, арк. 14; Ермітаж. Відділ нумізматики, інвентарна книга 44 «а», № 520.

[20] І. Крип'якевич. З козацької сфрагістики.— Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 123—124. Львів, 1917, с. 1—16.

[21] Львівська наукова бібліотека АН УРСР. Відділ рукописів, ф. Оссолінських, № 4048/II, арк. 113.

[22] M. Gumowski та ін. Вказ. праця, с. 16.

[23] Трактат Конрада з Муре опублікований в «Quellen zur Bayerischen und deutschen Geschichte», т. 9, ч. 1. Мюнхен, 1863, с. 405—482.

[24] А. Лакиер. Вказ. праця, с. 345.

[25] А. Терещенко. Опыт обозрения жизни сановников, управляющих иностранными делами в России, ч. 1. СПб., 1837, с. 119. Рукопис, ймовірно, можна датувати 1671—1676 рр. У 1671 р. А. С. Матвєєв був призначений на посаду оберігача великої царської печатки з дорученням управляти Посольським приказом, а 1676 р., після смерті царя Олексія Михайловича, він потрапив у заслання.

[26] П. Матвеев. Артамон Матвеев в приказе Малой России и его отношения к делам и людям этого края.— «Русская мысль», 1901, № 9, с. 47.

[27] Дополнение к Актам историческим, т. 6. СПб., 1857, с. 188—197. «Титулярник» видав Петербурзький археологічний інститут окремою книгою «Портреты, гербы и печати «Большой государственной книги 1672 г». СПб., 1903. Текст рукопису опублікував відомий російський просвітитель М. І. Новиков у збірці історичних документів: Древняя российская вивлиофика, изд. 2, ч. 16. М., 1791.

[28] [Н. П. Лихачев]. Старинная русская сфрагистика.— «Правительственный вестник», 1904, № 54; А. П. Пронштейн. Методика исторического исследования. Ростов-на-Дону, 1971, с. 251.

[29] J. Heumann. Commentarii de re diplomatica imperatorum ac regum Germanorum inde a Caroli Magni temporibus, t. 1—2. Norimbergae, 1745—1753; J. Ch. Gatterer. Abriss der Diplomatik. Göttingen, 1799; Конспект или краткое обозрение дипломатики вообще, составленный при Харьковском университете профессором К. Пауловичем 1829 года. Харьков, 1829.

[30] Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, с. 9—10.

[31] Н. П. Лихачев. Дипломатика (Из лекций, читанных в С.-Петербургском Археологическом институте). СПб., 1901, с. 10—11; його ж. Из лекций по дипломатике, читанных в имп. Археологическом институте. СПб., 1905—1906 учебн. г., с. 17.

[32] С. Гаврилов. Несколько слов по поводу Сборника снимков с печатей, приложенных к грамотам и другим юридическим актам, хранящимся в Московском Архиве Министерства юстиции, составленного П. И. Ивановым.— Чтения в имп. Обществе истории и древностей российских в Московском университете, кн. 1, 1859, с. 58.

[33] А. Орешников. Материалы к русской сфрагистике.— Труды Московского нумизматического общества, т. 3, вип. 1, 1903, с. 116.

[34] Там же, с. 108.

[35] Там же, с. 109.

[36] А. М. Большаков. Вспомогательные исторические дисциплины, изд. 4. Л., 1924, с. 130.

[37] К. Є. Антипович. Київська міська печатка.— Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. К., 1927, с. 825.

[38] Н. Коробков и Б. Иванов. Русские печати.— «Архивное дело», 1939, № 3, с. 31, 50.

[39] А. Введенський, В. Дядиченко, В. Стрельський. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963, с. 180; Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, с. 6; Українська радянська енциклопедія, т. 14. К., 1964, с. 206.

[40] В. Л. Янин. Изучение древнерусских вислых печатей.— Вспомогательные исторические дисциплины, т. 1. Л., 1968, с. 32.

[41] В. Л. Янин. Актовые печати Древней Руси X—XV вв., т. 1—2. М., 1970.

[42] В. Л. Янин. Успехи и проблемы изучения вспомогательных дисциплин русской истории (нумизматика, сфрагистика, эпиграфика, весовая метрология).— Археографический ежегодник за 1969 год. М., 1971, с. 206.

[43] Там же, с. 200—201.

[44] І. П. Крип'якевич. Стан і завдання української сфрагістики.— «Український історичний журнал», 1959, № 1, с. 119.

[45] M. Gumowski та ін. Вказ. праця, с. 13.

[46] М. Ф. Котляр. Допоміжні дисципліни на сучасному етапі розвитку історичної науки.— «Український історичний журнал», 1974, № 2, с. 87.

[47] О. В. Маркевич. Документальні матеріали ЦДІА УРСР у Львові як джерело до вивчення сфрагістики.— Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964, с. 239, 241.

[48] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, с. 330—331.

[49] О. Маркевич. Виявлення та описання сфрагістичних пам'яток.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1964, № 5. с. 27—31.

[50] М. И. Максимова. Императрица Екатерина II и собрание резных камней Эрмитажа.— Сборник Государственного Эрмитажа, вип. 1, 1920, с. 59.

[51] Г. И. Вильд. О жизни и ученых трудах академика Б. С. Якоби.— Записки имп. Академии наук, т. 28, 1876, с. 63; И. Г. Спасский. Первые годы гальванопластики в России. (Б. С. Якоби. Работы по электрохимии).— Сборник статей и материалов под ред. акад. А. Н. Фрумкина. М.— Л., 1957, с. 211—234.

[52] Протоколы заседаний Археографической комиссии, вип. 1. СПб., 1885, с. 592—593.

[53] Н. А. Типольт. Инструкция для снятия слепков. Пг., 1923, 18 с.; E. Hauviller. La conservation des sceaux et les procedes de reproducti-

on.— Congres des Archivistes et Bibliothecaires de Bruxelles 1910. Bruxelles, 1910; F. Harald. Moulage et conservation des sceaux du moyen age. Stockholm, 1923; W. Budka. Reprodukowanie pieczęci.— «Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne», т. 15. Kraków, 1933, с. 96—105.

[54] Рекомендації щодо техніки виготовлення репродукцій печаток див.: О. Маркевич. Виявлення та описання..., с. 31.

[55] С. М. Соловьев. Фотография в инфракрасных лучах. М., 1957; В. С. Голышенко, В. С. Люблинская, Д. П. Эрастов. Новейшие приемы фотоанализа на службе палеографии и источниковедения.— Проблемы источниковедения, т. 9. М., 1961, с. 408—432.

[56] Э. Б. Мельникова. Некоторые вопросы криминалистической идентификации печатей и штампов по оттискам. М., 1956; В. П. Колмаков. Следственный осмотр оттисков печатей и штампов, подготовка и направление их на экспертизу.— Криминалистика на службе следствия, вип. 1. М., 1951, с. 129—150.

[57] K. Sochaniewicz. Herb mista Lwowa.— Biblioteka lwowska, т. 33, 1933, с. 19.

[58] В. Л. Янин. Печать Мстиславовой грамоты.— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры, вип. 65, 1956, с. 42.

[59] Б. А. Рыбаков. Печать Георгия и Софии.— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры, вип. 29, 1949, с. 106—108; Н. Г. Порфиридов. Очерки памятников новгородской сфрагистики.— Новгородский исторический сборник, вип. 9. Новгород, 1959, с. 81—91.

[60] В. Л. Янин. Из истории русской художественной и политической жизни XII в.— «Советская археология», 1957, № 1, с. 114.

[61] В. О. Гавриленко. Львівські цехові печатки XIV—XV ст. та питання про час їх виникнення.— Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964, с. 248—262.

[62] А. Лакиер. Вказ. праця, с. 109, 112.

[63] Н. П. Лихачев. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, вип. 1. Л., 1928, с. 50 та ін. Про практичне застосування цього методу див.: Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Вказ. праця, с. 62—81.

[64] Основы физических и химических методов исследования вещественных доказательств в криминалистической экспертизе.— Криминалистическая экспертиза, вип. 2. М., 1966, с. 94—112.

[65] Дані міської книги Новгорода Великого. Див.: Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Русская сфрагистика и геральдика. М., 1963, с. 46.

[66] О составлении воска, употребляемого на красные печати.— Экономический магазин, ч. 13. М., 1783, с. 48.

[67] А. Лаппо-Данилевский. Печати последних галичско-владимирских князей и их советников.— Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований. СПб., 1907, с. 211—310.

[68] Н. П. Лихачев. Дипломатика. СПб., 1901, с. 15—21, 39.

[69] Термін «штемпель» вперше застосував М. І. Петров («Южно-русские металлические печати дотатарского периода».— Труды имп. Киевской духовной академии, 1913, кн. 5, с. 61).

[70] В. В. Дорошенко. Вспомогательные исторические дисциплины на новом этапе.— Археологический ежегодник за 1969 год. М., 1971, с. 206.

РОЗДІЛ II

НАГРОМАДЖЕННЯ СФРАГІСТИЧНИХ ЗНАНЬ З ДАВНІХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ XIX ст. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ СФРАГІСТИКИ

Сфрагістика як наукова дисципліна виникла на певному етапі розвитку історичної науки. Інтерес до сфрагістичних пам'яток пробудився у дослідників на початку XVIII ст. Але певні практичні навики, початкові прийоми сфрагістичного аналізу закладались ще з давніх часів, майже одночасно з введенням в користування печаток, циліндрів, пломб та інших сфрагістичних знаків. На основі сфрагістичних знань, нагромаджених практикою, встановлювали вірогідність сфрагістичних знаків, відрізняли фальшиві печатки від достовірних.

Українська сфрагістика пройшла довгий і складний шлях розвитку. Початковий період української практичної сфрагістики був спільним з російською та білоруською сфрагістикою і це цілком закономірно, адже три братніх народи виросли з одного кореня — давньоруської народності.

Перші згадки про давньоруські печатки знаходимо на сторінках «Повісті временних літ» — найдавнішої писаної пам'ятки, що вважається першою працею вітчизняної історіографії. Вона складена близько 1113 р. і відома у двох основних списках: Лаврентіївський літопис XIV ст. та Іпатіївський літопис XV ст. Автор цього літописного зводу, монах Київського Печерського монастиря Нестор, був знайомий з архівними матеріалами Київської Русі, цікавився також практикою застосування печаток. Л. В. Черепнін писав: «Для характеристики автора «Повести временных лет» как историка важно его отношение к своим источникам. Он воспринимал их с известным недоверием, ссылаясь на эти источники, он делал попытку применить к ним пусть еще чрезвычайно элементарную, но все же известную историческую критику» [1].

Літописні дані про сфрагістичні пам'ятки фрагментарні, але вони дають певне уявлення про практику застосування печаток у давній Русі. По-перше, незаперечно доводиться факт про побутування печаток на Русі в X ст. У грамоті 971 р. київського князя Святослава до візантійського імператора Іоана Цимісхія,

наведеній у початковому літопису, читаємо: «Се же имейте во истину, якоже сотворихом ныне к вам, написахом на харатьи сей и своими печатьми запечатахом» [2]. По-друге, з літопису видно, що Київська Русь знала два види печаток: печатки при документах і печатки — своєрідні вірчі грамоти, що видавались на підтвердження княжої волі. В трактаті князя Ігоря з греками 944 (945) р. пишеться: «А великий князь Русский и боляре его да посылают в греки к великим царем Гречьским корабли, елико хотять, со слы и гостьми (посли і купці.— *В. Г.*), якоже им уставлено есть. Ношаху сли печати злати, а гостье сребрени; ныне же уведел есть князь нашь посылати грамоту ко цесарьству вашему; иже посылаеми бывают от них (посли) и гостье, да приносить грамоту, пишюче сице: яко послах корабль селько; и от тех да увемы и имы, оже с миромь приходить» [3]. У підручниках з допоміжних історичних дисциплін та у багатьох працях з давньоруської сфрагістики наводиться лише перша частина цього запису, тобто підтверджується факт застосування печаток як «вірчих грамот» у згаданому році. Але друга частина запису незаперечно свідчить, що цей звичай виник раніше, договором 944 (945) р. вводився інший порядок, а саме: посли і купці зобов'язані були пред'являти візантійським урядовим особам не печатки, а грамоти, в яких позначалась кількість посланих до Візантії кораблів.

Проте цей звичай зберігся і пізніше. Наприклад, 1006 р. київський князь Володимир Святославич дозволив волзьким болгарам вільно торгувати у містах по Волзі та Оці, на знак княжого дозволу їм були дані печатки. Руські торгові люди, які направлялись у болгарські землі, на посвідчення свого звання також повинні були отримувати від князівської адміністрації спеціальні печатки [4].

Нестору-літописцеві відомий звичай використання печаток як митних пломб. У «Повісті временних літ» під 944 р. наводиться звістка про опечатування візантійськими чиновниками («царев муж») паволок (тонкі дорогі тканини), куплених руськими купцями у Царгороді [5]. З літопису видно, що цей захід введено з метою обмеження безмитного вивозу з Візантії ремісничих виробів понад встановлену візантійсько-руським договором норму. Про вживання пломб на території Київської Русі у літопису немає відомостей, але багатотисячні знахідки дрогичинських пломб свідчать про їх широке розповсюдження на Русі XI—XIV ст. [6], тобто у час написання і редагування Початкового літопису.

«Повість временних літ» відіграла велике значення у поширенні історичних знань на Русі, вона лягла в основу багатьох пізніших літописних зводів. Під її впливом перебували майже всі визначні історичні твори середньовіччя. Великий внесок було зроблено також у розвиток сфрагістичних знань. Початковий літопис був першою, і по-суті єдиною, працею протягом XIII—

XV і навіть XVI ст., в якій з такою повнотою порушувались питання сфрагістики.

Цікаві відомості про скріплення печатками документів наведено у літописі Авраамки, складеному у Смоленську наприкінці XV ст. Поряд з даними відомими з «Повісті временних літ» тут уміщено згадки про застосування печаток у Новгороді, Пскові, Юр'єві, розповідається про золоті печатки константинопольського патріарха Філофея та імператора Іоана VI Кантакузіна, про сфрагістичні пам'ятки Лівонського ордену[7].

Татаро-монгольська навала, феодальні усобиці, загарбницькі напади польських і литовських феодалів затримали культурний розвиток України. Під час війн, пожеж і грабежів загинула велика кількість культурних цінностей, у тому числі історичних творів і джерел. Наприклад, польський історик Ян Длугош (1415—1480) — автор 12-томної «Історії Польщі», знав багато літописів, що до нас не дійшли. Він зробив цікаві описи і подав малюнки гербів Львівської, Галицької, Перемишльської, Холмської та Подільської земель, які зображались на печатках і корогвах[8].

Основним джерелом вивчення сфрагістики цього періоду є фактичний матеріал та описи печаток, що зустрічаються у заключній частині багатьох актів. У деяких грамотах описи досить детальні, з них ми дізнаємось про форму печаток, колір відтисків і способи прикладання сфрагістичних пам'яток.

Оборонний рух козацтва проти нападів турків і кримських татар, визвольна війна під проводом Б. Хмельницького 1648—1654 рр., загострення класових суперечностей, що вилились у повстання Семена Палія та рух гайдамаків, сприяли піднесенню самосвідомості українського народу, викликали великий інтерес до історичного минулого. Сприятливі можливості для розвитку української культури відкрило возз'єднання України з Росією у 1654 р. У XVII і першій половині XVIII ст. українська історіографія переживає певне піднесення. В публікаціях історичних документів, виданих на початку XVII ст. у Львові і Києві[9], та в козацьких літописах, що збереглись у рукописах, поміщаються згадки про сфрагістичні пам'ятки, коротко охарактеризовано способи прикріплення печаток тощо.

З найбільшою повнотою питання української сфрагістики знайшли своє відображення у творі Г. І. Грабянки, складеному 1710 р. Він зробив спробу дослідити історію гетьманської печатки, що вважалась основною козацькою печаткою. Найдавніша печатка Запоріжжя була дана козакам за «мужество великое из татари на бранех» королем Стефаном Баторієм у 1576 р. Григорій Грабянка подав детальний опис цієї пам'ятки: «Сей на печати Малороссийской войсковой герб, тоесть, воин в колпаку перекривленом, на плечах мушкет, а при боку шабля и козацкий рог с порохом кули меючий...»[10] Печатка 1576 р., за свідченням автора, була у вжитку запорізької військової

Центральна наукова бібліотека АН УРСР Акт № 1977 № 12 928-31
Центральна наукова бібліотека АН УРСР

канцелярії до 1708 р., коли зрадник українського народу Мазепа, втікаючи до шведського короля, забрав її з собою. Петро I при встановленні на гетьманство Івана Скоропадського дав йому в урочистій обстановці з власних рук булаву й палаш і звелів вирізати печатку з попереднім гербом, ввівши новий напис: «Печать Малой России войска его царского пресветлого величества Запорожского» [11].

Григорій Грабянка допускається помилки, твердячи, що перша печатка застосовувалась аж до 1708 р., у дійсності дослідникам відомо кілька десятків гетьманських печаток з цього часу, але факт запровадження нової гетьманської печатки за розпорядженням Петра I підтверджується джерелами.

Літопис Григорія Грабянки не дає відповіді на питання про час появи першої печатки у Запорізькій Січі, але його згадку про надання козакам печатки 1576 р. можна вважати достовірною. Вона, очевидно, спирається на попередні козацькі літописи, що не збереглись, або на праці польських істориків М. Кромера, М. Стрийковського, О. Гван'їні й В. Коховського, на які покликається автор у своєму творі [12].

Рукопис літопису Григорія Грабянки не зберігся, в його численних копіях зазначається, що на початку твору перед «Віршем на герб Малоросійський» була зображена гетьманська печатка, але в списках її малюнок, на жаль, не подається.

У поширенні знань про українські сфрагістичні пам'ятки літопису Григорія Грабянки належить особливе місце. Подібно як згадки «Повісті временних літ» про сфрагістичні пам'ятки стали основою для давньоруських літописів, так і дані літопису Грабянки про запорізькі печатки були запозичені майже всіма авторами історичних творів України XVIII ст., починаючи від так званої хроніки Я. Ю. Лизогуба та праці О. Рігельмана і кінчаючи «Історією Русів» [13].

Наприкінці XVIII і першій половині XIX ст. у соціально-економічному житті України сталися суттєві зміни. Поряд із завершенням процесу закріпачення посполитих і бідної частини козацтва та перетворенням козацької верхівки у дворянський стан, на Україні зароджуються і розвиваються елементи буржуазних відносин [14]. Ріст капіталістичного виробництва, запровадження машинного устаткування, збільшення числа постійних робітників з оброчних селян і збіднілих ремісників, зростання міст та міського населення з усією необхідністю вимагали скасування кріпосного права, яке стало гальмом у розвитку продуктивних сил. Процес розкладу феодально-кріпосницької системи охоплює не лише Наддніпрянщину і східні українські землі, які перебували у складі Російської держави, а й Галичину, Буковину і Закарпаття, що входило до Австрійської імперії.

Криза феодально-кріпосницької системи, розвиток в її надрах капіталістичного укладу, загострення антифеодальної бо-

ротьби у поєднанні з жорстокою політичною реакцією посилили ідеологічну боротьбу і сприяли розвитку історичної науки.

У другій половині XVIII ст. завершується процес переростання історичних знань у науку. Українська історіографія переходить від простого відтворення історичних фактів та явищ до пояснення їх змісту і значення. Розширюється джерельна база історичних творів, удосконалюється техніка і проблематика досліджень. Літописна спадщина та мемуарна література вже не задовольняють істориків і вони все ширше починають застосовувати архівні матеріали, етнографічні джерела.

Українська історіографія кінця XVIII і першої половини XIX ст. не була однорідною за своєю ідейною спрямованістю, і хоча в ній не простежується такого чіткого розмежування напрямків як, скажімо, в російській історіографії, але вона була представлена майже всіма суспільними прошарками.

Дворянські історики Я. М. Маркович, Д. М. Бантиш-Каменський, М. А. Маркевич та інші намагались виправдати закріпачення селян, довести непорушність існуючого ладу. В їх працях автономістичні прагнення, мрії про відновлення гетьманської України тісно переплітаються з абсолютистськими ідеями, вірою у російський царизм, який забезпечував їх класові інтереси. Інша частина істориків, що представляли світогляд дворянства, яке ставало на капіталістичний шлях розвитку, висували дещо прогресивніші погляди на суспільні відносини. О. М. Маркович, наприклад, виступав за звільнення селян від кріпацтва. Він склав проект про відпущення селян на волю, який був близький до аграрної програми декабриста Микити Муравйова [15].

З становленням буржуазії та виникненням буржуазної ідеології оформляється буржуазна історична наука, важливим надбанням якої був науково-критичний метод дослідження історичного минулого. Обгрунтовуючи появу свого класу, буржуазні вчені розглядають історію як закономірний, поступальний процес. Однак через класову обмеженість вони були ще далекі від дійсно наукового розуміння процесу суспільного розвитку.

Революційно-демократична історіографія, що розвивається в 40-х роках XIX ст., представляла інтереси пригноблених мас, кріпосного селянства. В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, а слідом за ними і великий український поет-революціонер Т. Г. Шевченко, довели вирішальну роль народних мас в історії суспільства, поставили питання про об'єктивний характер законів історичного розвитку. Стрижнем їх концепції була ідея про неминучість визволення пригноблених класів шляхом революційної боротьби.

Прогресивні погляди на історію України висловлені у працях відомого українського вченого М. О. Максимовича, історика-економіста Д. П. Журавського, західноукраїнських громадських

діячів *Я. Головацького*, *І.* Вагілевича, *М.* Шашкевича, прозваних «руською трійцею».

Таким чином, українська історіографія у розглядуваний період зробила значний крок вперед у розвитку теорії і техніки історичного дослідження, розширенні джерельної бази. Розвиваються допоміжні історичні дисципліни, без яких було неможливо правильно відбирати і науково пояснювати першоджерела. На рубежі XVIII—XIX ст. закладаються наукові основи української сфрагістики. Сфрагістика в цей час була складовою частиною іншої допоміжної історичної дисципліни — дипломатики. Сфрагістичні пам'ятки використовувались при встановленні автентичності писаних джерел, перевірці і визначенні часу написання документів, з'ясуванні їх авторства, місця складання тощо.

Наукова сфрагістика, тобто спеціальна дисципліна історії, вивчає сфрагістичні знаки як історичні пам'ятки, свідки минулих часів,— у цьому її корінна відмінність від первісної сфрагістики, що застосовувалась виключно у практичних цілях.

Практична (первісна) сфрагістика послужила основою для наукової сфрагістики, але остання не була продуктом її розвитку. Тому зовсім не правомірно говорити про переростання сфрагістичних знань у наукову дисципліну. Цей процес має зворотний зв'язок. На певному ступені розвитку історичної науки виділились спеціальні, або, як їх називають, допоміжні історичні дисципліни, що виконували роль методики історичного дослідження, становили сукупність технічних прийомів та правил виявлення, збирання і систематизації першоджерел. Серед цих дисциплін була сфрагістика, що спеціалізувалась на дослідженні своєрідних історичних пам'яток — печаток, циліндрів, пломб, а згодом інших сфрагістичних знаків. У процесі становлення наукова сфрагістика органічно засвоїла сфрагістичні знання та прийоми сфрагістичного аналізу первісної сфрагістики. Таким чином, відбувається ніби друге народження сфрагістичних знань, але на вищому, науковому рівні.

Важливу роль у розвитку історичної науки, у тому числі й допоміжних історичних дисциплін, відіграли Харківський, Львівський та Київський університети. 1785 р. професор Львівського університету Г. Уліх (1743—1794) видав підручник з дипломатики і сфрагістики. Це найдавніший з відомих на Україні і на території всього Радянського Союзу посібник з допоміжних історичних дисциплін для вищої школи. Слід зауважити, що декретом цісаря в університетах Австрії були запроваджені спеціальні підручники, від яких, під загрозою кари і навіть утрати кафедри, заборонялося відступати у викладах [16]. Публікація підручника Г. Уліха, таким чином, була не лише важливою науковою подією, а й фактом суспільного значення.

У цьому підручнику, що озаглавлений «Лекції з дипломатики, складені для користування своїм слухачам за працями Гат-

терера, Екгарда і Грубера Готфрідом Уліхом з школи Піарів, професором дипломатики і нумізматики Львівського університету»[17], автор розглядає наукові засади формальної дипломатики.

Шоста глава підручника присвячена сфрагістиці (с. 76—83). Г. Уліх трактує печатку як один із основних елементів грамот, він коротко, але детально викладає основи сфрагістики: типи і види печаток (булли, сигнети і пломби, маєстатові (тронні) печатки, контрпечатки, секретні відтиски), матеріал, форму і колір пам'яток, способи прикладання печаток, напечатні зображення тощо.

Підручник Г. Уліха був науковою компіляцією і базувався на західноєвропейській літературі. Питання української дипломатики і сфрагістики в ньому не знайшли відображення. Але, незважаючи на це, згаданий підручник відіграв значну роль у пожвавленні досліджень допоміжних історичних дисциплін у Східній Галичині, від нього бере початок львівська школа дипломатики і сфрагістики.

Після Г. Уліха допоміжні історичні дисципліни у Львівському університеті викладав проф. Фома Вучіч, який очолював кафедру допоміжних наук історії, та професор загальної історії Л. Зенмарк (1753—1814). Курс допоміжних історичних дисциплін Л. Зенмарка виданий німецькою мовою у Львові 1796 р.[18]

У період закриття Львівського університету (1805—1815) допоміжні історичні дисципліни читались у створеному на його базі Львівському ліцеї. Цей курс спочатку вів Л. Зенмарк, а з 1811 р.— Й. Маус[19].

Викладання дипломатики й сфрагістики продовжилось після відновлення Львівського університету 1817 р. Поряд із загальною дипломатикою Й. Маус (1778—1856) читав на філософському факультеті курс польської дипломатики і геральдики. Як і в попередників, його курс мав компілятивний характер, але він був значно ширший за проблематикою та фактичним матеріалом. Українські сфрагістичні матеріали у курсі Й. Мауса також не розглядались.

На матеріалах античної і західноєвропейської дипломатики та сфрагістики побудована праця професора Харківського університету К. П. Пауловича «Конспект или краткое обозрение дипломатики вообще».

За університетським статутом 1804 р. на правових факультетах університетів Росії була запроваджена кафедра «дипломатики і політичної економії». Під дипломатикою тоді розуміли практику міжнародного права, дипломатичних зносин. К. П. Паулович змінив зміст курсу і замість міжнародного права почав читати науку «О истинных и ложных дипломах», тобто допоміжну історичну дисципліну[20]. Цим, зокрема, можна пояснити, що курс дипломатики у Харківському університеті був

єдиним в університетській практиці Росії першої половини XIX ст.

Курс дипломатики К. П. Паулович читав двічі на тиждень студентам третього курсу юридичного факультету, а 1829 р. видав його окремим посібником [21]. За традицією тогочасної історіографії К. П. Паулович розчленовує дипломатику на три частини: «1) Графика или наука, показывающая как письмо букв и слов разным временам свойственное, так и орудия при сем употребляемыя; 2) Семиотика, излагающая и рассматривающая торжественные знаки при Дипломах употребляемые; 3) Формулярия, изъясняющая торжественные формулы Дипломов, их содержание, составление и расположение, бывшия в разные времена в употреблении». Друга частина книги, зокрема § 27—33, присвячена сфрагістиці: «Поелику в Дипломатике печати представляют знаки, коими для большей достоверности скрепляются дипломы и другие грамоты, то посему Сфрагистика или наука о печатях, составляет часть Семиотики, рассуждающей вообще о знаках» [22].

К. П. Паулович розрізняє матриці та відтиски печаток, але предметом вивчення сфрагістики, як складової частини дипломатики, вважає лише привішені й прикладені до документів печатки. Він зосереджує увагу на одній функції сфрагістичних пам'яток — вживання їх замість підписів при затвердженні документів.

Виклад основ сфрагістики автор починає з огляду історії походження печаток (§ 27). Дослідникам у той час ще не були відомі циліндри і глиняні булли стародавніх народів, тому найдавнішими печатками К. П. Паулович вважав персні. Печатки-персні застосовувались в Єгипті, Вавілоні, Мідії, Персії, Ассірії, Китаї і Японії. Знали їх також греки й римляни, а після падіння Римської імперії майже всі європейські народи. Перснями (annulus) користувалися до X ст., пізніше відомі привісні печатки — sigillum. Металічні печатки називалися буллами, ця назва розповсюджувалась також на завірені ними дипломи. Наступні параграфи присвячено матеріалам печаток (§ 28—29), їх формі (§ 30), написам і зображенням (§ 31), способам прикріплення печаток (§ 32). В останньому (§ 33) параграфі розповідається про колір та матеріал шнурків, на яких привішувались печатки, про «ящички» (кустодії), що охороняли печатки від пошкоджень. Наприкінці кожного параграфу вміщено поширені списки літератури, автор покликається на праці Й. Х. Гаттерера, И. Геймана, М. Гейнекція, Ж. Мабільйона, І. Луціча, М. Швартнера та ін. Виклад ілюструється досить значною кількістю прикладів, почерпнутих К. П. Пауловичем з публікацій названих вище авторів. К. П. Паулович робить спробу підсумувати свої дослідження, він подає часткові висновки про практику застосування печаток, але вони відображали тогочасний стан науки і далекі від істини.

Таким чином, в університетських курсах, які читались у Львівському і Харківському університетах, розглядались загальні питання сфрагістики. Курси базувались на античних і західноєвропейських сфрагістичних матеріалах і за своїм характером були компіляціями. Їх значення у розвитку української сфрагістики полягає у тому, що вони збудили інтерес до вивчення сфрагістичних пам'яток, поставили печатки у ряд історичних джерел.

Університетські курси стоять осторонь від сфрагістичних матеріалів України. Дослідження українських сфрагістичних пам'яток йшло іншим шляхом і виникло в архівній практиці. Першим серйозним дослідником вітчизняної сфрагістики був російський і український історик, відомий збирач давньоруських рукописів та грамот Є. О. Болховитінов (1767—1837).

1818 р. виходить його грунтовне дослідження про найдавнішу, що дійшла до нас в оригіналі, грамоту князів Мстислава Володимировича і Всеволода Мстиславича, надану новгородському Юр'єву монастирю близько 1130 р.[23] Досліджуючи грамоту і визначаючи ступінь її вірогідності, Є. О. Болховитінов проводить розгорнутий дипломатико-палеографічний аналіз пам'ятки, встановлює її хронологію, пояснює незрозумілі вирази, скорочення, надрядкові титли, розглядає папір, чорнило, зразки літер, почерк і правопис грамоти. В останньому, найбільшому за обсягом, розділові «О признаках удостоверения данной грамоты», автор вивчає печатку, якою скріплено документ (с. 235—249). Є. О. Болховитінов усвідомлював, що для переконливого аналізу печатки Мстиславової грамоти, для вирішення питання про її автентичність необхідно мати загальне уявлення про характер сфрагістичних пам'яток Росії. Тому перш ніж приступити до розгляду печатки Мстислава, він робить короткий огляд вітчизняної сфрагістики з літописних часів аж до XVIII ст. Дослідник вивчає матеріал печаток, визначає групу осіб, які виставляли печатки, ціль їх використання тощо. Він встановлює основні різновидності печаток, поділяючи їх на великокняжі, княжі, патріарші, архієпископські і печатки посадників. За матеріалом печатки розподіляються на металічні (bullae) і м'які (sigilla), що виготовлялись з чистого або змішаного з фарбами воску, борошна, крейди, воскомастики. Автор детально описує печатки великих князів і царів, починаючи з сфрагістичної пам'ятки великого князя Михайла Ярославича Тверського (1271—1317) і кінчаючи печаткою Петра I з 1712 р.; печатки духовенства XIV—XVI ст.; сфрагістичні знаки новгородських посадників, тисяцьких і п'яти кінців Новгорода. Всього йому було відомо понад 40 сфрагістичних пам'яток.

Є. О. Болховитінов був добре обізнаний із загальними засадами сфрагістики, у своїх працях він посилається на дослідження Ж. Мабільйона і Й. Х. Гаттерера, співставляє давньоруські печатки з візантійськими та західноєвропейськими сфрагістич-

ними зразками. Фактичний матеріал він черпав з «Древней российской вивлиофики», «Истории Российской» В. М. Татищева, а, головним чином, досліджував печатки оригінальних документів власної збірки і Рум'янцевської колекції.

Цікаві спостереження зробив Є. О. Болховитінов також над печатками Пскова. У першому томі «Истории княжества Псковского», виданому в Києві у 1831 р., він помістив невеликий розділ «О гербе и печатях псковских» (с. 51—55), в якому подав систематичний огляд псковських печаток з стародавнього періоду до нових часів. Поряд з описами зовнішнього вигляду печаток автор повідомляє про місце їх збереження, наводить літописні згадки про печатки Київської Русі.

Є. О. Болховитінов закладає основи методики сфрагістичних досліджень, досить вдало використовує сфрагістичну аналогію, запроваджує класифікацію сфрагістичних пам'яток. Його система поділу сфрагістичних матеріалів базується на вивченні внутрішніх властивостей печаток. В основу класифікації покладено поділ печаток на групи за їх власниками. Цей принцип має певну перевагу перед класифікаційними схемами, що визначались формальними ознаками пам'яток, наприклад, їх формою, матеріалом, способами виконання відтисків і прикріплення печаток. Є. О. Болховитінов розглядає печатки у суворо хронологічному порядку, цим самим він виразно виявляє своє прагнення до визначення закономірних зв'язків у розвитку сфрагістики.

Праці Є. О. Болховитінова стали зразком для сфрагістичних студій Росії та України і були найповнішими збірками вітчизняних сфрагістичних матеріалів протягом першої половини XIX ст. Вони поклали початок тісним російсько-українським взаємозв'язкам у галузі сфрагістичних досліджень, які не поривались протягом всіх етапів розвитку сфрагістики України й Росії.

Гостра ідеологічна боротьба, що точилась у Росії напередодні скасування кріпосного права, пожвавила публікаторську діяльність. Уряд, відстоюючи свої позиції, розпочинає видавати писані історичні джерела. В легендах опублікованих документів поміщались описи і малюнки прикріплених до них печаток. У четвертому томі монументальної публікації «Собрание государственных грамот и договоров» репродуковано печатку Війська Запорізького з грамоти 1672 р. обозного Петра Забіли [24]. На знімку представлено печатку з традиційним козацьким гербом — воїн із самопалом, який відомий ще з книги ректора Київської братської школи Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана Войска Запорожського», виданій у Києві в 1622 р.[25], та з описів, поміщених у працях Г. І. Грабянки, О. І. Рігельмана і О. Ф. Шафонського [26].

Репродукції і описи запорізьких печаток уміщено в книзі А. О. Скальковського (1808—1898) [27], опублікованій в Одесі

1841 р. У праці досліджено печатки Низового Війська Запорізького та чотирьох його паланок, печатку кошового атамана бушкальських козаків і печатки Дунайського та Чорноморського війська.

На печатці Нової Січі напис: «Печать славнаго войска Запорожскаго Низоваго» та зображення озброєного козака, що стоїть на посту поблизу вежі. Автор зазначає, що цариця Катерина II указом від 6 червня 1763 р. ввела новий напис печатки — «Печать войска Е. И. В. Запороскаго Низоваго». Цікаві зображення печаток паланок (адміністративно-територіальних округів): Самарської — зіп'ятий на щит лев; Кодацької — кінь та перехрещені шабля і стріла; Орельської — орел; Бугогардівської — зображення коня та спису.

Після зруйнування Нової Січі у 1775 р. частина козаків переселилась за Дунай у володіння Туреччини і заснувала тут Задунайську (Бушкальську) Січ. А. О. Скальковський подає малюнок їх печатки, на ній зображено турецький напис: «Начальник Бушкальських козаків, Кошовий 1217» (тобто 1801 р.). Інша частина козаків осіла між гирлами Дністра і Дунаю, на їх печатці вирізано символічне зображення кордону або річки, що розділяє хрест і сонце у верхній частині і півмісяць — унизу. Навколо і в полі печатки напис: «Печать Буджацких и Устьдунайских козацких воиск 1807». Пізніше це військо було реорганізовано російським урядом у Чорноморське козацьке військо. Даний факт знайшов своє відображення на печатці, на якій вирізано напис: «Печать Коша воиска верных казаков Черноморских». Після виходу у світ праці А. О. Скальковського вивчення запорізьких печаток стало одним з напрямків сфрагістичних досліджень на Україні.

У 1843 р. в Києві була створена Тимчасова комісія для розгляду давніх актів. Публікації комісії мали тенденційний характер. Вони покликані були за допомогою історичних документів звеличити самодержавство, дворянство та православну церкву, виправдати гнобительську політику царизму. Але, незважаючи на тенденційність, з видань комісії постали цікаві сторінки історії українського народу, його антикріпосницька і національно-визвольна боротьба. В легендах опублікованих історичних джерел містяться описи й малюнки сфрагістичних пам'яток. У другому томі археографічних матеріалів комісії, що вийшли під назвою «Пам'ятників», репродуковано печатки гетьманів: Богдана Хмельницького (два варіанти), Дем'яна Многогрішного (Ігнатовича), Самійла Кішки тощо [28].

Репродукції печаток, опубліковані у працях українських істориків та в археографічних виданнях, позитивно вплинули на розвиток української сфрагістики і дали змогу познайомитись з козацькими сфрагістичними пам'ятками. Але наукова їх вартість була незначною. Техніка дереворитy й літографії, що застосовувались при друкуванні ілюстрацій, не гарантувала від

помилок і різного виду перекручень у написах та зображеннях сфрагістичних пам'яток. Вона багато в чому залежала від майстерності, художньої манери та досвіду граверів. Лише з винаходом фотографії і застосуванням фотоцинкографії та фототипії вдалося із дзеркальною виразністю відтворити зовнішній вигляд печаток.

Тенденційність у відборі документальних матеріалів, яка була характерною для дворянської історіографії, шкідливо позначилась на розвитку сфрагістики. В цей час збирались і вивчались переважно печатки панівної верхівки й духовенства, а печатки міст, ремісників, сільських громад залишались недослідженими. Археографічні комісії друкували джерела XIV—XVII ст., частково — початку XVIII ст. Пізніші документи, які відбивали розклад феодальної системи, лишались поза увагою багатотомних видань. Тому в цей період досліджувались печатки XV — початку XVIII ст.

Питанням української сфрагістики зацікавився російський археолог О. С. Уваров. 1851 р. на засіданні Археологічного товариства у Петербурзі він прочитав повідомлення «Печать войска Малороссийского», надруковане у третьому томі «Записок» товариства [29]. Ця праця цікава, насамперед, тим, що у ній вперше досліджено матрицю запорізької печатки. Вона походить з періоду так званого міжгетьманства, яке наступило після смерті гетьмана Данила Апостола 1734 р. і тривало протягом 16 років аж до вибору у гетьмани Кирила Розумовського. Напис, зроблений на зовнішньому, бічному обводі матриці, тобто поза офіційним полем печатки, свідчить, що вона зберігалась у генерального писаря Михайла Турковського.

О. С. Уваров зробив спробу дослідити історію козацької печатки, він зазначає, що за виключенням сфрагістичних пам'яток Самійла Кішки, гетьманські печатки мали стале зображення — озброєного козака. Відомості про українську сфрагістику він черпав з публікацій Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів, які за своїм обсягом були далеко не повними. Тому висновки О. С. Уварова не відображають реального стану української сфрагістики.

*

Перший період у розвитку української сфрагістики був тривалим. Він хронологічно збігається з феодально-кріпосницькою епохою на території нашої країни. До XVII ст. сфрагістика була суто практичним явищем. За допомогою сфрагістичної експертизи в адміністративно-судових установах визначалась достовірність печаток, встановлювались випадки підробки і фальшування документів. У літописах Київської Русі, особливо у «Повісті временних літ», в актовому матеріалі пізнішого часу

збереглись цікаві відомості про практику застосування сфрагістичних знаків, про початкові прийоми і способи вивчення печаток.

З розвитком історичної науки і розширенням джерельної бази виділяються допоміжні історичні дисципліни. Сфрагістика була одним із підрозділів дипломатики, її завдання обмежувались визначенням автентичності документів. Перші сфрагістичні праці, виконані на Україні, вивчали загальні питання цієї дисципліни, в них розглядались зарубіжні сфрагістичні матеріали. Дослідження вітчизняної сфрагістики було розпочате архівними працівниками, учасниками археографічних експедицій і членами комісій, що видавали історичні документи. Є. О. Болховитінов застосовував печатки при дипломатичних аналізах джерел і зробив перший стислий огляд давньоруської сфрагістики.

Для першої половини XIX ст. характерні два напрями у галузі української сфрагістики — дослідження давньоруських пам'яток і козацьких печаток. Основним джерелом збагачення джерельної бази сфрагістики були архіви й археографічні видання. Основну увагу дослідники приділяли збиранню фактичного сфрагістичного матеріалу, його описові і публікації. «Домарксівська «соціологія» та історіографія,— вказував В. І. Ленін,— в *кращому* разі давали нагромадження сирових фактів, уривково набраних...» [30]. Недостатня джерельна база не давала можливості широко розгорнути сфрагістичні дослідження, обмежувала проблематику праць.

[1] Л. В. Черепнин. Русская историография до XIX века. Курс лекций. М., 1957, с. 49.

[2] Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. Изд. 2. Л., 1926, с. 72.

[3] Там же, с. 47.

[4] В. Н. Татищев. История Российская с самых древнейших времен..., кн. 2. М., 1773, с. 88—89.

[5] Повесть временных лет..., с. 48.

[6] А. Л Монгайт. Абу Хамид ал-Гарнати и его путешествие в Русские земли 1150—1153 гг.— «История СССР», 1959, № 1, с. 178.

[7] Полное собрание русских летописей, т. 16. СПб., 1889, с. 87, 171, 204, 213, 226, 243.

[8] J. Długosza Banderia prutenorum tudzież Insignia seu clenodia regni Poloniae wydał J. Muczkowski. Kraków, 1851. Одна з копій рукопису Яна Длугоша зберігається в Науковій бібліотеці Львівського держуніверситету ім. Ів. Франка, № 995 III з малюнками.

[9] 1614 р. у друкарні Львівського братства було видано текст ухвали Віленського собору 1509—1510 рр.; у його заключній частині подано опис рукопису: «Сей собор на пергамині письмом стародавним, якоможе зде слово в слово імаше, єсть писан. У него же печатей завішених осм: митрополитова і єпископськиє». Згадки про сфрагістичні пам'ятки подані також у книзі «Апології книжки діалектом руським написаної, польським зась ве Львове друкованої, вкоротце а правдиве зсумованая», виданій у Києво-Печерській друкарні в 1628 р. (Я. Д. Ісаєвич. Українська археографія в

XVII—XVIII ст.— Історичні джерела та їх використання, вип. 1, 1964, с. 179—180).

[10] Летопись Григория Грабянки. К., 1854, с. XXIV.

[11] Там же.

[12] Там же, с. 1.

[13] Летописец, или описание краткое, знатнейших действ и случаев, что в котором году деялося в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно когда гетьманом был козацким.— Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888, с. 3; А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. М., 1847, с. 25; История Русов или Малой России. М., 1846, с. 211.

[14] М. І. Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959, с. 64—66.

[15] Там же, с. 133.

[16] L. Finkel, S. Starzyński. Historya uniwersytetu lwowskiego. Lwów, 1894, c. 61.

[17] Praelectiones diplomaticae, quas in usum auditorum suorum ex Gatterero, Eckhardo et Grubero adornavit Godefridus Uhlich e Scholis Piis diplomaticae et numismaticae in universitate leopolitana professor. Leopoli, 1785. 111 c.

[18] L. Zehnmark. Lietfaden der Vorlesungen die historischen Hilfwissenschaften. Lemberg [1796].

[19] Я. Кісь. До історії розвитку допоміжних історичних дисциплін у Львівському університеті.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 4, с. 38.

[20] А. А. Введенский. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (Дипломатика). К., 1963, с. 42.

[21] Конспект или краткое обозрение дипломатики вообще, составленный при Харьковском университете профессором Константином Пауловичем 1829 года. Харьков, 1829. 93 с.

[22] Там же, с. 49.

[23] Е. Болховитинов. Примечание на грамоту великого князя Мстислава Володимировича и сына его Всеволода Мстиславича, удельного князя новгородского, пожалованную Новгородскому Юрьеву монастырю.— «Вестник Европы», 1818, ч. 100, № 15—16, с. 201—255. Доповнений варіант статті опублікований у «Трудах и записках Общества истории и древностей российских, учрежденного при имп. Московском университете», 1826, ч. 3, кн. 1, с. 3—64.

[24] Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел, ч. 4. М., 1828, с. 265.

[25] Киевлянин, кн. 3. К., 1850, с. 120, табл. іл.

[26] А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России... К., 1851, с. 54; Г. Грабянка. Вказ. праця, с. XXIV; А. Ригельман. Вказ. праця, с. 25.

[27] А. Скальковский. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. Извлечена из собственного запорожского архива. Одесса, 1841, с. 26, табл. іл.

[28] Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов..., т. 2. К., 1846, табл. 4—5, реєстр печаток на с. VIII.

[29] Записки имп. Археологического общества, т. 3. СПб, 1851, с. 160—162.

[30] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, с. 50.

РОЗДІЛ III

РОЗВИТОК СФРАГІСТИКИ НА УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Друга половина XIX ст. в історії України була періодом важливих економічних і соціальних зрушень. Скасування панщини 1848 р. на західноукраїнських землях, що входили до складу Австрійської держави, і ліквідація кріпосного права у 1861 р. на території України, що входила до Російської імперії, створили сприятливі умови для розвитку промислового капіталізму. Виникають нові галузі виробництва, велика машинна індустрія, зростає чисельність робітничого класу. Нові виробничі відносини сприяли поширенню капіталізму і в сільському господарстві. Але реформи мали половинчастий характер. Недоторканою залишалась поміщицька власність на землю, зберігалось багато старих феодально-кріпосницьких привілеїв, які наклали відбиток на весь наступний суспільно-політичний розвиток країни.

Пограбовані аграрними реформами селяни, потрапивши під подвійний поміщицький та капіталістичний гніт, продовжували боротьбу за повну ліквідацію феодальних пережитків, за передачу всіх земель до рук безпосередніх виробників. На боротьбу піднімається робітничий клас, який виступає проти буржуазії і самодержавної влади. Виникають перші робітничі і соціал-демократичні гуртки, які сприяють поширенню марксистських ідей. Великий вплив на розвиток класової боротьби мав створений В. І. Леніним у 1895 р. Петербурзький «Союз боротьби за звільнення робітничого класу», який здійснив перехід від вузької пропаганди робітничих гуртків до масової політичної агітації, об'єднав соціалізм з пролетарським рухом.

Історична думка України другої половини XIX ст. чітко відбила соціально-економічні і політичні тенденції епохи, характер класових суперечностей. Визначальним моментом історичної науки цього періоду була боротьба революційно-демократичного напряму з представниками буржуазно-поміщицької та буржуазно-націоналістичної історіографії. Українські революційні

демократи І. Я. Франко, С. А. Подолинський та інші зробили значний вклад у поширення матеріалістичного розуміння історії України. З революційно-демократичних позицій вони з'ясували питання про роль держави, реформу і революцію, про значення класової боротьби як рушійної сили історії, вивчали національне питання тощо [1].

В українській історичній науці виразно простежується тенденція до зближення офіційно-дворянської і буржуазної історіографії. Неантагоністичні суперечності перших пореформених років, які мали місце між буржуазією та поміщиками, в останній чверті XIX ст. втрачають свою силу. Панічний страх перед революційною боротьбою народних мас, вороже ставлення до представників революційно-демократичного і марксистського таборів штовхає ідеологів української буржуазії в обійми самодержавства. Буржуазно-націоналістичні історики трактували історичний розвиток як еволюційний процес, позбавлений внутрішніх суперечностей, вибухів і стрибків. Вони висунули концепцію про «безкласовість української нації», про одвічний «демократизм» українського народу, виступали противниками революційних методів у розв'язанні національного питання. І. Я. Франко, викриваючи антиісторичний характер цих концепцій, писав, що для українських буржуазних істориків «воли й корови», тобто егоїстичні інтереси поміщиків і буржуазії, замінюють всі актуальні проблеми національно-визвольного руху українського народу [2].

Однак, незважаючи на методологічну обмеженість та еклектицизм, українська буржуазно-дворянська історіографія другої половини XIX ст. ще не вичерпала своїх можливостей і переживала певне, обтяжене протиріччями, піднесення. Українські буржуазні й дворянські історики зібрали значний за обсягом фактичний матеріал, провели попередню критику і опублікували велику кількість історичних джерел. У науковий обіг були введені документи соціально-економічного і адміністративного характеру (особисто-правові акти, відомча переписка, статистичні матеріали), які раніше майже не вивчалися. Удосконалюється техніка наукового дослідження, з'являються такі поняття, як зовнішня і внутрішня історична критика документів, застосовуються методи статистики, літературознавства тощо.

Посиленими темпами розвиваються допоміжні історичні дисципліни. Українська сфрагістика протягом другої половини XIX ст. виділяється у самостійну галузь історії. Новим змістом збагачується предмет сфрагістики. Печатки постачають багатий матеріал дослідникам геральдики, нумізматики, палеографії, дипломатики, епіграфіки та інших історичних дисциплін.

Сфрагістичні дослідження другої половини XIX ст. започатковані двома невеличкими за обсягом працями О. М. Лазаревського (1834—1907) — визначного історика, представника прогресивного напрямку в українській буржуазно-ліберальній

історіографії. Сфрагістикою О. М. Лазаревський зацікавився ще у молоді роки, навчаючись в останньому класі Другої петербурзької гімназії. 1854 р. він опублікував у газеті «Черниговские губернские ведомости» (№ 4) «Сфрагистическую заметку». Це була одна із перших наукових праць О. М. Лазаревського у галузі історії.

У статті досліджено сім українських печаток: генерального обозного Війська Запорізького Івана Ломиковського, печатку Війська Запорізького з документа 1735 р., печатку Стародубського полковника Івана Скоропадського, печатку Ніжинського козацького полку з документа 1741 р., печатку Конотопської сотні Ніжинського полку. Одним з перших О. М. Лазаревський звернув увагу на сфрагістичні пам'ятки міст, він описав печатки Глухова і Конотопа. Таким чином, молодий дослідник розірвав зачароване коло сфрагістики князів та козацької старшини і вперше в історіографії Росії приступив до дослідження найдемократичнішої за своїм змістом ланки сфрагістики — печаток міст і цехів.

У статті міститься заклик більш широко розгорнути вивчення сфрагістичних пам'яток. «Считаю не лишним,— писав О. М. Лазаревський,— обратить внимание лиц, сообщающих редакции «Черниговских губернских ведомостей» старинные акты, на следующее обстоятельство: печати, находящиеся вероятно на большой части из этих актов, почти всегда остаются без внимания. Между тем как описание их могло бы служить материалом для малороссийской сфрагистики, которая, не смотря на свои тесные рамки, все-таки могла бы иметь интерес». Автор подає практичні поради збирачам і дослідникам печаток. Він пише: «На купчих или верчих записях всегда находятся, если только не уничтожены временем, печати тех городов, в которых они совершались, равно как и на завещаниях (тестаментах, духовницах) часто прилагались печати завещателей. На последних печатях иногда бывают изображены гербы малороссийских фамилий, о которых сведения наши тоже довольно ограничены. Все это заставляет желать, чтобы при помещении старинных актов... делались возможно точные описания печатей, буде они сохранились».

«Сфрагистическая заметка» вийшла окремим відбитком [3] і була відомою не лише на Чернігівщині, а й за її межами. Вона відіграла значну роль у становленні української сфрагістики, популяризації сфрагістичних пам'яток серед дослідників і любителів старовини.

1858 р. О. М. Лазаревський помістив у «Черниговских губернских ведомостях» ще одну статтю під назвою «Сфрагистическая заметка», в якій дослідив печатку чернігівського полковника Павла Полуботка [4].

Відгукнувшись на заклик О. М. Лазаревського, молодий чернігівський дослідник Г. О. Милорадович (1839—1905) включив

до своєї збірки документів «Материалы для истории Южной Руси» описи 18 козацьких печаток. Його збірка спочатку була надрукована у «Черниговских губернских ведомостях», а потім вийшла окремою книжкою [5]. Г. О. Милорадович детально дослідив зображення і форму печаток. Написи пам'яток, що мають вигляд абревіатур (сиглів), дослідник подав графічно, тобто із збереженням порядку розміщення літер у полі печатки. У збірці описано печатки гетьманів, чернігівських, ніжинських і стародубських полковників та сотників, генерального запорізького судді, духовенства, магістратів міст Батурина, Гадяча, Кролівця, Новомлинська та ін.

Важливим кроком у розвитку вітчизняної сфрагістики була праця українського етнографа і краєзнавця народницького напряму П. С. Єфименка (1835—1908) «Юридические знаки» [6]. Участь П. С. Єфименка у народницькому рухові багато в чому визначила наукову направленість його праць. Вони, в основному, присвячені народному побутові, фольклору і звичаєвому праву [7]. Хоча дослідженням сфрагістики П. С. Єфименко спеціально не займався, його спостереження, зроблені над знаками власності, дозволили по-новому розв'язати питання про початки давньоруської сфрагістики.

У праці «Юридические знаки» дослідник на основі великого фактичного матеріалу, зібраного ним під час «ходіння у народ» та перебування на засланні, з'ясовує роль і значення знаків власності у побуті та виробничій діяльності населення Російської імперії. Дослідник показує еволюцію знаків, він пише, що «...будучи сначала родовыми знаками, тесно связанными с религиозным чувством... они, с течением времени, переходят в общинные знаки, затем в домовые и, наконец, в личные» [8]. Значних змін зазнають також функції знаків, їх символіка і накреслення.

П. С. Єфименко детально вивчає питання походження знаків власності східних слов'ян. Він заперечує теорію запозичень знаків власності від сусідніх народів і доводить їх стародавнє місцеве походження. Наприклад, у «Руській правді» вони відомі під назвою п'ятен і знамен; у той час їх застосовували для таврування коней і позначення бджолиних бортей. Свідчення «Руської правди» підтверджується записами Іпатіївського літопису 1169 р. та Статуту Литовського великого князівства 1588 р.[9]

Теорія запозичень і тісно пов'язані з нею теорії культурних кругів та міграцій, до яких буржуазна історіографія вдавалась при з'ясуванні нових, невідомих раніше історичних явищ, найбільшого свого розвитку досягли наприкінці XIX — початку XX ст. Велика заслуга П. С. Єфименка в тому, що він зрозумів хибність цих концепцій ще у їх зародковому стані. Він був далекий від тверджень про замкнутий характер історичного розвитку нашої країни, про її культурну відособленість.

П. С. Єфименко визнавав культурні впливи і взаємозв'язки, але не надавав їм вирішального значення у розвитку суспільства [10].

З цих же позицій він підходить до вирішення питання про початки вітчизняної сфрагістики. П. С. Єфименко відстоює самобутнє походження сфрагістичних пам'яток стародавньої Русі і доводить, що основою, «коренем» печаток і гербів послужили знаки власності. Печатки з'явилися на тій стадії розвитку знаків власності, коли вони набрали виразно індивідуального характеру, тобто стали особистими знаками.

Дослідник з'ясовує питання про час появи печаток на Русі, він посилається на свідчення трактату князя Ігоря з греками (944) 945 р., де йдеться про печатки послів і купців. Коротко охарактеризувавши зовнішній вигляд і напечатні зображення, П. С. Єфименко зазначає, що з часом на печатках, крім знаків власності, почали карбуватись умовні знаки, а потім і написи, які вказували на особу володільця [11]. Із знаків власності, підкреслює дослідник, виникли також торгові та митні клейма. Спочатку їх ставили безпосередньо на товари або на привішені до них дощечки, а згодом почали витискати на свинцевих пластинках-пломбах.

Позитивною рисою, що виділяє працю П. С. Єфименка серед сучасних йому досліджень, було намагання автора поєднати вивчення фактичного матеріалу з теоретичним осмисленням, встановити суспільні процеси, які стояли за кожною пам'яткою матеріальної культури, в даному випадку сфрагістичними знаками. Він встановив три важливі положення, які мали велике значення у вивченні пломб. По-перше, у стародавній Русі митними знаками служили особисті знаки великих і удільних князів, що розвинулись на основі їх родових знаків. При покладанні на товари вони ставали урядовими таврами і набирали офіційної чинності. По-друге, родові і особисті княжі знаки (пломби) були тісно пов'язані з грошовим обігом, зокрема з так званими хутряними грошима. П. С. Єфименко пише: «У нас первоначально целые кожи, заклейменные родовыми или личными княжескими знаками (а клеймить продаваемые вещи, в особенности меха и кожи... было в обычае), а потом части их ходили вместо денег» [12]. Особливо важливе і принципове значення мало висунуте П. С. Єфименком положення про наявність органічних зв'язків між пломбами і вислими свинцевими печатками. Дослідник вбачає між ними подібність не лише у зовнішньому вигляді, символіці і сюжетних мотивах зображень, а й у самій суті, функціональному значенні.

П. С. Єфименко приділяв увагу вивченню методики геральдично-сфрагістичних досліджень. Він одним з перших у вітчизняній історіографії при розгляді печаток, пломб і юридичних знаків застосував історико-порівняльний метод, аналогію. Дослідник прагнув встановити закономірні зв'язки у розвитку знаків власності, з'ясувати причини, які впливали на зміни їх

форми і функцій. Він зазначає, що знаки власності змінювались під впливом суспільних умов, зокрема таких важливих моментів у житті суспільства, як перехід від скотарства до землеробства, від родового до общинного ладу тощо [13].

Брак фактичного матеріалу і недоліки методологічного характеру не дозволили П. С. Єфименку дати вичерпну відповідь на всі порушені ним питання. Не послідовною була позиція дослідника у вивченні причинних зв'язків у розвитку знаків власності, печаток і пломб. Він потрапляє під вплив позитивізму і механічно переносить закони природи на суспільні процеси. «Развитие знаков,— пише П. С. Єфименко,— совершается под влиянием тех же законов, которые господствуют и в мире органических форм» [14]. Згідно з цим положенням у праці застосовуються суто біологічні терміни: «види», «особи», «ембріони знаків» тощо. П. С. Єфименко твердить, що зміни у накресленні знаків «сопровождаются борьбой за существование между знаками, причем постепенно гибнут группы более слабых...» [15].

Однак, незважаючи на наявні недоліки, праця «Юридические знаки» була помітним явищем у розвитку вітчизняної сфрагістики. Висунуті П. С. Єфименком положення набагато випередили судження сучасних йому дослідників. Праця П. С. Єфименка цікава і в історіографічному плані. Шкода, що вона ще не одержала належної оцінки з боку радянських дослідників допоміжних історичних дисциплін.

Розвиток української сфрагістики у другій половині XIX ст. пройшов під знаком нагромадження джерелознавчого фонду. У розширенні джерельної бази і публікації сфрагістичного матеріалу (як і в першій половині століття) провідна роль належала археографічним комісіям та архівам. Продовжуючи випуск попередніх серій джерел, комісії приступають до друку багатьох нових писемних пам'яток. У легендах до опублікованих документів подаються відомості про форму, зображення та написи печаток, матеріал і колір відбитків, способи прикладання печаток та інші сфрагістичні дані.

Описи чи знімки печаток зустрічаються в «Актах, относящихся к истории Южной и Западной России», виданих Археографічною комісією, у публікаціях Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів та в інших археографічних виданнях [16]. В «Актах» зроблено описи печаток Богдана Хмельницького і Борзенського полковника Мартина Небаби. На печатці останнього зображено геральдичний щит, оточений витієватим оздобленням і розділений надвоє: у правій його частині — пернач, у лівій — жезл Меркурія. Навколо щита літери: M. N. Б. П. В. З., що означає «Мартин Небаба Борзенський полковник Війська Запорозького» [17]. Вживання абревіатур (сиглів) замість повного напису та різного виду картушів, наметів, закручених віньєток у стилі українського барокко, прикладом яких може

служити печатка *М. Небаби*, було типовим для козацької сфрагістики XVII—XVIII ст.

У десятому томі «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России», опубліковано цікавий документ про надання місту Переяславу польським королем Сигизмундом III 1620 р. магдебурзького права. У грамоті подано опис і малюнок міської печатки — башта з хрестом на поверхні озера. Після возз'єднання України з Росією 1654 р. привілеї Сигизмунда III були затверджені російським царем Олексієм Михайловичем, правничого значення набрала також стара міська печатка [18].

Печатку і факсиміле підпису Б. Хмельницького з «Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленного 16 октября 1649 года», опублікував відомий видавець українських історичних джерел і досліджень О. М. Бодянський [19]. О. М. Лазаревський описав печатку Війська Запорізького з універсалу гетьмана Гаврила Крутневича 1603 р.[20]

Цікаві сфрагістичні матеріали знаходимо в археографічних публікаціях Східної Галичини. Ставропігійський інститут опублікував велику та малу печатки князя Костянтина Острозького [21]. В ювілейному виданні на честь 300-ї річниці Ставропігійського братства подано малюнки і описи 23 печаток з документів, що мали відношення до його історії: дві печатки Ставропігійського братства XVI ст.; печатки львівського архітектора Павла Римлянина тощо [22].

В «Актах гродських і земських», що видавались у Львові, друкувались короткі описи печаток галицької шляхти, духовенства, міст і цехів [23]. У четвертому томі цього видання зроблено стислий опис найдавніших цехових печаток Львова з документа 1425 р., що зберігався у львівському бернардинському архіві [24].

У додатку до творів молдавського літописця Мирона Костіна, виданих у Бухаресті, знаходимо знімок печатки Чернівців з 1765 р. Печатка восьмигранної форми з розеткою (стилізованою квіткою) у центрі поля і круговим написом українською мовою [25].

Новий живучий струмінь у розвиток сфрагістики вносить археологія, яка стає важливим джерелом нагромадження матеріальної бази цієї дисципліни. У 60—70-х роках минулого століття у розвитку археології спостерігаються значні зміни. Вітчизняні археологи переключають свою увагу з досліджень знахідок античної культури Північного Причорномор'я, що було характерним для першої половини століття, на вивчення матеріальних пам'яток стародавньої Русі [26]. На Україні археологічні розкопки інтенсивно ведуться у Київській і Чернігівській губерніях, по берегах Дніпра. На території західноукраїнських земель досліджуються давньоруські міста Галич і Звенигород.

Третій Археологічний з'їзд, який відбувся у Києві 1874 р., розширив поняття про сфрагістичну пам'ятку. О. С. Уваров

у доповіді «Что должна обнимать программа для преподавания Русской археологии» називає сфрагістику одним із важливих розділів «допоміжних знань», які застосовуються при науковому дослідженні археологічних пам'яток [27].

Вивчення давньоруської сфрагістики, як зазначалось у попередньому розділі, розпочалось у першій чверті XIX ст., але невдовзі арсенал сфрагістичних пам'яток, прикріплених до документів, був майже повністю вичерпаний і їх дослідження припинилось. У пореформений період інтерес до давньоруських печаток знову відновлюється. Матеріал для сфрагістики регулярно постачає археологія. Під час розкопок могил, городищ і поселень стародавньої Русі археологи разом з іншими пам'ятками виявляють печатки, пломби, персні, клейма тощо.

Початок дослідженню сфрагістичних пам'яток, що надійшли з археологічних джерел, поклав керченський краєзнавець і археолог Ю. Ю. Люценко. Він дослідив вислу свинцеву печатку з написом «От Ратибора», знайдену в Криму поблизу Єнікале. Ю. Ю. Люценко правильно відносить її до київського боярина Ратибора, призначеного 1079 р. тмутараканським посадником. Дослідник описує зовнішній вигляд печатки, вивчає характер її різьби, співставляє з монетами київських князів Володимира і Ярослава Мудрого [28]. Досліджуючи печатку, археолог зіткнувся із значними труднощами. Сфрагістична пам'ятка, пролежавши у землі довгий час, пошкодилася. Крім того, були втрачені прості можливості її хронологічного визначення за датою документа. Не маючи необхідного досвіду, Ю. Ю. Люценко допускає помилку у відчитанні напису печатки, де він вбачає ім'я «Николай» замість напису: «О Климент».

З виходом у світ статті Ю. Ю. Люценка дослідження печаток стародавньої Русі набирає систематичного характеру. Професор Московського університету Д. Я. Самоквасов у 1877 р. на руїнах стародавнього городища на Княжій горі поблизу Канева знайшов буллу київського митрополита Кирила Грека (1225—1233) [29]; у с. Вишгороді на Київщині відшукано чотирикутну мідну матрицю XI—XII ст.[30]; Л. Лаврецький під час розкопок фундаменту церкви Спаса у с. Залукві під Галичем натрапив на свинцеву буллу єпископа Косми з часів Ярослава Осмомисла [31]; міщанин Переяслава Ш. А. Найдис 1888 р. знайшов буллу із загадковим написом «Дьнеслово» [32]; український археолог М. Ф. Біляшівський добув на Княжій горі ще одну буллу київського митрополита Кирила [33]. Три свинцевих булли із загадковим написом «Дьнеслово», ім'ям Андрій і Симеон поступили до київського колекціонера К. В. Болсуновського з Дрогичина [34]. У Києві на Рейтарській вулиці знайдено буллу із зображенням Гліба [35]. Поповнюється кількість печаток київського боярина Ратибора, крім згаданого вище екземпляра Ю. Ю. Люценка, у Криму виявлено ще дві ідентичні булли [36].

Археологи звернули увагу на сфрагістичні пам'ятки Візантії. Візантійські печатки були знайдені у Херсонесі, Феодосії, Керчі та на території інших центрів візантійської колонізації в Криму. Особливо велика кількість сфрагістичних пам'яток поступила з розкопок Херсонесу Таврійського (поблизу Севастополя). Археологічними розкопками у Херсонесі керували О. Л. Бертьє-Делагард, К. К. Косцюшко-Валюжинич, М. І. Репников і Р. Х. Лепер. Вони зібрали і ввели в науковий обіг понад 200 молівдовулів і пломб, багато візантійських гем, перснів, гончарних клейм та камей. Велику роль у поповненні джерельної бази візантійської сфрагістики відіграв К. К. Косцюшко-Валюжинич (1847—1907), який проводив розкопки у Херсонесі 1888—1907 рр. Повідомлення про його археологічні знахідки регулярно друкувалися у виданнях Археологічної комісії [37].

У Неаполі Скіфському (околиця Сімферополя) під час розкопок були виявлені єгипетські скарабеї; вони поступили в музей Таврійської архівної комісії [38]. Ці своєрідні сфрагістичні пам'ятки, які виконували роль печаток і талісманів, були знайдені також біля Кирилівського монастиря у Києві, на території Дніпропетровської області, в Одесі, Керчі, у стародавній Ольвії, на о-ві Березань, що поблизу Очакова [39].

Під час розкопок курганів неподалік містечка Сміли Київської губернії знайдено ассірійський циліндр із халцедону, на якому зображено коня [40]. Археологи зробили правильний висновок, що знахідки єгипетських жуків-скарабеїв, циліндрів, античних гем, пломб і клейм, візантійських печаток свідчать про культурні та торговельні зв'язки стародавніх держав Середземномор'я з населенням України.

Зв'язок з археологією справив подвійний вплив на розвиток сфрагістики. По-перше, археологія сприяла розширенню джерельної бази сфрагістики. По-друге, вона була яскраво вираженою речознавчою дисципліною, що повністю залежала в той час від музейного колекціонерства. Нагромадження фактичного матеріалу та розповсюдження досліджень вшир домінувало над його теоретичним узагальненням. Всі ці тенденції археологія приносила і в сфрагістику, яка обмежувалась описово-констатуючими дослідженнями.

Сфрагістика входить у коло інтересів музеїв України. Працівники музейних установ взяли діяльну участь у збиранні, вивченні і збереженні сфрагістичних пам'яток.

Перші музеї на Україні виникли ще на початку XIX ст. Так, 1806 р. заснована збірка пам'яток Чорноморського гідрографічного депо у Миколаєві, 1811 р.— Феодосійський, 1825 р.— Одеський, 1826 р.— Керченський музеї старожитностей. 1839 р. розпочав діяльність музей Одеського товариства історії і старожитностей. Об'єднавши колекції музею Чорноморського гідрографічного депо і Одеського міського музею старожитностей, він став одним з найбагатших музейних закладів Росії.

Навчальні музеї мали Харківський, Київський, а пізніше і Новоросійський (Одеський) університети.

Зацікавлення пам'ятками місцевої старовини спричинилось до поширення мережі музейних установ на центральну, західну і північну частини України. Музеї виникають майже в усіх губернських центрах. Вони організовуються при наукових товариствах, земствах, статистичних комітетах та військових частинах. Розгалуженою була сітка епархіяльних сховищ.

1849 р. розпочав діяльність Катеринославський музей старожитностей, 1863 р.— Чернівецький музей, 1872 р.— Київський археологічний музей, 1883 р.— Холмський музей старожитностей, 1887 р.— Музей старожитностей у Сімферополі, 1890 р.— Музей старожитностей при Херсонському статистичному комітеті, 1891 р.— Полтавський природничо-історичний музей.

Великим музейним центром було місто Львів. 1823 р. у Львові при польському науковому закладі Оссолінських засновано музей Любомирських. У 1860-х роках почала створюватись колекція музею при інституті «Народний дім». 1874 р. відкрилась для відвідувачів перша експозиція Львівського міського промислового музею — попередника сучасного Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР. 1887 р. закладено музей Ставропігійського інституту тощо.

Всього на Україні в цей час діяло більше 30 історичних, археологічних, місцевих (краєзнавчих) і навчальних музеїв *.

У науковому відношенні музеї стояли на низькому рівні, вони займались, в основному, збирацькою діяльністю, описом і зберіганням пам'яток матеріальної культури. У музейній роботі панував формально-порівняльний метод: предмети різних країн і епох групувались, як правило, за типологічними рядами і розглядались як одне ціле. Це значно ускладнювало їх вивчення, не давало повного уявлення про хід суспільного розвитку, про закономірний характер історичного процесу, про стилі і напрями у мистецтві. Застосування формально-порівняльного методу в музейній практиці негативно позначилося і на розвитку сфрагістики. Сфрагістичні пам'ятки різних епох, установ і видів потрапили у музеях в один типологічний ряд і розглядались як одноманітна, аморфна маса.

На перших порах печатки у музейних колекціях зустрічаються рідко, масовой приріст сфрагістичних пам'яток у фондах музеїв спостерігається у другій половині століття. Через своїх дійсних членів, кореспондентів і любителів старовини музейні установи провели розшуки історичних пам'яток, у тому числі й печаток, по всій території України. Якщо визначати віхи, які відіграли важливу роль у складанні музейних колекцій, то в першу чергу слід назвати «Записку для обозрения русских древностей», видану Російським археологічним товариством 1851 р. Серед предметів, які товариство рекомендувало розшукувати, описувати і охороняти від пошкоджень, були сфрагіс-

тичні пам'ятки [41]. Товариство розіслало «Записку» по всій Росії, потрапила вона і на Україну. «Записка» була використана Одеським товариством історії та старожитностей для пожвавлення збирацької діяльності і розширення фондів свого музею. Сто екземплярів «Записки» 1872 р. придбало Київське археологічне товариство для розсилки своїм кореспондентам, любителям старовини [42].

Цікаву колекцію сфрагістичних пам'яток зібрав Київський археологічний музей. У музеї зберігались мідна матриця Канівського козацького куреня; печатка Новоросійського військового кавалерійського поселення, вирізана на графіті [43], печатка Київської академії XVIII ст. з фасадом старого академічного корпусу [44], західноєвропейські і китайські печатки, античні геми і клейма, візантійські молівдовули. У музеї було близько 50 єгипетських скарабеїв, які поступили від П. Успенського, російської місії в Єрусалимі, одеського вчителя І. А. Чемени, київського колекціонера М. О. Леопардова. Музей мав цікаві у науковому відношенні сфрагістичні пам'ятки древньої Русі, зокрема велику колекцію дрогичинських пломб (430 шт.).

Протягом майже півстолітнього періоду існування музей щорічно видавав звіти про свою наукову діяльність, в яких поміщались інформації про нові надходження історичних пам'яток, у тому числі і сфрагістичні матеріали [45]. Науковим опрацюванням збірки музею займався його беззмінний завідуючий проф. М. І. Петров. Він видав покажчик музею і описи колекції М. О. Леопардова, подарованої Археологічному музею 1894—1895 рр. Поряд з монетами і пам'ятками матеріальної культури М. І. Петров включив до каталогів печатки, пломби та інші сфрагістичні матеріали [46].

Давньоруські сфрагістичні пам'ятки збирав музей «Народного дому» у Львові. Навколо цього закладу об'єднувалась велика група любителів старовини, які разом з іншими пам'ятками збирали і вивчали печатки. Серед колекціонерів-любителів виділялись А. Волощак, М. Курдидик, які подарували музею цікаві сфрагістичні пам'ятки [47]. Музей звернув увагу на сфрагістичні матеріали Галицько-Волинського князівства, в його фондах зберігалося кілька вислих печаток, знайдених у Галичі і Звенигороді [48].

Багато печаток, переважно польських, зберігалось у музеї Любомирських. Збірка музею була складена шляхом добровільних пожертвувань та купівлі окремих предметів. Серед надходжень сфрагістичних пам'яток заслуговують на увагу дарунки: Л. Краєвського — бронзова матриця Львова; К. Ліске — печатка з часів польського повстання 1863 р.; К. Красінського — печатка першої роти третього легіону Народної гвардії м. Львова з часів революції 1848 р.; А. Шнейдера — 64 відбитки печаток міст, в основному галицьких; С. Моравського — печатка Тернопільського повіту та ін.[49]

У музеї Любомирських були представлені майже всі види сфрагістичних пам'яток: матриці печаток, персневі печатки, геми, скарабеї. Музей володів великою збіркою оригінальних печаток-відтисків, відокремлених від історичних документів. Колекція відтисків поступила у музей від заступника куратора закладу Оссолінських Г. Павліковського (близько 630 екземплярів) [50] та інших збирачів-аматорів [51].

Колекціювання відокремлених чи вирізаних з документів печаток завдало науці великої шкоди. Ця згубна пристрасть привела до пошкодження величезної маси писаних пам'яток. Нищились, втрачали історичну вартість не лише документи, де печатка була знаком автентичності, а й сфрагістичні пам'ятки. На багатьох печатках, особливо приватних, написи мають лаконічний характер, нерідко на них зображені окремі літери чи монограми. Тому, відокремлені від документів сфрагістичні пам'ятки, досить часто губили свою визначеність і ясність, втрачались прості можливості їх датування. Важко зараз сказати, на грунті якої країни народився цей згубний звичай, в усякому разі, він не знайшов розповсюдження на Україні і в Росії.

У 1873 р. оберігач музею Любомирських Е. Павлович упорядкував збірку музею, склав рукописний інвентар всіх сфрагістичних пам'яток. Він же підготував до друку каталог музею, в якому були відображені сфрагістичні матеріали [52].

Львівські музеї та бібліотеки зібрали цікаві колекції малюнків середньовічних печаток. Вони були у збірці О. Батовського (бібліотека Баворовських), у колекції Г. Павліковського (заклад ім. Оссолінських), у бібліотеці Дідушицьких [53]. Промисловий музей Львова мав збірку персневих печаток і матриць польської шляхти XVII — початку XIX ст.[54]

Музейні установи Львова, як правило, комплектувались польськими сфрагістичними пам'ятками, але серед них було дуже багато печаток міст і цехів Східної Галичини, місцевої шляхти, що мають безпосереднє відношення до української сфрагістики.

У музеях півдня України відклались великі колекції керамічних клейм, гем, перснів та інших сфрагістичних пам'яток з часів грецького, римського і візантійського урядування у Північному Причорномор'ї. Названі пам'ятки збирали Феодосійський [55] і Керченський музеї старожитностей, музей Мелек-Чесменського кургану [56], музей витончених мистецтв та старожитностей Новоросійського університету [57], Херсонеський музей старожитностей [58]. Велику колекцію керамічних клейм зібрав музей Одеського товариства історії і старожитностей, його збірка була добре впорядкована, описана і систематизована.

Візантійські свинцеві печатки збирали Херсонеський музей, Одеський музей товариства історії і старожитностей, Київський археологічний музей. Їх колекції нараховували понад 100 візантійських молівдовулів, знайдених, в основному, у Херсонесі Таврійському [59].

Рано прокинувся на Україні інтерес до збирання таких своєрідних і досить рідких у нас сфрагістичних пам'яток, як єгипетські скарабеї. Наприклад, мінц-кабінет Київського університету, який став основою для університетського Музею старожитностей, почав колекціонувати скарабеї ще в 1845 р.[60] Крім музею Київського університету і названих раніше Київського археологічного музею та музею Любомирських, колекції єгипетських жуків-скарабеїв мали музей Одеського товариства історії і старожитностей[61], Катеринославський музей[62], музей Таврійської архівної комісії[63] та деякі приватні музеї.

Окремі печатки і невеликі колекції сфрагістичних пам'яток були у фондах Полтавського міського музею[64], сховищі старожитностей Подільського історико-статистичного комітету[65], Музеї витончених мистецтв і старожитностей Харківського університету[66] тощо. У Музеї старожитностей Віленської археологічної комісії зберігалась стара печатка Києва[67], у Катеринодарському (тепер — Краснодарському) музеї було 11 печаток-матриць козацьких куренів[68].

Важливе значення у розвитку сфрагістики, зокрема у пожвавленні збирацької діяльності, відіграло відкриття способу гальванопластики, на основі якого виготовлялись муляжі печаток. Протягом другої половини XIX ст. техніка виготовлення відливів значно удосконалюється. Крім гальванопластики почали застосовувати інші менш трудомісткі та дешевші способи копіювання сфрагістичних пам'яток.

Використання муляжів печаток полегшило сфрагістичні дослідження, сприяло популяризації пам'яток сфрагістики. Якщо раніше оригінали печаток були доступні лише вузькому колу дослідників, що мали змогу працювати безпосередньо в архівах чи музеях, то впровадження у практику муляжів розширило число дослідників.

Вдало виконаний зліпок може з успіхом замінити сфрагістичну пам'ятку, а в деяких випадках він дає кращі результати, ніж оригінал. Наприклад, при виготовленні фоторепродукцій з муляжа зберігаються всі істотні елементи печатки, але можна уникнути другорядних деталей: нерівномірно відтиснутих граней, незначних пошкоджень на поверхні печатки, різного забарвлення відтиску — всього того, що негативно впливає на якість фотознімка. Крім того, муляжі можна виготовляти з міді, бронзи, заліза, гіпсу і цементу, що значно міцніші від воску, мастики та сургучу, з яких зроблені відтиски печаток. З кожної печатки можна зняти довільну кількість копій. Це дозволяє комплектувати збірки музеїв, навчальні кабінети найбільш цікавими зразками сфрагістичних пам'яток. Після винайдення способу літографії виготовлення муляжів стало ще одним важливим кроком на шляху розвитку технічних прийомів дослідження печаток.

Велику збірку муляжів печаток зібрав музей Любомирських при закладі Оссолінських у Львові, вона налічувала понад 7 тис. відливів з античних гем і камей та близько 1300 зліпків з печаток. Колекція муляжів гем поступила від колекціонера Ю. Любомирського [69], а відливи печаток придбано у польського дослідника Ф. Пекосінського. Його збірка поступила у музей двома частками: 1869 р. придбано 540, а 1893 р.— 700 муляжів. Цікаву колекцію муляжів цехових печаток м. Кракова подарував музею Ф. Бартуновський, вона виконана ним власноручно [70].

Колекції відливів сфрагістичних пам'яток мали також Київський археологічний та Катеринославський музеї. Гіпсові відливи гем і камей виготовляв український колекціонер-любитель Т. В. Кибальчич, від нього вони потрапили до багатьох музеїв країни.

Музеї України протягом XIX ст. виконували науково-дослідні функції, популяризаторській і освітній діяльності не приділялося належної уваги. Важливу роль у популяризації сфрагістичних пам'яток цього періоду відіграли тимчасові виставки музейних предметів. Сфрагістичні пам'ятки були представлені на виставках 3-го і 11-го археологічних з'їздів, що проходили у Києві 1874 та 1899 рр.

На виставці 3-го археологічного з'їзду були виставлені печатки з приватної колекції археолога з Білої Церкви Е. К. Витковського, музею старожитностей Київського університету та збірка пам'яток Болгарського вченого дружества, представник якого брав участь у роботі з'їзду [71]. К. В. Болсуновський склав каталог сфрагістичних пам'яток виставки 11-го Археологічного з'їзду. Він описав 54 дрогичинських пломби та 92 печатки, з них 44 російські і українські сфрагістичні пам'ятки [72].

Сфрагістичні пам'ятки експонувались на виставці старожитностей, організованій 1861 р. при закладі Оссолінських [73], на Археологічно-етнографічній виставці, що проходила у Львові 1885 р.[74], та на Археологічно-бібліографічній виставці Ставропігійського інституту [75].

Сфрагістичні пам'ятки зацікавили колекціонерів. При всіх своїх недоліках приватне колекціонування відіграло позитивну роль у збільшенні джерельної бази сфрагістики. Колекціонери виявили і зібрали великий фактичний матеріал, провели попереднє його дослідження. На Україні предметом приватного колекціонування були три види сфрагістичних пам'яток: давньоруські свинцеві булли та пломби, античні геми, візантійські молівдовули тощо.

Колекціонуванням сфрагістичних пам'яток займались українські історики й археологи, мистецтвознавці, велика група збирачів-аматорів. Збирацька діяльність стає комерційною справою; у Києві, Одесі та інших містах країни розвивається антикварна торгівля [76]. Українські колекціонери встановлюють зв'язки

з антикварами Парижа, Афін і Каїра, за їх посередництвом вони збирають стародавні циліндри, скарабеї, античні геми тощо. Серед колекціонерів-аматорів сфрагістичних старожитностей виділяються три постаті: археолог і антикварій К. В. Болсуновський, київський колекціонер М. О. Леопардов, збирач стародавніх гем Т. В. Кибальчич.

К. В. Болсуновський збирав печатки різних видів — давньоруські сфрагістичні пам'ятки, венеціанські і папські булли, візантійські молівдовули. Він склав найбільшу на Україні і в Росії колекцію дрогичинських свинцевих пломб. У 1893—1894 рр. вона нараховувала понад 3 тис. екземплярів [77]. Ф. Коханський, який добував пломби у Дрогичині і постачав їх збирачам-аматорам та музеям, повідомляв, що К. В. Болсуновському він продав близько 3,5 тис. екземплярів [78]. Крім дрогичинських знахідок у збірці К. В. Болсуновського були пломби з с. Любово, що поблизу Вільнюса (37 шт.), та свинцеві пломби з Херсонеса [79]. Частину своїх пломб К. В. Болсуновський передав М. О. Леопардову, Музею старожитностей Київського університету (250 шт.), сховищу Подільського історико-статистичного комітету (40 шт.), Херсонському музею старожитностей [80]. У 1909 р. значна частина збірки К. В. Болсуновського (1039 пломб) була придбана петербурзьким Ермітажем [81].

Дрогичинські пломби колекціонував також київський збирач старожитностей М. О. Леопардов, його збірка мала понад 500 пломб [82]. У 1893—1895 рр. вона поступила у Київський археологічний музей [83]. В цей самий музей поступили невеликі збірки дрогичинських пломб від А. Ф. Новицького і О. В. Комарова [84]. Колекцію дрогичинських пломб мав С. Кульжинський, вона перебувала у Лубенському музеї Скаржинських, а потім поступила у Полтаву [85].

Т. В. Кибальчич склав колекцію гем Єгипту, Індії, Греції, Риму, Ассірії, Візантії і Скіфії (VIII ст. до н. е.— XIV ст.). Колекція налічувала понад тисячу предметів, зібраних в південній Росії на території стародавніх греко-римських колоній: Тірі, Ольвії, Херсонесі, Феодосії, Пантікапеї та ін. Починаючи з з 1877 р., вона експонувалась в його приватному музеї у Києві, а з 1902 р. була виставлена на його квартирі в Петербурзі [86]. Частину колекції Т. В. Кибальчича придбала петербурзька Академія художеств, а решта від його спадкоємців перейшла у 1920-х роках до Державного історичного музею у Москві [87]. Крім стародавніх гем, Т. В. Кибальчич мав невелику колекцію циліндрів Вавілона і Ніневії, привезених ним з Каїру, та збірку паперових печаток, відокремлених від польських і німецьких актів XVI—XVII ст. Останню він подарував 1876 р. мінц-кабінету Академії художеств, колекція налічувала 483 відбитки на папері [88].

Приклад К. В. Болсуновського, М. О. Леопардова і Т. В. Кибальчича наслідували київський професор А. В. Прахов [89], кате-

ринославський краєзнавець і колекціонер О. М. Поль [90], завідуючий нумізматичним кабінетом Київського університету Я. Я. Волошинський [91], колекціонери І. А. Терлецький, І. А. Хойновський, Богданов [92] та ін. Вони склали невеликі, але цікаві у науковому відношенні колекції сфрагістичних пам'яток.

Колекцію давньоєгипетських сфрагістичних пам'яток зібрав М. А. Хитрово, російський дипломат у країнах Сходу. Вона налічувала 226 скарабеїв (IV—I тис. до н. е.) та 32 печатки пізнішого періоду [93].

Робота, проведена працівниками архівів і музеїв, археологами України, колекціонерами-аматорами по збиранню, опису та реєстрації печаток, поставила вивчення української сфрагістики на міцну базу першоджерел і дозволила пожвавити сфрагістичні дослідження. Розширюється проблематика дисципліни, дослідники вивчають не лише вітчизняні пам'ятки — давньоруські і запорізькі печатки, а й сфрагістичні матеріали стародавнього світу, Візантії, сусідних країн. Значна увага приділяється свинцевим пломбам, циліндричним печаткам, темам, скарабеям, родовим знакам та керамічним клеймам.

Позитивний вплив на розвиток сфрагістичних досліджень на Україні справила російська сфрагістика, яка у другій половині XIX ст. досягла певних успіхів у вивченні печаток, удосконаленні дослідницької техніки та методики. Особливо тісні взаємозв'язки між російською і українською сфрагістикою склалися в області досліджень давньоруських печаток. Сфрагістичні пам'ятки великих київських князів і печатки Галицько-Волинського князівства розглядалися у двотомній праці одного з родоначальників російської сфрагістики О. Б. Лакієра [94]. В альбомі печаток директора Московського архіву Міністерства закордонних справ М. А. Оболенського були репродуктовані печатки українських міст — Києва, Гадяча, Чернігова, Переяслава, Козельця і Стародуба [95]. Питаннями давньоруської сфрагістики займалися Ф. І. Родзевич, С. Гаврилов та інші дослідники.

Певну роль у популяризації сфрагістичних знань на Україні і в залученні до сфрагістичних досліджень нових наукових сил відіграли всеросійські археологічні з'їзди, ініціатором скликання яких було Московське археологічне товариство. Із загальної кількості 15 на Україні відбулося шість археологічних з'їздів: у Києві (1874, 1899), Одесі (1884), Харкові (1902), Катеринославі (1905) і Чернігові (1908). У роботі кожного з'їзду брали участь кілька сот істориків, археологів, любителів місцевої старовини. Діяльність з'їздів широко висвітлювалась у періодичній пресі, а виголошені на них доповіді друкувалися у «Трудах» з'їздів. На з'їздах працювали спеціальні секції нумізматики і сфрагістики, на яких заслуховувалися реферати про монети і печатки. На третьому археологічному з'їзді у Києві Ю. Ю. Люценко повідомив про вислу свинцеву печатку з ім'ям Ратибора [96], на Одеському археологічному з'їзді Ф. І. Успенський інфор-

мував про олов'яні печатки, які застосовувались у Візантії для опечатування землемірних вірьовок [97], на 11-му з'їзді, що відбувся у Києві, К. В. Болсуновський прочитав доповідь «О свинцовых пломбах с условными знаками церковных праздников» [98] тощо. Під час роботи з'їздів діяли спеціальні археологічні виставки, на яких були представлені також і сфрагістичні пам'ятки.

Сфрагістичні дослідження на Україні у розглядуваний період зосереджувалися у трьох великих наукових центрах: Києві, Одесі та Львові. У Києві предметом дослідження сфрагістики були печатки козацького Запоріжжя, в Одесі вивчались візантійські молівдовули й античні сфрагістичні пам'ятки, у Львові основна увага приділялась дослідженню середньовічних печаток шляхти, міст і цехів. Спільною темою, що об'єднувала наукові інтереси дослідників печаток трьох центрів, була сфрагістика Київської Русі і періоду феодальної роздробленості. Вчені півдня України вивчали печатки Тмутараканської землі, у Києві розглядались печатки великих київських князів і духовенства, у Львові — сфрагістичні пам'ятки Галицько-Волинського князівства.

Наприкінці XIX ст. у зв'язку з розгалуженням музейної мережі, сфрагістичні дослідження виходять за межі названих центрів і розвиваються у Чернігові, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Мукачеві, Харкові та інших містах.

Описи та ілюстрації печаток, вміщалися на сторінках періодичних видань. В одному з перших номерів журналу «Киевская старина» було опубліковано повідомлення О. М. Лазаревського «Гетьманські клейноди», в якому автор розповідає про гетьманську печатку у золотій оправі і срібну печатку генерального суду, що залишились у Глухові після відкликання у Петербург гетьмана Кирила Розумовського [99].

О. М. Лазаревський висловив думку про оригінальність і самобутність козацьких печаток. У повідомленні «До історії цехів» він писав, що «козацька старшина не заглядала у польські гербажі, а вдовольнялася козацькими емблемами: хрести, шаблі, місяці, зірки» [100].

1887 р. «Киевская старина» опублікувала невелику статтю О. П. Барсукова (1844—1914), в якій послідовно викладено історію печаток Малоросійської колегії [101]. За змістом і викладеним фактичним матеріалом праця поділяється на дві частини. На початку статті О. П. Барсуков інформує про найдавнішу з відомих запорізьких печаток, надану козакам 1576 р. польським королем Стефаном Баторієм. Автор не посилається на джерело, але слово в слово передає згадки про цю печатку з книги О. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» [102]. Слідом за О. Ф. Шафонським він помилково вважав, що печаткою 1576 р. користувалася запорізька канцелярія аж до скасування гетьманського управління на Україні 1764 р. Передрукувавши малюнок, вміщений

на одній з топографічних карт книги О. Ф. Шафонського, О. П. Барсуков видав його за зображення найдавнішої козацької печатки. З цим малюнком пов'язано багато непорозумінь в українській сфрагістиці.

Основна частина праці написана на матеріалах власних архівних розшуків О. П. Барсукова. Він розглядає печатку Малоросійської колегії, заснованої за наказом Петра I 1722 р. у Глухові, печатку Міністерської канцелярії, відкритої Петром II 1728 р., і печатку Малоросійської колегії з 1766 р. Особливо детально автор вивчає останню печатку, він подає документальні згадки про історію її створення, вибір для неї зображення і напису, розповідає про порядок затвердження у сенаті.

О. П. Барсуков зробив першу спробу систематизувати урядові печатки України, але матеріали, залучені ним, були далеко не повними. Автор обмежився виписками з архівних джерел та ілюстраціями печаток.

Український археолог М. Ф. Біляшівський дослідив вислу свинцеву печатку із загадковим написом «Дьнеслово», яку він відносить до чернігівського князя Давида Святославича (1097—1123) [103].

З київським науковим центром пов'язано дослідження дрогичинських свинцевих пломб. Наукове вивчення цих пам'яток розпочав у 1864 р. археолог з Вільно К. П. Тишкевич, який вбачав у них релігійні символи племені ятв'ягів [104]. Дрогичинські пломби викликали інтерес у Віленської археологічної комісії, Празького вченого дружества, Великобританського археологічного інституту та Московського археологічного товариства, які по різному інтерпретували приналежність і функції пломб.

З новою силою спалахує вивчення пломб у 90-х роках минулого століття, коли між вченими розгорнулась гаряча дискусія з приводу їх походження. Провідне місце у вивченні пломб зайняли вчені України. Свої дослідження вони базували на великому фактичному матеріалі. Відродження інтересу до дослідження дрогичинських пломб зв'язано з ім'ям К. В. Болсуновського, який за допомогою мешканців Більська і Дрогичина Антона Борщевського та Фелікса Коханського склав велику колекцію дрогичинських археологічних знахідок. Частину своїх пломб, в основному дублетів, він передав колекціонерові-аматорові М. О. Леопардову. Останній, випередивши попереднього, видав невелику брошуру «Набросок о дрогичинских свинцовых пломбах» (Київ, 1890).

Праця М. О. Леопардова написана в крайньо реакційному, ідеалістичному дусі. Автор прагне підпорядкувати історичні знання потребам теології. На його думку, в кожному зображенні на пломбах «... выражается идея о Христе под таинственной завесой, что настоятельно требовалось в первые века христианства, когда всякая черта, всякий знак у христианина, заподозренные язычником, вели его на страдания и смерть» [105]. Незва-

жаючи на деякі негативні рецензії, (наприклад, М. Ф. Біляшівський назвав його праці «гумористичними») [106], М. О. Леопардов розгорнув гарячкову діяльність. Протягом 1890—1891 рр. він опублікував у «Сборнику снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках», що видавався за його кошти, багато праць: «По поводу дрогичинских находок», «О сходстве изображений на некоторых херсонских монетах с изображениями на дрогичинских свинцовых знаках (пломбах)», «Ответ уважаемому Н. П. Авенариусу», «О славянах, как основателях г. Дрогичина на р. Буге» [107]. Він прагнув довести, що пломби містили в собі прототип натільного хреста і належали християнським біженцям від гонінь Риму, які нібито переселились на Західний Буг у перших століттях нашої ери. Він висуває припущення, що в Дрогичині у III ст. існувала «фабрика» пломб, яка постачала їх таємними шляхами християнам Римської імперії. Християнська община Дрогичина, на думку М. О. Леопардова, складалася переважно з слов'ян. Своє припущення він виводить із свідчення «Повісті временних літ» про те, що слов'янські племена «летичей и тиверцев седяху по Бугу и Днестру», причому помилково ототожнює Західний Буг з Південним Бугом.

У статті «О печати царева мужа» [108] М. О. Леопардов висуває іншу тезу. Використавши згадку літопису Нестора про опечатування візантійськими службовими особами паволок, куплених руськими купцями у Царгороді, він вбачає у дрогичинських пломбах печатки візантійських митниць. Накопичення пломб саме у Дрогичині М. О. Леопардов пояснював тим, що вони відокремлювались від товарів «обліковцями» князя для встановлення суми збору і своєрідної перевірки збирачів мита.

Висунуті М. О. Леопардовим припущення не були випадковим явищем у дореволюційній історіографії. Вони породжені речознавчим характером буржуазно-дворянської сфрагістики, формальними методами дослідження. Відриваючи речові пам'ятки від суспільного середовища, на грунті якого вони виникли, буржуазні дослідники наділяли речі самостійним змістом. У зображеннях печаток, гербів, пломб, монет вони вбачали прихований, таємничий зміст, загадкові символи тощо. Внаслідок цього вивчення речових пам'яток нерідко ставало самоціллю і відривалося від історії.

Дрогичинським пломбам присвячено грунтовне дослідження професора Київського університету І. В. Лучицького (1845—1918) з подвійною назвою «По поводу «Дрогичинских древностей». Заметка к истории торговых сношений Ганзы с Северо-Западной и Южной Русью» [109].

Праця складається з трьох розділів. У першому розділі «Вопрос о дрогичинских древностях в археологической литературе» автор розглядає історіографію питання. Він звільняє вивчення пломб від різного виду домислів і необгрунтованих тверджень.

І. В. Лучицький відкидає «ятв'язьку» теорію К. П. Тишкевича і рішуче заперечує антинаукові припущення М. О. Леопардова та деяких інших дослідників. Він підкреслює, що погляди цих авторів відзначаються штучністю і далекі від історичної дійсності. Дослідники не охоплюють всієї літератури питання, зокрема, їм не відомі праці зарубіжних вчених.

Поряд з правильними положеннями в огляді І. В. Лучицького допущено ряд суттєвих помилок в оцінці праць деяких попередників автора у дослідженні питання. Захопившись розглядом торгових знаків Ганзейського союзу і не приділивши належної уваги вивченню фактичного матеріалу, І. В. Лучицький заперечує місцеве, тобто давньоруське походження пломб, яке висунув один із дослідників цих пам'яток М. П. Авенаріус. Виступає він також проти митної теорії К. В. Болсуновського, яка визнавала пломби в основній масі місцевими виробами. Позиція, яку зайняв І. В. Лучицький щодо М. П. Авенаріуса і К. В. Болсуновського, визначалася його власною концепцією походження дрогичинських пломб як торгових знаків.

Історіографічний огляд І. В. Лучицького став важливою віхою у вивченні дрогичинських знахідок. Його значення виходило далеко за межі цього вузького питання. Дослідник довів, що критичний критерій важливий при оцінці не лише писаних джерел, а й пам'яток матеріальної культури.

У другому розділі «Клейма и их употребление в средние века и в новое время» І. В. Лучицький на основі великого джерельного матеріалу, почерпнутого з праць вітчизняних і головним чином зарубіжних дослідників, з'ясовує питання про походження родових і торгових знаків. На початку розділу він розглядає бірки з геометричними знаками, які застосовувались українськими селянами при розподілах землі або сіна, потім говорить про мітки, що наносились на предмети і тварин для визначення власників худоби та речей, і, нарешті, переходить до вивчення різного виду юридичних знаків (домових знаків і клейм), які широко використовувались багатьма народами світу.

З ускладненням суспільного життя, поділом праці і розвитком торгівлі, зазначає І. В. Лучицький, знаки власності набули нових функцій. У XIII ст. вони почали вживатись купцями для позначення паків і сувоїв з товарами. Їх застосування мало велику практичну вагу, у випадках загублення товарів під час перевозок, крадіжок і аварій купецьких суден вони служили надійним засобом при відшуканні власника майна. Для надання юридичної сили торгові знаки заносились у міські книги, в яких вони збереглись до нашого часу. Торгові знаки за зображеннями поділяються на три типи: 1) геометричні лінії різних накреслень; 2) різноманітні фігури: людські обличчя і голови, руки, птахи, звірі, знаряддя праці; 3) ініціали імен і прізвищ власників торгових знаків. Часто спостерігаються комбінації

літер, знаків і фігур. Подібного характеру зображення вибиті на дрогичинських пломбах, отже, робить висновок І. В. Лучицький, є всі підстави вбачати в пломбах торгові знаки.

Останній розділ статті присвячений дослідженню питання про роль Дрогичина як перевалочного пункту на великому торговому шляху, що з'єднував Ганзу з північно-західною та південною Руссю. У Дрогичині товари перевантажувалися з водного транспорту на сухопутний, під час цієї операції пломби навмисно чи випадково відривалися від тюків. Цим, зокрема, пояснює І. В. Лучицький велике скупчення цих пам'яток саме у Дрогичині.

Торговим центром Дрогичин був протягом значного проміжку часу — з кінця XIII ст. включно по XVII ст. На цій підставі І. В. Лучицький датує дрогичинські пломби XIV—XVI ст. і переважно XVII ст. Його хронологія, як показали дослідження радянських вчених Б. О. Рибакова, В. Л. Яніна та польської дослідниці К. Мусянович, зменшувала вік пломб на кілька століть [110].

Не дав чіткої відповіді І. В. Лучицький також і на питання про приналежність дрогичинських пломб. На сторінках своєї праці він неодноразово зазначає, що на багатьох пломбах зображені літери кирилівського алфавіту, які вказують на давньоруське походження цих знахідок. Але разом з тим всією спрямованістю праці, залученим матеріалом та способом аргументації він підводив читача до розуміння іноземного походження дрогичинських пломб, зокрема як торгових знаків Ганзейського союзу.

Вагомий внесок у вивчення дрогичинських пломб вніс К. В. Болсуновський (1838 — близько 1920), що підбив підсумки багаторічних досліджень цих пам'яток.

К. В. Болсуновський не мав вищої спеціальної освіти. У 1863 р. він був виключений царським урядом з Київського університету за причетність до Польського визвольного повстання 1863—1864 р. [111] Працював домашнім вчителем і під керівництвом професорів Я. Я. Волошинського та К. Ф. Страшевича самотужки вивчив історію, археологію, геральдику, сфрагістику та нумізматику.

Дослідження дрогичинських пломб К. В. Болсуновський розпочав 1891 р. невеликою працею, надрукованою у журналі Краківського нумізматично-археологічного товариства [112]. Він відносив пломби до економічної сфери і вважав їх таврами таможень, які привішувались на товари при сплаті мита або для позначення того, що вони звільнені від встановлених зборів. На його думку, Дрогичин був важливим торговим пунктом на західноруському кордоні, і в ньому повинна була існувати митниця, де виготовлялись пломби. Слід мати на увазі, що стаття К. В. Болсуновського була опублікована ще до виходу праці І. В. Лучицького, коли в поглядах на пломби панували далекі

від справжньої науки домисли і припущення. Тому його висновки вражали простотою і грунтовністю.

К. В. Болсуновський усвідомлював, що питання про приналежність пломб можна успішно розв'язати лише на основі вивчення всього комплексу археологічних пам'яток, знайдених у Дрогичині. Тому поряд з пломбами він колекціонував прикраси, гудзики, фібули, хрести, печатки та інші дрогичинські знахідки. Значна частина цих пам'яток, так само як і пломби, була виготовлена з свинцю. На основі дослідження археологічних пам'яток Дрогичина К. В. Болсуновський дійшов висновку, що дрогичинські пломби були місцевими виробами і охоплювали щонайменше п'ять віків — X—XV ст. Метал для їх виготовлення міг поступати із свинцевих копалень Олькуша з-під Кракова, які згадуються у середньовічних джерелах.

Велику увагу дослідник приділяв публікації фактичного матеріалу. 1892 р. він видав обширний каталог дрогичинських свинцевих пломб, в якому на 21 таблиці було репродуковано біля 1000 пломб і печаток [113]. Тираж цієї книги був незначним, тому двома роками пізніше К. В. Болсуновський додав до каталога велику вступну статтю і видав нову книгу під назвою «Дрогичинские пломбы» [114].

Вступна глава книги присвячена історіографічним проблемам. Слідом за І. В. Лучицьким, К. В. Болсуновський зробив детальний аналіз праць вітчизняних дослідників. Але на відміну від попередника, який намагався дати критичну оцінку кожній праці, він став на типову для буржуазного дослідника об'єктивістську, споглядальну точку зору. Однаково позитивну оцінку в нього заслуговують псевдонаукові за своїм характером праці К. П. Тишкевича і М. О. Леопардова, а також змістовні праці М. П. Авенаріуса, П. С. Єфименка й І. В. Лучицького. Поряд з вітчизняними дослідженнями в книзі розглядаються багатотомні праці німецького вченого Г. Гомейєра, французького дослідника А. Форже — президента французького сфрагістичного товариства, твори польських істориків Г. Вериго-Даровського, Ф. Пекосінського і А. Малецького.

У другій главі книги К. В. Болсуновський розробив класифікаційну схему і подав систематичний опис репродукованих на таблицях пломб. В основу його класифікації покладено зображення лицевого та зворотнього боків пломб, тобто зовнішні ознаки пам'яток. Дослідник розумів, що запроваджена ним класифікація не досконала, але за відсутністю написів, хронологічних дат та інших вірогідних даних змушений був за вихідну точку класифікації взяти сюжетні мотиви і символіку зображень.

Він визначає сім категорій пломб:

1) однобічні свинцеві пластинки з буквами, різного виду фігурами і родовими знаками;

Дрогичинські свинцеві пломби.

2) свинцеві двосторонні кружки з нанесеними зображеннями людей, звірів, птахів тощо;

3) пломби з буквами на лицевому і зворотному боці;

4) свинцеві диски з родовими знаками;

5) пломби з буквами на аверсі і фігурами на реверсі;

6) свинцеві пам'ятки з літерами на лицевому боці і родовими знаками на звороті;

7) пломби з фігурами (аверс) і родовими знаками (реверс) [115].

Підкреслюючи місцеве походження пломб, К. В. Болсуновський на першій таблиці своєї книги подав репродукції кількох видів свинцевих заготовок, що використовувались для виготовлення пломб. На одній із подальших таблиць було вміщено зображення спеціальних решіток із свинцевих кульок-заготовок з поздовжніми отворами, з'єднаними, очевидно, для зручності зберігання тонкими перетинками.

Книга К. В. Болсуновського «Дрогичинские пломбы» не втратила своєї наукової цінності до нашого часу, вона залишається основним джерелом, на яке спираються дослідники сфрагістики при підборі фактичного матеріалу. Описи пломб і печаток цієї книги відзначаються точністю і повнотою, а фототипічні зображення виконані досить досконало. К. В. Болсуновський мав намір продовжити публікацію сфрагістичних матеріалів своєї колекції, тому на титульній сторінці його книги зазначено, що це перша частина. Але за браком коштів, задум не було здійснено.

Ще в першій статті про дрогичинські пломби К. В. Болсуновський висловив припущення, що пломби названого типу будуть знайдені і в інших місцевостях. Знахідки О. І. Черепніна поблизу Рязані і В. М. Ястребова на о. Кам'януватому на Дніпрі підтвердили його припущення [116]. Український історик М. А. Янчук (1859—1921) опублікував невелику замітку про знахідки пломб неподалік с. Любово у Литві. Він відносив пломби до сфери торгівлі, а місця їх знахідок, на його думку, могли бути пунктами складу товарів [117].

У складних умовах проходив розвиток сфрагістики Східної Галичини. Колоніальна залежність цього краю і важкий національний гніт негативно відбились на розвитку української історичної науки. Але, незважаючи на ряд несприятливих обставин, історіографія Східної Галичини у другій половині XIX ст. зробила крок вперед порівняно з попереднім періодом. Певні зрушення були досягнуті у дослідженні допоміжних історичних дисциплін, зокрема сфрагістики.

Початок вивченню місцевих сфрагістичних пам'яток поклав львівський історик Д. І. Зубрицький (1777—1862). Він описав печатку з грамоти 1316 р. галицько-волинських князів Андрія і Лева II до ордена Хрестоносців [118]. В його описові наявні деякі елементи дослідницького характеру. На основі згаданого у написі печатки титула «король Русі» Д. І. Зубрицький відносить цю пам'ятку до галицько-волинського князя Юрія Львовича (1301—1308). Латинську мову в легенді печатки дослідник пояснював тим, що вона могла застосовуватись для затвердження грамот по закордонних справах. Цією пам'яткою зацікавився інший львівський історик — А. С. Петрушевич (1821—1913), за допомогою напису печатки він уточнює титул князя Юрія Львовича [119]. Відомі А. С. Петрушевичу також печатки галицьких єпископів Федора, що привішена до грамоти Юрія II Тройденовича 1334 р., і Косми, знайдена в Галичі [120].

У Львівському університеті традиції щодо викладання допоміжних історичних дисциплін, закладені ще професором Г. Уліхом, продовжив у 70—80-х роках відомий польський історик К. Ліске. Він читав для студентів філософського факультету курси дипломатики й палеографії та вів «палеографічно-дипломатичні вправи», тобто практичні заняття з цих дисциплін [121]. 1883 р. курс польської дипломатики почав читати професор Т. Войцеховський (2 год. на тиждень), пізніше він викладав польсько-латинську палеографію [122]. Курси дипломатики й палеографії включали елементи сфрагістики, геральдики та інших допоміжних знань, необхідних історикам при дослідженні писаних джерел.

Пожвавленню сфрагістичних досліджень в Східній Галичині сприяла дискусія, що розгорнулась між істориками з приводу походження давньоруських гербів. У ході дискусії було розглянуто значну кількість давньоруських сфрагістичних пам'яток з геральдичними зображеннями. Поштовхом до суперечки послужило висунуте польським дослідником Ф. Пекосінським твердження, що давньоруські гербові знаки почерпнуті з польської геральдики [123]. Концепція Ф. Пекосінського визначалась відомими нам теоріями запозичень, військових наїздів і міграцій, до яких вдавалась буржуазна історіографія при з'ясуванні одинакових або подібних за своїм характером явищ в історії культурного розвитку різних народів. Характерно, що Ф. Пекосінський позбавив права на оригінальність не лише давньорусь-

ку сфрагістику й геральдику, а й польські геральдичні знаки, які він виводив з стародавніх скандінавських письмен-рун. Розвиваючи свою гіпотезу, Ф. Пекосінський твердить, що скандінавські руна були занесені в Польщу «надлабськими ляхами», які, на його гадку, в результаті завоювання створили польську державу.

З грунтовною критикою поглядів Ф. Пекосінського виступив А. С. Петрушевич [124]. Він відстоював стародавнє походження давньоруських гербів і печаток. Дослідник писав, що перші писемні згадки про печатки на Русі відомі ще з «Повісті временних літ», де вони наводяться під 945 і 971 рр., тобто задовго до нападу польської шляхти на руські землі. А. С. Петрушевич звернув увагу дослідників на дрогичинські свинцеві відбитки, які він визнавав печатками давньоруських купців. Йому вдалося досить правильно встановити хронологію цих пам'яток, він датує їх XII ст. Давньоруське походження дрогичинських свинцевих відбитків А. С. Петрушевич визначав на основі викарбуваних на них кирилівських літер. Цікаво, що він дійшов до цього висновку незалежно від відомих дослідників пломб М. П. Авенаріуса, К. В. Болсуновського та ін. Помилкою А. С. Петрушевича було те, що він вважав дрогичинські знахідки не пломбами, а печатками купців, які вони носили прив'язаними на грудях [125].

У дискусії взяли участь польські історики О. Бальцер, Я. Кохановський, С. Кутшеба, А. Малецький, О. Яблоновський та ін. Більшість з них висловились проти твердження Ф. Пекосінського, що руська геральдика є «рідною дочкою» польської, яке він висловив в одній із своїх наступних праць. Низка статей з критичними зауваженнями на праці Ф. Пекосінського була надрукована на сторінках органу Львівського історичного товариства «Історичного квартальника». Наприклад, польський історик С. Лагуна, в цілому не відкидаючи рунічну теорію Ф. Пекосінського, писав: «Якщо на цих (давньоруських.— *В. Г.*) гербах наявні рунічні теми, то руна походить безпосередньо від варягів, а не з Польщі» [126]. О. Яблоновський захищав право давньоруської геральдики і сфрагістики на самостійний розвиток. Він зазначав, що давньоруські гербові символи надзвичайно різноманітні за походженням і змістом, оригінальні їх композиційні схеми, сюжетні мотиви [127]. Ф. Пекосінський не вважав себе переконаним і в 1899 р. виступив з великою статтею «Про джерела руської геральдики», в якій відстоював свої попередні погляди [128]. Стаття має полемічний характер, її висновки не в'яжуться з наведеним фактичним матеріалом. На увагу заслуговують лише описи 15 давньоруських печаток. Вони почерпнуті з грамот Юрія II Тройденовича 1334 р. і 1335 р., князя Любарта (Дмитра) Гедиміновича 1366 р. і новгород-сіверського князя Дмитра 1388 р. Ці документи зберігались у польських архівах

і не були відомі українським дослідникам. На статтю з поширеною рецензією відгукнувся О. Яблоновський [129]. Він вказував, що при з'ясуванні питання про походження давньоруських гербів і печаток Ф. Пекосінський не використав всієї суми фактів. Поза його увагою залишились літописні згадки, староруські персневі печатки, дрогичинські свинцеві пломби, геральдичні знаки на київських монетах тощо.

Перші паростки сфрагістичних досліджень пробиваються і на Закарпатській Україні. У той час тут не було періодичних видань наукового напряму, тому перші сфрагістичні дослідження про закарпатські печатки з'явилися у наукових виданнях Угорщини. Авторами цих праць були краєзнавці і любителі старовини Закарпаття, угорські історики та археологи.

Мукачівський адвокат, відомий краєзнавець Федір Легоцький (1830—1915) опублікував у будапештському історичному журналі «Віки» дві розвідки про печатки міст. В одній з них він дослідив старі печатки Берегового, у другій — печатку Мукачева з 1650 р.[130] Автор зробив досконалі описи печаток, розібрав їх легенди, подав малюнки пам'яток і вказав на місця їх збереження.

Угорський дослідник К. Толь, вивчаючи сільські печатки Угорщини, звернув увагу на печатки сіл Закарпаття. Він дослідив печатки с. Береги з 1567 р. і с. Зміївка з 1557 р. Берегівського комітату; печатки п'яти мараморських коронних міст, так званих «великих сіл»: Хуста, Тячіва, Вишкова, Сигета і Довгого Поля [131]. На сторінках журналу «Віки» Іван Надь опублікував у 1867 р. невелике дослідження про печатку Тячіва [132].

На початку 90-х років вивченням сфрагістичних пам'яток займався вчитель неповносередньої школи м. Севлюша (тепер Виноградів) Йосип Мигалик (1860—1925). Його праці вийшли в «Археологічному віснику» — журналі Угорського товариства археології, історії і нумізматики. Вони були присвячені сфрагістичним пам'яткам цехів. Й. Мигалик дослідив печатки цеху золотарів і живописців м. Щавниці, печатку золотарського цеху м. Банської Бистриці та ін. [133] У 1892 р. після переїзду у м. Кошіце він опублікував велику статтю про цехові печатки з колекції Кошіцького музею, поряд з іншими у праці досліджено печатку золотарів Ужгорода з 1666 р. [134]

На півдні України сфрагістичні дослідження зосереджувались, головним чином, навколо візантійських пам'яток. Зацікавлення сфрагістикою Візантії пояснювалось недалеким сусідством джерел фактичного матеріалу, що надходив з розкопок колишніх центрів візантійської колонізації у Криму і Північному Причорномор'ї. Нагляд за цими розкопками здійснювало Одеське товариство історії і старожитностей. У його музеї осіли добуті під час розкопок археологічні пам'ятки, серед яких були печатки, керамічні клейма і геми. Серйозне наукове опрацюван-

ня цих знахідок було розпочате директором музею Одеського товариства історії і старожитностей, професором Новоросійського університету В. Н. Юргевичем (1818—1898). Він застосував свої знання у галузі класичної філології та історії до вивчення класичних старожитностей півдня України [135].

1886 р. В. Н. Юргевич опублікував статтю про молівдовули херсонеського протоспафарія і стратига Георгія Цули й константинопольського архієпископа Михайла [136]. Відсутність навичок та спеціальної підготовки у галузі сфрагістики привела до того, що при відчитанні напису і трактовці призначення печаток В. Н. Юргевич допускає ряд помилок. Але незважаючи на недоліки, його праця була значним явищем у дореволюційній сфрагістиці. В ній вперше висунуто думку про місцеве походження херсонеських печаток і зроблено спробу пов'язати вивчення сфрагістичних пам'яток з історією. На основі напису печатки В. Н. Юргевич вивчає малодосліджене питання про перебування хазар у Криму наприкінці X і на початку XI ст.

Дослідження візантійських сфрагістичних пам'яток В. Н. Юргевич продовжив у праці «Свинцовые печати, принадлежащие музею общества» [137]. На початку статті він виправляє свою помилку у читанні напису молівдовула Георгія Цули, а далі досліджує п'ять інших печаток з колекції музею. Описи супроводжуються поширеними коментарями про можливих володільців печаток і розбором граматичних особливостей легенд.

У 1898 р. В. Н. Юргевич ще раз звернувся до візантійської сфрагістики. Він описав 7 візантійських молівдовулів, придбаних членом Одеського товариства О. Л. Бертьє-Делагардом у кримського антиквара [138]. Завдяки В. Н. Юргевичу сфрагістична збірка музею Одеського товариства історії і старожитностей повністю вивчена і добре відома дослідникам візантійських печаток.

Давні традиції мало Одеське товариство історії та старожитностей у дослідженні клейм на глиняних виробах — посуді, цеглі і черепиці. Дослідження цих пам'яток розпочав 1854 р. член товариства П. Беккер [139]. Пізніше їх вивченням успішно займались В. Н. Юргевич [140], Е. Р. Штерн та ін.

*

Протягом другої половини XIX ст. українська сфрагістика поступово оформлюється в окрему історичну дисципліну з своїм предметом дослідження і спеціальними завданнями. Вивчення печаток відбувалося головним чином у зв'язку з потребами джерелознавчої експертизи документів, тобто тісно примикало до української дипломатики. Розширюється проблематика дисципліни, поряд з давньоруськими і козацькими печатками, вивчення яких було характерне для першої половини XIX ст., дослідники звертають увагу на візантійські молівдовули, геми

і скарабеї стародавнього світу, керамічні клейма та свинцеві пломби.

Основними джерелами поповнення матеріальної бази сфрагістики залишались архіви й археографічні видання, але в останній чверті століття все більшої ваги набувають археологічні знахідки. Діяльну участь у призбируванні і дослідженні сфрагістичних пам'яток взяли музеї України. Великі колекції печаток зібрали Археологічний музей у м. Києві, музей Одеського товариства історії і старожитностей, львівські музеї. Позитивну роль у збільшенні джерельної бази сфрагістики відіграло приватне колекціювання.

Сфрагістичні дослідження на Україні зосереджувались у трьох великих наукових центрах — Києві, Львові і Одесі, а також частково, у музеях Чернігова, Катеринослава, Кам'янця-Подільського і Харкова. Розпочалось дослідження печаток на Закарпатті. Як і в попередній період у другій половині XIX ст. основна увага приділялась описові і реєстрації печаток. У міру нагромадження фактичного матеріалу здійснювалась його попередня систематизація. Особливе місце серед сфрагістичних досліджень цього періоду належить праці П. С. Єфименка «Юридические знаки». Висунуті ним положення про наявність функціонального зв'язку між печатками, пломбами і родовими знаками, про вплив суспільних умов на розвиток сфрагістичних пам'яток мали важливе теоретичне значення. П. С. Єфименко розпочав вивчення методики сфрагістично-геральдичних досліджень, він застосував метод аналогії та історико-порівняльний метод, відстоював принцип причинності у розвитку знаків.

Сфрагістика була однією з історичних дисциплін, але її зв'язки з історією мали певні особливості. Вони значною мірою проходили у зворотному напрямі, тобто дослідники печаток широко використовували історичні дані для з'ясування сфрагістичних проблем — встановлення осіб і установ, що виставили печатки, відчитання легенд, пояснення зображень, і зовсім мало уваги приділяли залученню сфрагістичних даних для більш повного і конкретного відтворення історичного минулого. Роль сфрагістичного факту, як правило, недооцінювалась. Деякі спроби залучити дані сфрагістики до вивчення історичного процесу не дали відчутних наслідків.

[1] Очерки истории исторической науки в СССР, т. 2. М., 1960, с. 695—701.

[2] Л. А. Коваленко. Конспект лекцій з української історіографії XIX ст. Кам'янець-Подільський, 1964, с. 32.

[3] Ал. Л-ий. Сфрагистическая заметка, 1854, 6 с.

[4] Сфрагистическая заметка.— «Черниговские губернские ведомости», 1858, № 9.

[5] «Черниговские губернские ведомости», 1858, № 10—12, 14—24; Г. Милорадович. Материалы для истории Южной Руси. Чернигов, 1858, 109 с.

[6] П. С. Ефименко. Юридические знаки (Опыт исследования по сравнительному обычному праву).— «Журнал Министерства народного просвещения», 1874, кн. 10, с. 53—83; кн. 11, с. 145—170; кн. 12, с. 271—293, I табл. іл.

[7] П. Г. Марков. А. Я. Ефименко — историк Украины. К., 1966, с. 13—15.

[8] П. С. Єфименко. Вказ. праця, кн. 12, с. 288.

[9] Там же, кн. 10, с. 72—80.

[10] Там же, с. 74.

[11] Там же, кн. 11, с. 149.

[12] Там же, с. 165.

[13] Там же, с. 151.

[14] Там же, кн. 12, с. 288.

[15] Там же, с. 289.

[16] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. I—XV. СПб., 1861—1892; Архив Юго-Западной России, т. 1—34. К., 1859—1916.

[17] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 3, 1861, с. 345; додаток, с. 120.

[18] Там же, т. 10, 1878, с. 519.

[19] Чтения в имп. Обществе истории и древностей Российских при Московском университете, 1874, кн. 3, с. 340, табл. іл.

[20] А. Л. Универсал гетьмана Гавриила Крутневича 1603 года.— «Киевская старина», 1898, т. 60, кн. 1, отд. II, с. 1—4.

[21] «Временник Института ставропигийского с месяцесловом». Львов, 1867, г. 4, с. 72, 73.

[22] Юбилейное издание в память 300-летнего основания Львовского Ставропигийского братства. т. 1. Львов, 1886, табл. іл.

[23] Acta grodzkie i ziemskie z czasów rzeczypospolitej polskiej z archiwu tak zwanego bernardyńskiego we Lwowe, t. I—IX. Lwów, 1868—1883. В останніх томах цього видання немає описів печаток.

[24] Там же, т. IV, 1873, с. 134.

[25] Miron Costin. Opere complete, т. 2. Bucureşti, 1888, с. 641.

[26] А. А. Формозов. Очерки по истории русской археологии. М., 1961, с. 88—89.

[27] А. С. Уваров. Что должна обнимать программа для преподавания Русской археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа.— Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г., т. 1. К., 1878, с. 19—38.

[28] Е. Люценко. О древней вислой свинцовой печати с надписью «от Ратибора», найденной в 1872 г. около г. Еникале, что в Керченском градоначальстве.— Труды Третьего археологического съезда..., т. 2, 1878, приложения, с. 165—169.

[29] «Газета А. Гатцука», 1881, № 45, с. 756.

[30] Отчет церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1875 год. К., 1876, с. 4.

[31] Литературный сборник, издаваемый Галицко-русской матицей, вип. 4. Львов, 1886, с. 217.

[32] Н. Петров. Южно-русские металлические вислые печати дотатарского периода.— Труды имп. Киевской духовной академии, 1913, май, с. 70.

[33] Н. Беляшевский. Раскопки на Княжей горе в 1892 г.— «Киевская старина», 1893, т. 41, апрель, с. 141.

[34] К. В. Болсуновский. Дрогичинские пломбы. К., 1894, табл. 1.

[35] Київський держ. історичний музей. «Книга для записи Музея древностей имп. ун-та св. Владимира. По разряду древностей», № 6496.

[36] В. Л. Янин. О печатях Ратибора.— «Советская археология», 1960, № 2, с. 271.

[37] Отчеты Археологической комиссии... за 1888—1898 гг.; «Известия Археологической комиссии», вип. 1, 2, 4, 9, 16, 20, 25, 33, 42.

[38] П. С. Уварова. Областные музеи.— Труды Седьмого Археологического съезда в Ярославле, т. 2. М., 1891, с. 318.

[39] Каталог выставки *XI Археологического съезда в Киеве (в здании* университета св. Владимира). К., 1899, с. 92; Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринославль, 1905, с. 38; Записки Классического отделения имп. Русского археологического общества, т. VI. СПб., 1910, с. 176; Б. Тураев. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях.— Записки Восточного отделения имп. Русского археологического общества, т. XII, вип. 2—3, с. 217; Н. И. Петров. Коллекции древних предметов и монет, пожертвованные церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии Николаем Александровичем Леопардовым. К., 1895, с. 38; Б. Тураев. Скарабеи с о. Березани.— «Известия имп. Археологической комиссии», 1911, вип. 40, с. 118—120, іл.

[40] А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы, т. 1. СПб., 1887, с. 95, іл. на с. 77.

* За даними річних звітів, каталогів та путівників тогочасних музеїв.

[41] Записка для обозрения русских древностей. СПб., 1851, с. 51, § 103.

[42] Отчет о деятельности церковно-археологического общества и состоянии церковно-археологического музея при Киевской духовной академии за 1872—1873 год. К., 1874, с. 20.

[43] Отчет церковно-археологического общества... за 1895 г. К., 1896, с. 12; Отчет церковно-археологического общества... за 1897 г. К., 1898, с. 12.

[44] Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при имп. Киевской духовной академии, вип. 4—5. СПб., 1915, с. 58.

[45] Отчеты церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1872 . . . 1915 годы. К., 1874—1916.

[46] Указатель церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. К., 1880; Н. И. Петров. Обзор коллекций древностей и монет, пожертвованных церковно-археологическому музею почетным членом общества Н. А. Леопардовым. К., 1894; його ж. Коллекции древних предметов и монет, пожертвованных церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии Николаем Александровичем Леопардовым. К., 1895.

[47] Звіти музею друкувались у «Вестнике Народного дома». Львів, 1882 тощо.

[48] Отчет из Археологическо-библиографической выставки в Ставропигийском институте. Львов, 1889, с. 22, 25.

[49] Списки дарунків див.: Sprawozdania z czynności Zakładu narodowego im. Ossolińskich od 1851 do 1856 r. Lwów, 1857; Sprawozdania z czynności Zakładu narodowego im. Ossolińskich za rok 1870 ... 1912, Lwów, 1873—1913.

[50] M. Haisig. Bolèslaw Podczaszyński, sfragistyk i archeolog. Wrocław, 1952, c. 19.

[51] Sprawozdania z czynności Zakładu narodowego im. Ossolińskich od 1851 do 1856 r., c. 21, 54; ...za lata 1870—1872. Lwów, 1873, c. 47.

[52] E. Pawłowicz. Katalog muzeum im. Lubomirskich. Lwów, 1877. Про сфрагістичні пам'ятки див.: с. 49—51, 70, 73.

[53] M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki. Sfragistyka, c. 266.

[54] Katalog wystawy archeologicznej i etnograficznej we Lwowie. Lwów, 1885, № 880—896, 954, 973.

[55] Указатель Феодосийского музея древностей. Феодосия, 1869.

[56] Ю. Марти и В. Шкорпил. Керамические надписи, хранящиеся в Мелек-Чесменском кургане в г. Керчи.— Записки Одесского общества истории и древностей, т. 28. Одесса, 1910, с. 109—157.

[57] Записки имп. Новороссийского университета. т. 15. Одесса, 1874, с. 142—143.

[58] А. Л. Бертье-Делагард. Раскопки Херсонеса.— Материалы по археологии России. СПб., 1893, № 12, с. 17.

[59] Підрахунки автора на основі звітів Одеського товариства історії і старожитностей, Київського археологічного товариства та праці А. Ф. Вишнякової «Свинцовые печати византийского Херсонеса».— «Вестник древней истории», 1939, № 1, с. 121.

[60] Київський державний історичний музей. «Книга для записи Музея древностей имп. университета св. Владимира. По разряду древностей», № 1, запис 1945; Архів Ленінградського відділення Інституту археології, ф. 1, № 61, 1890, арк. 3.

[61] Отчет имп. Одесского общества истории и древностей за 1892 г. Одесса, 1893, с. 28; ... за 1893 г. Одесса, 1894, с. 33.

[62] Каталог Екатеринославского областного музея имени А. Н. Поля. Археология и этнография. Екатеринославль, 1905, с. 38.

[63] Труды Седьмого археологического съезда в Ярославле, т. 2, М., 1891, с. 318.

[64] Каталог Екатеринославского областного музея..., с. 126.

[65] Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1891 год. Каменец-Подольск, 1892, с. 9; ... за 1894 год, 1895, с. 9.

[66] Записки имп. Харьковского университета, кн. 3. Харьков, 1904, с. 88.

[67] Записки Виленской археологической комиссии, ч. 1. Вильно, 1956, с. 52.

[68] Каталог Екатеринославского областного музея..., с. 126.

[69] E. Pawłowicz. Katalog muzeum im. Lubomirskich, c. 73; «Biblioteka Ossolińskich», t. 12 (poczet nowy). Lwów, 1869, c. 340—341; W. Kętrzyński. Zakład narodowy imienia Ossolińskich. Lwów, 1894, c. 51.

[70] Sprawozdanie z czynności Zakładu narodowego im. Ossolińskich za rok 1880. Lwów, 1881, c. 128.

[71] Указатель выставки при Третьем археологическом съезде в Киеве. К., 1874, с. 57, 62, 65, 82—83.

[72] К. Болсуновский. Каталог предметов, выставленных в университете св. Владимира во время XI Русского археологического съезда в Киеве. Витрина А. (Привесные печати и пломбы). К., 1899, 10 с.

[73] Przewodnik wystawy starożytniczej lwowskiej urządzonej przez zakład narodowy imienia Ossolińscich w r. 1861. Lwów, 1861, c. 9—10.

[74] Katalog wystawy archeologicznej i etnograficznej we Lwowie. Lwów, 1885.

[75] Отчет из Археологическо-библиографической выставки в Ставропигийском институте. Львов, 1889, с. 22, 25; Каталог Археологическо-библиографической выставки Ставропигийского института в Львове. Львов, 1888, с. 32.

[76] Еврейская торговля антикварными редкостями.— «Киевская старина», т. 33, 1891, июнь, с. 488—489; «Киевлянин», 1891, № 113.

[77] K. Bołsunowski. Znaki symboliczne na ołowiu (plomby), ich znaczenie i klasyfikacya. Warszawa, 1903, c. 3.

[78] Н. П. Лихачев. Материалы для истории русской и византийской сфрагистики, вип. 2. Л., 1930, с. 65.

[79] Державний історичний музей у Москві. Відділ писаних джерел, ф. 136, спр. 10, арк. 14; Прибавление к каталогу выставки при IX Археологическом съезде, [1893], с. 22.

[80] Н. Леопардов. Набросок о дрогичинских свинцовых пломбах. К., 1890, с. 3; Київський державний історичний музей. «Книга для записи Музея древностей имп. университета св. Владимира. По разряду древностей», № 1, запис 4772; Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета, 1895, с. 11; «Известия имп. Археологической комиссии». Прибавление к вып. 57. Петроград, 1915, с. 27.

[81] Ермітаж, відділ нумізматики, кн. 44, запис № 235.

[82] Виленский музей древностей. Вильна, 1892. Текст к таблице 19, № 10—33.

[83] Отчет церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1893 г. К., 1894, с. 3; Указатель церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. Изд. 2. К., 1897, с. 275.

[84] Отчет церковно-археологического общества... за 1890 г. К., 1891, с. 5; ...за 1903 г. К., 1904, с. 6.

[85] Н. П. Лихачев. Материалы..., вип. 2, с. 66.

[86] *Ф. Семенов. Драгоценности музея древностей Т. В. Кибальчича.— «Киевлянин», 1877, № 125.*

[87] Московское археологическое общество в первое 50-летие его существования (1864—1914), т. 2. М., 1915, с. 155; Отчет Государственного исторического музея за 1916—1925 гг. М., 1926, с. 45.

[88] Записки имп. Русского археологического общества, т. 4, 1889, с. 187; Отчет имп. Академии Художеств за 1875—1876 год. СПб., 1877, с. 27.

[89] Б. Тураев. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях.— Записки Восточного отделения имп. Русского археологического общества, т. 15, вип. 4, 1904, с. 214.

[90] Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии, вип. 1, 1904, с. XXVI; Каталог коллекции древностей А. Н. Поль в Екатеринославе, вип. 1. К., 1893, с. 57, 68—69, 111, 129.

[91] Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках, серия 1, вип. 3—4. К., 1891, с. 15—16.

[92] Б. Тураев. Вказ. праця, с. 217.

[93] Коллекция древностей египетских, римских, греческих и других предметов М. А. Хитрово, бывшего дипломатического агента в разных восточных государствах. Одесса, 1897, с. 2—6.

[94] А. Лакиер. Русская геральдика, кн. 1—2. СПб., 1855.

[95] Снимки древних русских печатей государственных, царских, областных, городских, присутственных мест и частных лиц. М., 1880, с. 68—70, 75—77.

[96] Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г., т. 2. К., 1878. Приложения, с. 165—169.

[97] Ф. И. Успенский. Византийские землемеры.— Труды Шестого археологического съезда в Одессе, т. 2. Одесса, 1888, с. 285—286.

[98] Труды Одиннадцатого археологического съезда, т. 2. М., 1902, с. 158.

[99] А. Лазаревский. Гетьманские клейноды (1758 г.).— «Киевская старина», 1882, май с. 343—344.

[100] А. Л[азаревский]. К истории цехов.— «Киевская старина», 1899, т. 65, июнь, с. 132.

[101] А. Барсуков. Правительственные печати в Малороссии от времен Стефана Батория до Екатерины II.— «Киевская старина», 1887, т. 19, сентябрь, с. 90—92, табл. іл.

[102] А. Шафонский. Черниговского наместничества топографическое описание... К., 1851, с. 54.

[103] Н. Беляшевский. Два замечательных предмета Киевского церковно-археологического музея.— «Киевская старина», 1888, т. 22, июль, с. 133—135.

[104] К. П. Тышкевич. Свинцовые оттиски, найденные в реке Буге у Дрогичина.— Древности. Труды имп. Московского археологического общества, т. 1. вип. 1, 1865, с. 115—122, 2 табл. іл.

[105] Н. Леопардов. Набросок о дрогичинских свинцовых пломбах. К., 1890, с. 8.

[106] «Киевская старина», 1890, т. 31, декабрь, с. 544—546; 1891, т. 32, март, с. 538—540; т. 35, декабрь, с. 496—502; 1894, т. 44, март, с. 584—585 та ін.

[107] Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках, серия 1. К., 1890, вип. 1; 1891, вип. 2, 3—4.

[108] Сборник снимков..., серия 2, вип. 1, 1891, с. 19—24.

[109] Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 6, 1892, с. 73—104.

[110] Б. А. Рыбаков. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X—XII вв.— «Советская археология», 1940, № 6, с. 227—257; Б. Л. Янин. Вислые печати из новгородских раскопок 1951—1954 гг.— Материалы и исследования по археологии СССР, 1956, № 55, с. 138—163; K. Musianowicz. Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczynie, pow. Siemiatycze.— «Wiadomości archeologiczne», 1957, т. 24, с. 285—299.

[111] Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования, т. 2. М., 1915, с. 37.

[112] K. Bołsunowski. Znaki pieczętne na ołowiu (plomby), znajduwane w Bugu przy mieście Drohiczynie. Studium sfragistyczne.— «Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne», т. 1, 1891, N 7, с. 146—151; N 8, с. 181—185.

[113] Дрогичинские пломбы из коллекции К. В. Болсуновского. К., 1892, 70 с., 21 табл. іл.

[114] К. В. Болсуновский. Дрогичинские пломбы. К., 1894, XLVIII + +2 + 70 + 2 с., 21 табл. іл.

[115] Там же, с. 2 (окрема пагінація).

[116] А. И. Черепнин. Местная старина.— Труды Рязанской ученой архивной комиссии, т. 9, вип. 1. Рязань, 1894, с. 17—26; В. Н. Ястребов. Поездка на остров Каменоватый.— «Археологические известия и заметки», 1894, т. 2, с. 155—157, іл.

[117] Н. А. Янчук. Дрогичинские пломбы.— «Археологические известия и заметки», 1897, т. 5, № 5-6, с. 197—198.

[118] Д. Зубрицкий. История древнего Галичскорусского княжества, ч. 3. Львов, 1855, с. 249.

[119] А. С. Петрушевич. О городе Галиче за Луквою.— «Вестник Народного дома», 1887, ч. 52, с. 468.

[120] А. С. Петрушевич. Археологические находки близ города Галича.— «Вестник Народного дома», 1883, ч. 7, с. 70.

[121] Akademische Behörden an der K. K. Universität zu Lemberg... 1872... 1875. Lemberg, 1872—1875; Skład C. K. Universytetu we Lwowie w roku 1876/7... 1881/2. Lwów, 1876—1881.

[122] Skład personalu i program wykładów w zimowem pólroczu 1883/4. Lwów, 1883, c. 27.

[123] F. Piekosiński. O dynastycznem szlachty polskiej pochodzeniu. Kraków, 1888, c. 64.

[124] А. Петрушевич. Вопросы и ответы. Письмо 1.— «Новый Галичанин», 1889, ч. 21—24, с. 256—259, 267—270, 279—282, 291—294.

[125] Там же, ч. 24, с. 292.

[126] S. Łaguna. Nowa hipoteza o pochodzeniu szlachty polskiej.— «Kwartalnik historyczny», 1890, c. 226.

[127] A. Jabłonowski. Najnowsze teorye heraldyczne pochodzenia polskiego społeczeństwa szlacheckiego ze stanowiska etnograficznego».— «Wisła», 1891, т. V.

[128] F. Piekosiński. O źródłach heraldyki ruskiej.— Rozprawy Akademii umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. Serya 2, т. III. Kraków, 1899, c. 185—204, іл.

[129] A. Jabłonowski.— «Kwartalnik historyczny», 1899, r. XIII, c. 564—566. Про хід дискусії див.: W. Semkowicz. Franciszek Piekosiński jako heraldyk i sfragistyk.— «Kwartalnik historyczny», 1908, r. XXII, c. 219—234.

[130] T. Lehoczky. A beregszászi régi pecsétröl.— «Századok», 1868, c. 720—725; його ж. Munkács város pecsétje.— «Századok», 1873, c. 136.

[131] K. Thaly. Öt magyar községi pecsét a XVI és XVII századból.— «Századok», 1869, c. 64; його ж. Régi magyar községi pecsétek.— «Századok», 1869, c. 571; його ж. Régi magyar községi pecsétek és czéhpecsétek.— «Századok», 1873, c. 362.

[132] I. Nagy. Técsö város pecséte.— «Századok», 1867, c. 422—424.

[133] J. Mihalik. A selmeczbányai ötvösök és festök pecsétnyomója.— «Archaeologiai Ertesito», 1891, т. 11, N 1, c. 92—93; його ж. A beszterczebányai ötvösök pecsétje 1598-ból.— Там же, 1892, т. 12, N 1, c. 77—78; його ж. A korponai csizmadia-czéh pecsétlöje 1631-ból.— Там же, 1892, т. 12, N 3, c. 288.

[134] J. Mihalik. Hazai ötvösczéhek pecsétjei a XVII és XVIII századból.— «Archaeologiai Ertesito», 1892, т. 12, N 5, c. 426—431, іл.

[135] В. А. Яковлев. Пятидесятилетие ученой деятельности В. Н. Юргевича, вице-президента имп. Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1892, 24 с.

[136] В. Н. Юргевич. Две печати, найденные в византийском Херсо-

несе в 1884 г.— Записки Одесского общества истории и древностей, 1886, т. 14, с. 1—21, іл.

[137] В. Н. Юргевич. Свинцовые печати, принадлежащие музею общества.— Записки имп. Одесского общества истории и древности, т. 15, 1889, с. 41—46, іл.

[138] В. Н. Юргевич. О свинцовых печатях византийских, хранящихся в музее Одесского общества истории и древностей.— Записки имп. Одесского общества истории и древностей, т. 21, 1898, протоколи, с. 39—41, іл.

[139] P. Becker. Ueber die im südlichen Russland gefundenen Henkelinschriften auf griechischen Thongefässen.— Mélanges Gréco-Romains tirés du Bulletin historico-philologique de l'Académie impériale des sciences de St.-Pétersbourg, т. 1, кн. 5. St.-Pétersbourg, 1854, с. 416—521; його ж. О надписях на ручках греческих амфор и кусках древней черепицы.— Записки имп. Одесского общества истории и древностей, т. 5, 1863, с. 18—75.

[140] В. Н. Юргевич. Надписи на ручках древних греческих амфор из новой коллекции И. И. Куриса...— Записки имп. Одесского общества истории и древностей, т. 11, 1879, с. 51—66; його ж. Надписи на ручках и обломках амфор и черепиц, найденных в Феодосии в 1894 году.— Там же, т. 18, 1895, с. 87—171 та ін.

РОЗДІЛ IV

УКРАЇНСЬКА СФРАГІСТИКА В ПЕРІОД КРИЗИ БУРЖУАЗНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (КІНЕЦЬ XIX — ПОЧАТОК XX ст.)

На рубежі XIX і XX ст. слідом за розвинутими промисловими країнами капіталізм на Україні вступає в останню стадію свого розвитку — імперіалізм. Цей період характеризується високим рівнем концентрації виробництва та капіталу, пануванням монополістичних об'єднань у формі картелів, синдикатів і трестів. Поряд з інтенсивним розвитком промисловості на Україні зберігалось багато феодально-кріпосницьких пережитків. Капіталістична експлуатація довершувалась тяжким національним гнітом.

У сільському господарстві прискореними темпами проходив процес розорення і експропріації трудового селянства, за рахунок якого швидко зростало куркульство, що перетворювалось у надійну опору панівних класів на селі. Шукаючи порятунку від злиднів та голоду, розорене селянство переселялось у Сибір, поповнювало ряди фабрично-заводського пролетаріату. На західноукраїнських землях масового характеру набула еміграція українського населення до Америки, відхід за кордон на заробітки.

З переходом до імперіалізму різко загострюються суперечності капіталу, посилюється конкурентна боротьба, зростають руйнівні сили економічних криз, що стають хронічними і затяжними. Внутрішні суперечності доповнюються суперечностями міжнародного характеру, боротьбою окремих монополістичних об'єднань та груп імперіалістичних держав за сфери впливу і прикладення капіталу, що призводить до виникнення грабіжницьких імперіалістичних війн. Україна була одним із об'єктів запеклих суперечок великих імперіалістичних держав і стала ареною нищівної першої світової війни.

Масове безробіття, погіршення умов праці робітників, нещадна поміщицько-куркульська експлуатація на селі, правове безправ'я максимально загострюють класову боротьбу. Процес концентрації і централізації виробництва сприяв ростові пролетаріату, відводив йому авангардну роль у великих кла-

сових битвах. В історії революційного руху, за визначенням В. І. Леніна, почався пролетарський етап. Пролетарі України виступили вірним союзником російського пролетаріату в боротьбі проти самодержавства і буржуазії, очолили багатомільйонні селянські маси, що піднімались до політичної боротьби. Народна революція 1905—1907 рр. показала непримиримість класових суперечностей між пролетаріатом і буржуазією, між трудовим селянством і поміщиками, підняла на новий ступінь національно-визвольний рух. На порядок денний була поставлена соціалістична революція [1].

Особливості економічного і суспільно-політичного життя України доби імперіалізму знаходять своє відображення в історичній науці. На домонополістичній та імперіалістичній стадіях розвитку капіталу виступали і боролись одні й ті самі класи, тому історіографія обох періодів (другої половини XIX ст. і початку XX ст.) була представлена тими самими напрямками. Відмінності спостерігаються лише у соціально-політичній направленості, теоретично-методологічних засадах історичної науки.

Важливим фактором, що визначив увесь подальший розвиток історичної науки і став основою її прогресу, було становлення та поширення марксистсько-ленінської історіографії. Цей новий етап у розвитку історичної науки пов'язується з ім'ям В. І. Леніна. В його працях створено цільну концепцію всесвітньо-історичного процесу, відповідно до нових умов розвинуто теорію діалектичного та історичного матеріалізму, вирішено важливі методологічні питання про партійність історичної науки, наукову періодизацію історії і багато інших проблем. В. І. Ленін яскраво показав класові інтереси й класову боротьбу, які лежали в основі діяльності істориків різних шкіл та напрямів. Він уважно стежив за розвитком української історіографії і з'ясував ряд вузлових питань історії України, революційної боротьби, національно-визвольного руху [2].

Праці В. І. Леніна стали основою для марксистської історіографії України, яка розвивалась на сторінках більшовицької преси, у працях відомих діячів більшовицької партії В. В. Воровського, В. П. Затонського, М. О. Скрипника, Ф. А. Сергєєва, О. Г. Шліхтера та ін. Марксисти-ленінці опублікували важливі матеріали з історії революційної боротьби, викрили антинаукові теорії ідеологів українського буржуазного націоналізму, виступили з рядом цікавих статей з окремих питань історії українського народу [3].

Марксистсько-ленінське вчення зробило помітний вплив на представників революційно-демократичного напряму, які виступили ідеологами трудового селянства. І. Я. Франко, П. А. Грабовський та Леся Українка вимагали революційного розв'язання аграрного питання, відстоювали бойовий союз селянства

і робітничого класу. У своїх працях вони відводили народним масам роль головного творця історії [4].

Загальна криза буржуазної ідеології в епоху імперіалізму обумовила гостру ідейну кризу буржуазної історіографії. Розклад і реакційність буржуазної історичної думки на Україні проявилась у запереченні об'єктивності історичного знання, у зневірі буржуазних вчених науково пояснити сучасне, у відмові від ідей закономірності та єдності світового історичного процесу, у войовничому виступі проти марксистського світогляду. Буржуазно-націоналістичні історики розглядали історію українського народу як специфічне явище, позбавлене загальних рис та закономірностей, докорінно відмінне від історії інших народів і, насамперед, російського народу. Цим самим переслідувалась мета відірвати українських трудящих від російського пролетаріату, що висувався на передові рубежі світової революційної боротьби, загальмувати революційний рух на Україні. В. І. Ленін у статті «Критичні замітки з національного питання» писав: «Коли мова йде про пролетаріат, це протиставлення української культури в цілому великоруській культурі, теж у цілому, означає найбезсоромнішу зраду інтересів пролетаріату на користь буржуазного націоналізму» [5].

Криза буржуазної історіографії позначилась на сфрагістиці, яка наприкінці XIX ст. вступила в третій період свого розвитку. Слід зауважити, що сфрагістика у дожовтневий період вивчалась лише у рамках буржуазно-дворянської історичної науки. Надзвичайно складні умови, в які були поставлені представники марксистського і революційно-демократичного напрямів, невідкладні завдання революційної боротьби не дозволили їм взяти участь у розробці цієї вузько-спеціальної проблеми історії.

Ознаки кризи у галузі сфрагістики виявились у дедалі зростаючому розриві між темпами нагромадження фактичного матеріалу і його науково-теоретичним опрацюванням, у надмірній обережності буржуазних дослідників у висновках, у принциповому запереченні синтезу досліджуваних матеріалів, який вони вважали передчасним. Спеціальний, головним чином, зовнішній аналіз печаток та інших сфрагістичних пам'яток став самоціллю, що спричинилось до ізоляції сфрагістики від історичної науки в цілому. У сфрагістику проникли ідеалістичні філософські теорії, зокрема позитивізм та неокантіанство, в яких проповідувався агностицизм, зневіра у можливість пізнати об'єктивні закони суспільного розвитку. Деякі буржуазні історики почали розглядати сфрагістичні дослідження як один з видів художньої творчості, що вело до суб'єктивних висновків.

Особливо виразно симптоми кризи відчуваються в працях К. В. Болсуновського про дрогичинські пломби і в праці О. С. Лаппо-Данилевського про печатки Галицько-Волинського князівства.

Протягом довголітньої наукової діяльності К. В. Болсуновський поділяв погляди позитивістської історіографії, якій належало провідне місце у буржуазній історичній науці другої половини XIX ст. На перших порах, коли дослідник обмежувався фактографічним вивченням сфрагістичних пам'яток, публікацією фактичного матеріалу, позитивізм забезпечував певний успіх його дослідженням *. Але варто йому було приступити до систематизації зібраного матеріалу, вникнути у загально-теоретичні проблеми сфрагістики, як відразу ж виявилась повна неспроможність позитивістської методології. К. В. Болсуновський вилучив дрогичинські пломби з сфери економічних відносин і почав розглядати їх як пам'ятки культури. Він виступив прихильником так званого культурно-історичного методу, висунутого К. Лампрехтом. Суть його полягала в тому, що історія суспільства зводилась до історії загальнолюдської культури, а рушійними силами історії оголошувались не матеріальні фактори, а колективна соціальна психологія.

1895—1896 рр. у польському журналі «Нумізматично-археологічні вісті» надрукована невелика стаття К. В. Болсуновського «Печаткові знаки на свинцю (пломби), знайдені у Бугові під Дрогичином» [6]. За аналогією зображень деяких пломб з гербовими знаками польської шляхти і міст, автор значну частину дрогичинських знахідок відносить до середньовічної сфрагістики Польщі. На його думку, пломби були вислими свинцевими печатками і застосовувались для затвердження міських судових актів. Вони переховувались у сховищах Дрогичина разом з документами і після раптової загибелі останніх опинились в грунті.

Іншу точку зору дослідник висловлює у праці «Свинцовые пластинки (пломбы) с условными знаками церковных праздников», опублікованій у Москві 1899 р. [7] Він твердить, що велика серія пломб має календарний характер — на них зображені символічні знаки, якими у давньоруських календарях позначались церковні свята.

У цих працях К. В. Болсуновський ще остаточно не відмовляється від своїх попередніх поглядів на пломби як митні й товарні знаки. Він лише виділяє з основної маси пам'яток окремі групи пломб і відносить їх до сфери культури. У праці «Символічні знаки на свинці (пломби), їх значення і класифікація» [8], яка, за задумом автора, мала підсумовувати дослідження дрогичинських пломб, К. В. Болсуновський вже повністю заперечує їх економічно-виробничий характер. Він ставить під сумнів навіть правомірність терміну «пломби». На його погляд, крім зовнішньої подібності свинцеві пластинки з Дрогичина нічого спільного не мають з середньовічними пломбами. Автор пропонує розглядати їх як «продукт місцевої культури», а вибиті на них знаки називає «символами ідеї», «духовними чинниками» тощо [9].

К. В. Болсуновський відриває пломби від реального історичного грунту і займається побудовою штучних, надуманих конструкцій. Він підмінює дослідження дрогичинських пломб оглядом їх зображень, в яких вбачає символічні знаки середньовіччя. Фактичний матеріал у праці має підпорядковане значення, оскільки покликаний надати достовірності абстрактним концепціям автора. К. В. Болсуновський перебільшує роль символіки, абсолютизує її, надає універсального значення пломбам. Символічні знаки живуть у нього самостійним життям, розвиваються за законами, що нагадують закони органічного світу. Певні видозміни у накресленні символічних знаків автор трактує як безперервний «генетичний порядок», «генетичний процес формування знаків...» [10], підкреслюючи тим самим плавний, еволюційний характер історичного розвитку.

Основним методом дослідження К. В. Болсуновський обирає аналогію, яку вважає складовою частиною порівняльного методу. При повній відсутності писемних даних про походження і призначення пломб, застосування цього методу було правомірним, але дослідник занадто розширює рамки аналогії, зводить її до простого зіставлення, прямих паралелей між знаками, відтиснутими на дрогичинських пломбах, і всіма відомими видами символічних знаків середньовіччя, дуже різноманітними за походженням, призначенням, територією і часом застосування. Таким чином, К. В. Болсуновський розглядає символічні знаки з ідеалістичних позицій, кожний символ в нього мислиться як самостійна замкнута категорія, що стоїть поза суспільним середовищем і наділена здатністю до саморозвитку.

Виразно ідеалістичні позиції К. В. Болсуновський займає, розглядаючи історію суспільства не як дію об'єктивних законів, а як результат психологічних причин. Він писав, що прогрес суспільства обумовлюється «розвитком людської думки, якому людина завдячує своїм піднесенням на становище пана природи» [11].

Праця «Символічні знаки на свинці (пломби), їх значення і класифікація» пройнята духом еклектицизму, який позначився на змісті, формі викладу та методологічних засадах. На початку праці К. В. Болсуновський зіставляє дрогичинські пломби з пам'ятками давньоруської палеографії і сфрагістики, візантійськими печатками. Такий підхід до вивчення пломб забезпечував досліднику шлях до правильного розв'язання питання. Але, побіжно розглянувши ці пам'ятки, К. В. Болсуновський зазначає, що на сфрагістичну і палеографічну аналогію при дослідженні пломб не можна покладатись, і всю увагу переключає на вивчення символічних знаків. Він поділяє дрогичинські пломби на три серії: 1) схоластично-лікувальні, 2) астрологічні, 3) алхімічно-медичні [12].

Пломби першої серії, згідно з концепцією К. В. Болсуновського, застосовувались у двох випадках: по-перше, вони

носились стародавніми християнами замість натільних хрестів і повинні були гарантувати від повернення до язичества; по-друге, пломби цієї групи використовувались як лікувальні амулети на зразок так званих змієвиків, які досить часто трапляються археологам при розкопках.

Такими ж далекими від реальної дійсності були погляди автора на призначення пломб другої серії. Вони розглядались ним як астрономічні знаки, що використовувались при складанні календарів. Нанизані у відповідній послідовності на шнурки, пломби повинні були позначати фази місяця і планет. В астрології цими кружками, на думку К. В. Болсуновського, користувались при складанні гороскопів.

Свинцеві пластинки (пломби) алхімічно-медичного типу, які К. В. Болсуновський поставив на третє місце у своїй класифікації, застосовувались в аптечній справі. Їх використовували замість сигнатурок при мікстурах, мазях і порошках або як рецепти на виготовлення ліків. За браком пергаменту пломби цієї серії, за твердженням К. В. Болсуновського, могли використовуватись і для підготовки спеціальних трактатів з фармакології.

Для позначення астрологічних, алхімічних і медичних понять в епоху середньовіччя, за визнанням самого автора, користувались ідентичними за накресленням символічними знаками. Тому залишається відкритим питання, яким чином йому вдалося класифікувати пломби: в якому випадку вони виконували медичні функції, а коли відносились до алхімії чи астрології. К. В. Болсуновський неодноразово зазначає, що при дослідженні сфрагістичних і геральдичних пам'яток метод аналогії повинен застосовуватись з великою обережністю. Він критикував дослідників стародавньої символіки (Г. Альвеллу, Г. Гессемана та ін.) за надмірне захоплення аналогією, за намагання порівняти символічні знаки різних епох і народів. Але належного висновку з своїх же застережень не зробив. Його критика мала суто декларативне значення.

Схематизм і схоластичність концепцій К. В. Болсуновського особливо яскраво проявляються у заключній частині праці, де автор розглядає питання про приналежність дрогичинських пломб. Він тенденційно замовчує літописні згадки про давньоруське походження Дрогичина і розглядає його історію у дусі польського буржуазно-шляхетського націоналізму. Спираючись на малодостовірні дані і доповнюючи їх власними здогадами, автор пише, що в XIII ст. у Дрогичині поселились п'ять рицарів католицького ордену Добжинські браття, які нібито відмовились від військового ремесла і зайнялись лікарською справою, широко користуючись при цьому лікарськими амулетами-пломбами [13].

Такий загальний підсумок праці К. В. Болсуновського. Відмова від попередніх поглядів не була простою заміною одних

К. Болсуновскій.

СФРАГИСТИЧЕСКІЕ и ГЕРАЛЬДИЧЕСКІЕ

ПАМЯТНИКИ

ЮГО-ЗАПАДНАГО КРАЯ.

КІЕВЪ.
Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра.
Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, по Николаевской на Меринговской ул.
1899

Обкладинка праці К. В. Болсуновського.

висновків іншими. Підривались самі основи історичної науки, яка ставилась у залежність від суб'єктивних якостей історика і набирала значення художньої творчості.

При всіх недоліках праці К. В. Болсуновського не позбавлені певних позитивних рис. Він відмовився від описовості у дослідженні сфрагістичних пам'яток, намагався систематизувати й класифікувати дрогичинські пломби, встановити типові особливості. Він визнавав ідею історичної закономірності, яка, хоч і трактувалася ідеалістично, але була позитивною стороною його концепції.

К. В. Болсуновський виступив ініціатором видання першого на Україні систематичного збірника з сфрагістики і геральдики, що виходив під назвою: «Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края». Видання мало науково-популярний характер і заповнювалось невеликими статтями-замітками К. В. Болсуновського та ілюстраціями пам'яток з його колекцій. Позбавлений фінансової підтримки держави, К. В. Болсуновський спромігся видати лише три невеликих за обсягом випуски [14]. Особливо цікавий перший випуск, в якому опубліковано описи та малюнки 52 печаток. У вступі до збірника К. В. Болсуновський коротко визначав роль і місце сфрагістичних пам'яток серед інших історичних джерел.

Праця відомого російського історика українського походження О. С. Лаппо-Данилевського (1863—1919) «Печати последних галичско-владимирских князей и их советников» [15], що вийшла в 1907 р., присвячена одній з цікавих ділянок української сфрагістики — печаткам Галицько-Волинського князівства. У ній вивчаються вислі воскові печатки, привішені до грамот князів Андрія і Лева II з 1316 р., князя Юрія II Тройденовича з 1325—1340 рр. та грамоти боярина Дмитра Детька до громади м. Торуня. Всього у праці досліджується дві княжі печатки, що відомі у шести примірниках, і 12 печаток бояр і духовенства.

У науковий обіг печатки галицько-волинських князів включив ще на початку XIX ст. М. М. Карамзін [16], потім ними зацікавилась досить велика група російських та українських істориків і навіть чеські й польські вчені. Але, незважаючи на пильну увагу до цих пам'яток, при їх дослідженні не обійшлось без помилок, зокрема неправильно були відчитані легенди, переплутано напечатні зображення тощо. Це пояснюється, очевидно, тим, що галицько-волинські печатки з грамотами зберігались у Кенігсберзькому (тепер — Калінінградському) архіві і були відомі дослідникам з описів малообізнаних у давньоруській сфрагістиці зарубіжних архіваріусів.

О. С. Лаппо-Данилевський перш ніж приступити до вивчення галицько-волинських сфрагістичних пам'яток, двічі відвідав Кенігсберг, особисто ознайомився з грамотами і печатками, замовив їх фотокопії, щоправда, виконані недосконало. Дослід-

ник зробив детальні описи печаток, вказавши їх розмір, форму, способи прикріплення і порядок розміщення на грамотах, колір шнурків. Особливо ретельно були вивчені зображення та написи печаток. Жодна найменша деталь не залишилася поза увагою дослідника. За допомогою зображень печаток О. С. Лаппо-Данилевський розповів про одяг, взуття, озброєння, регалії княжої влади, кінську збрую, меблі середньовіччя. Він виправив помилки у відчитанні легенд печаток, що трапились раніше, пояснив вживані у написах титули, вказав на палеографічні особливості літер. Детальні й точні описи, виконані О. С. Лаппо-Данилевським, важко недооцінити, адже під час другої світової війни оригінали грамот і печаток зникли. До цих описів ще не раз будуть звертатись дослідники давньоруської сфрагістики.

О. С. Лаппо-Данилевський назвав своє дослідження «замітками», «коментарем до фототипічних таблиць...» печаток [17]. На перший погляд така оцінка власної праці здавалось би свідчить про скромність автора. Але це був типовий прийом буржуазної історіографії періоду кризи. Шляхом покликань на незавершеність робіт, частковість висновків, присвоєння великим дослідженням невиразних заголовків — «матеріалів», «заміток», «вступу до питання» тощо, буржуазні історики намагались замаскувати свої методологічні позиції, стати в позу об'єктивності, приховати невміння висувати конструктивні ідеї. Якби праця була «коментарем» чи «замітками», як зазначає О. С. Лаппо-Данилевський, це значно спрощувало б її історіографічну оцінку. Але в дійсності це багатопланове і об'ємне дослідження, що далеко виходить за рамки простого коментаря. Воно підпорядковане певній концепції, спеціально дібрана методика дослідження.

Стаття «Печати последних галичско-владимирских князей и их советников» пройнята ідеями неокантіанства, на позиції якого О. С. Лаппо-Данилевський перейшов на початку XX ст. Цілком зрозуміло, що в праці не викладаються методологічні погляди О. С. Лаппо-Данилевського, висловлені ним дещо пізніше у двотомній «Методології історії» [18]. Але вплив ідеалістичної неокантіанської теорії відчувається майже у кожному положенні статті. О. С. Лаппо-Данилевський заперечує можливість об'єктивного пізнання історії, його мало цікавлять реально існуючі зв'язки сфрагістичних пам'яток з історичною дійсністю, всю увагу він приділяє логіці історичного дослідження, що трактується ним виключно у формальному аспекті. В основу дослідження сфрагістичних пам'яток автор поклав аналогію, яку він розглядав з традиційних для буржуазної історіографії позицій як метод паралелізму і поверхових суб'єктивних зіставлень. У трактовці цього методу О. С. Лаппо-Данилевському властива також певна своєрідність, обумовлена особливостями неокантіанської методології, зокрема метафізичним протистав-

ленням одиничного і загального, твердженням, що історичне ціле індивідуальне тією ж мірою, як і його складові частини. Найчіткіше особливості методики О. С. Лаппо-Данилевського виявляються порівняно з методом аналогії К. В. Болсуновського. Якщо останній надмірно розширює межі аналогії, вдаючись при порівняннях до найрізноманітніших ділянок людської практики, то О. С. Лаппо-Данилевський йде шляхом поділу, членування сфрагістичної пам'ятки на безліч елементів. Він порівнює не печатку в цілому, а її складові частини, кожна з яких виступає носієм самостійної цінності і розглядається відокремлено. Порушуючи принцип історизму, автор зіставляє галицько-волинські печатки із сфрагістичними матеріалами майже всієї середньовічної Європи, Візантії, Флоренції, монетами королів Кіпру, з XIV ст. переходить у XII ст. тощо. Сфрагістична пам'ятка в нього мислиться, таким чином, як своєрідний конгломерат запозичень, впливів і наслідувань.

Печатки цікавлять О. С. Лаппо-Данилевського переважно як пам'ятки культури, речові свідки минулих культурних процесів, яким він відводить провідне місце в історії людства. Невипадково останній розділ праці, де підводяться підсумки дослідження, озаглавлений «Культурне значення печаток останніх галицько-волинських князів та їх радників». Автор перебільшує західноєвропейські впливи на староруську сфрагістику. Він твердить, що галицько-волинські печатки були іноземними виробами, вивезеними з-за кордону, або виготовленими на місці чужоземними майстрами-торевтами [19]. Чим можна пояснити таку гіперболізацію іноземних впливів на нашу сфрагістику, що притаманна не лише О. С. Лаппо-Данилевському, а й багатьом іншим буржуазним дослідникам? Насамперед, обмеженістю їхньої методології, а також до певної міри недостатнім станом розробки вітчизняної сфрагістики, що змушувало вдаватись при аналогіях до праць зарубіжних авторів, залучати іноземні зразки. При цьому випускалася з поля зору та обставина, що цей процес двосторонній, що крім впливу існує взаємовплив, а запозичені елементи певною мірою відбивають місцеві умови.

Скрупульозно проаналізувавши всі складові елементи печаток, О. С. Лаппо-Данилевський не зумів створити цілісної картини розвитку галицько-волинської сфрагістики кінця XIII—початку XIV ст. Його аналіз, зовнішньо дотепний і витончений, грунтувався на хибних засадах, що призвело до розбіжності висновків, а праця в цілому набула мозаїчного вигляду. Такий підхід до вивчення сфрагістичних пам'яток підривав саму ідею об'єктивної історичної закономірності. Всупереч їй автор висунув неокантіанське поняття «індивідуальної» історичної причинності і підмінив науковий детермінізм простим механічним повторенням розрізнених і випадкових явищ. В індивідуальних причинних рядах, сконструйованих О. С. Лаппо-Данилевським,

галицько-волинські печатки займають останнє місце після іноземних зразків, що значно відсувало час появи цих пам'яток. У результаті автор припускається помилки у визначенні приналежності печаток. Він приписує печатку з написом «Юрій, король Русі», яку більшість дослідників відносили до періоду князювання Юрія Львовича (1301—1308), останньому галицько-волинському князеві Юрію II Тройденовичу (1323—1340) [20], хоч відомо, що він ніколи не користувався титулом «король». Щоб пояснити факт привішення цієї печатки до грамоти князів Андрія і Лева II з 1316 р.; які були попередниками Юрія II Тройденовича на галицькому престолі, О. С. Лаппо-Данилевський висуває сумнівну версію, що їх печатка була втрачена і пізніше, на знак продовження чинності цього акту, замінена печаткою Юрія II Тройденовича. О. С. Лаппо-Данилевського не насторожує навіть та обставина, що збереглась грамота Юрія II Тройденовича з 1327 р., яка текстуально повністю повторює попередній документ. Так недоліки методології О. С. Лаппо-Данилевського призвели до фактичних помилок і в кінцевому підсумку позначились на науковій якості праці.

Однак, незважаючи на помилки методологічного і фактичного характеру, праця «Печати последних галичско-владимирских князей и их советников» була помітним кроком вперед порівняно з сфрагістичними працями другої половини XIX ст. О. С. Лаппо-Данилевський протиставив описовості і фактографії цільне дослідження. Розроблена ним методика, хоч з нею не може погодитись історик-марксист, передбачала дослідницький підхід до вивчення сфрагістичних пам'яток.

З рецензією на працю О. С. Лаппо-Данилевського відгукнувся Б. О. Барвінський, який ще раніше зацікавився галицько-волинськими печатками [21]. У рецензії він переконливо довів, що печатка із зображенням крокуючого лева при грамоті Андрія і Лева II з 1316 р. належить князю Леву Даниловичу (1269—1301), а печатка з малюнком сидячої постаті на троні і написом «Юрій, король Русі», що привішена до грамот Андрія, Лева II і Юрія II Тройденовича, відноситься до князя Юрія Львовича (1301—1308) [22]. Залишивши осторонь питання про західноєвропейські впливи, яке було наріжним каменем концепції О. С. Лаппо-Данилевського, Б. О. Барвінський рішуче заперечує будь-яку залежність галицько-волинських печаток від польських зразків. Він повертається до дискусії про початки давньоруської геральдики і сфрагістики, яка точилась наприкінці XIX ст., і остаточно відкидає твердження одного з ініціаторів дискусії Ф. Пекосінського, що староруська геральдика була «рідною дочкою» чи «молодшою сестрою» геральдики Польщі [23].

Праці К. В. Болсуновського і О. С. Лаппо-Данилевського доби імперіалізму відбили кризу буржуазної історіографії і свідчили про поширення кризових тенденцій на допоміжні

історичні дисципліни. Проте криза не означала цілковитого застою, деградації історичної науки. І за умов кризи продовжувалась інтенсивна дослідницька діяльність, нагромаджувався фактичний матеріал, удосконалювалась техніка наукового дослідження [24]. Ідейна криза виявилась нерівномірно у різних галузях буржуазної історичної науки. В. І. Ленін писав, що буржуазні вчені, ні єдиному слову яких не можна вірити, коли йдеться про загально-теоретичні питання, про філософію, здатні «...давати найцінніші праці в спеціальних галузях хімії, історії, фізики, ...в галузі фактичних, спеціальних досліджень» [25].

Ленінська вказівка про «спеціальні галузі історії» повною мірою відноситься до сфрагістики — однієї з допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін. З цього положення В. І. Леніна з усією очевидністю випливає необхідність уважного вивчення дореволюційної спадщини у ділянці сфрагістики, засвоєння її кращих досягнень і разом з тим критичного, ідейно-класового підходу до її оцінки.

Кризові тенденції у сфрагістиці не виступали у такій загостреній і виразній формі, як це мало місце в інших галузях буржуазної історичної науки. Справа в тому, що сфрагістичні матеріали цікаві не лише як історичні джерела, але і як пам'ятки матеріальної культури, прикладного мистецтва, тому сфрагістичний факт не вичерпується узагальненням, він має також певне самодостатнє, пізнавальне значення. Ця обставина була використана буржуазними вченими і дозволила їм обмежитись формально-джерелознавчим дослідженням окремих екземплярів або невеликих груп сфрагістичних пам'яток. До того ж надмірне зацікавлення фактографією маскувалось самими «добрими» намірами, потребами високої точності і наукової обережності.

У роки кризи деякі буржуазні вчені відмовились від вивчення загальноісторичних проблем, з'ясування яких не обіцяло їм відрадних перспектив, і зосередили увагу на вузько спеціальній тематиці. Прискореними темпами розвивалась українська сфрагістика. Збагатився предмет цієї дисципліни, печатки все частіше стали розглядатись як багатосторонні історичні джерела, як пам'ятки культури та мистецтва. Наприклад, К. В. Болсуновський пропонував вивчати печатки і пломби: 1) як джерела для дослідження стародавніх родових знаків; 2) як багатий геральдичний матеріал; 3) як пам'ятки місцевого граверного промислу; 4) як матеріал для вивчення стародавньої іконографії [26]. Істотне значення для дальшого розвитку сфрагістики мало застосування фотографії при вивченні печаток, а при їх друкуванні — способу фототипії і фотоцинкографії. Фотоілюстрації, які прийшли на зміну літографічним репродукціям, помітно поліпшили якість досліджень, вплинули на точність і результативність сфрагістичних праць.

Українська сфрагістика розвивалась під благотворним впливом сфрагістики Росії. Російсько-українські взаємини у галузі сфрагістики визначались спільністю тематики, близьким за змістом, а часом (у давньоруській сфрагістиці) і загальним фактичним матеріалом. Російські та українські дослідники печаток підтримували тісні особисті контакти, обмінювались інформацією про нові сфрагістичні знахідки. Дослідник української сфрагістики М. І. Петров переписувався з відомим російським спеціалістом з допоміжних історичних дисциплін М. П. Лихачовим. В. Л. Модзалевський при складанні «Малороссийского гербовника» співробітничав з відомим дослідником геральдики з Петербурга В. К. Лукомським. У дослідженні української сфрагістики брали участь польські, чехословацькі та угорські вчені, що вносило свою частку у взаємне збагачення культур цих сусідніх народів, розвиток історичної науки.

У розглядуваний період значно розширився джерелознавчий фонд української сфрагістики. Було кілька джерел, які живили сфрагістику новими пам'ятками. Вони надходили з археологічних розкопок, шляхом опрацювання багатих матеріалів архівних сховищ та приватних рукописних збірок, з випадкових знахідок. Окремі сфрагістичні пам'ятки, зокрема матриці та персневі печатки, поступили від приватних власників і любителів старовини.

Найцікавішими й оригінальними пам'ятками поповнилась сфрагістика з археологічних знахідок. Печатки, виявлені під час археологічних розкопок, земляних робіт або підібрані на поверхні грунту, що також мають викопний характер, відносяться, як правило, до давньоруського періоду. Втративши зв'язки з документами, до яких вони колись були прикріплені, і потрапивши у землю, давньоруські печатки змогли витримати випробування часу завдяки тому, що були виготовлені із свинцю, срібла та золота. Основна маса давньоруських печаток — із свинцю. Срібні та золоті печатки зустрічаються рідко, ними засвідчувались важливі документи, які зберігались з особливою пильністю.

Щедрим на давньоруські сфрагістичні знахідки виявився грунт Києва та його околиць. Печатки належать до основних атрибутів влади, і значна кількість сфрагістичних речей, виявлених у Києві та інших стародавніх центрах, де зосереджувалась княжа адміністрація, церковна ієрархія і панівна верхівка, цілком закономірна. В 1900 р. у Києві на Софіївській вулиці знайдено вислу свинцеву печатку з ім'ям Андрій, вона поступила у Київський археологічний музей від учителя І. П. Матченка [27]. Під час розкопок у садибах Десятинної церкви і Києво-Софійського собору в 1909—1910 рр. архітектор Д. В. Мілеєв виявив сім княжих і митрополичих булл [28], ще дві свинцеві печатки знайдено у Києві в 1915 р.[29] Поблизу Михайлівського монастиря на Володимирівській горі у 1906 р. землекоп Біляков

натрапив на золоту печатку київського митрополита Костянтина (1167—1174 рр.). На території цього самого монастиря було знайдено вісім срібних перснів з викарбуваними на них печатками [30].

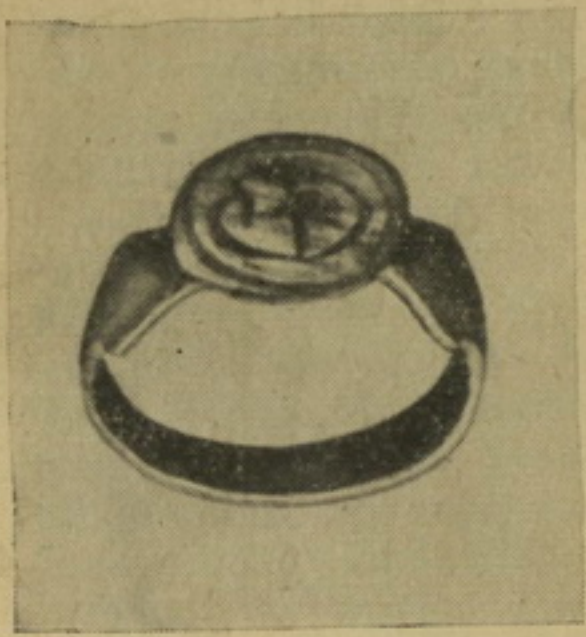

Давньоруський бронзовий перстень-печатка.

Нова знахідка була зроблена на відомій в археологічному світі Княжій Горі під Каневом. Тут виявлено срібну печатку Смоленського великого князя Володимира Рюриковича (1214—1219) [31]. Давньоруські печатки з написом «Дьнеслово» знайдено поблизу с. Кононча Черкаського повіту, у Стеблеві Канівського повіту (3 екз.) та у Києві (4 екз.) [32]. Печатки тмутараканського посадника і київського тисяцького Ратибора, виявлені раніше у Криму, знайдено також у Києві (2 екз.) та у с. Клепачі Лубенського повіту Полтавської губернії, очевидно його діяльність якимсь чином була зв'язана з цими місцевостями [33]. На Звіринці у Києві підібрано давньоруську буллу з ім'ям Василь, вона поповнила велику групу однойменних печаток, які дослідники відносять до київського князя Володимира Мономаха [34]. Відомий український археолог В. В. Хвойка у 1909 р. під час розкопок у с. Білгородці Київського повіту, де містився літописний Білгород, натрапив на три свинцеві булли, з яких найбільша дуже подібна до сріблянників Володимира [35].

Сфрагістичні пам'ятки викликали інтерес київських колекціонерів. Давньоруські булли збирали Т. Т. Кундеревич, його колекція нараховувала 13 екз. печаток [36], Б. І. Ханенко (дев'ять печаток і 18 пломб) [37], К. В. Болсуновський, В. Е. Гезе, Р. В. Ліщинський та ін. [38]

Практична і наукова цінність печаток була зрозумілою для досить широких верств населення, у тому числі й селян, які знайшли немало південноруських булл. Від них печатки потрапили на київський антикварний ринок, а потім до колекціонерів. Науковим визначенням цих пам'яток, відчитанням легенд і встановленням власників займався проф. М. І. Петров, навколо якого гуртувались колекціонери-аматори. Палким ентузіастом давньоруської сфрагістики був К. В. Болсуновський. Він зав'язав тісні контакти з відомим російським дослідником і збирачем сфрагістичних пам'яток М. П. Лихачовим та завідуючим нумізматичним відділом Московського історичного музею О. В. Орешниковим. К. В. Болсуновський інформував їх про нові знахідки печаток на Україні, посилав відбитки і прориси печаток, виступив посередником у збирацькій діяльності М. П. Лихачова. За його допомогою М. П. Лихачов придбав

колекції давньоруських булл Т. Т. Кундеревича і Р. В. Ліщинського, на замовлення Ермітажу купив золоту печатку у В. Е. Гезе тощо [39]. М. П. Лихачов був людиною заможною і міг платити за сфрагістичні пам'ятки більше, ніж інші колекціонери (а печатки коштували тоді дуже дорого — 25—40 крб., а іноді 75—100 крб. за штуку) [40], тому йому вдалось зосередити у своїх руках переважну більшість київських знахідок. З приватних колекцій для М. П. Лихачова недоступною залишалась практично лише збірка Б. І. Ханенка, яка згодом поступила у Київський художньо-промисловий і науковий музей. П'ять свинцевих булл із знахідок у Київській губернії поступили в 1906 р. у Московський історичний музей [41].

Цікаві сфрагістичні знахідки були виявлені на Чернігівщині у селах Левашківці і Вишеньки, вони поповнили колекції київських музеїв [42].

Нові сфрагістичні матеріали надійшли із стародавнього Галича і Звенигорода. У Галичі виявлено ще один примірник печатки першого галицького єпископа Косми і буллу єпископа Іларіона [43]; у Звенигороді — свинцеву буллу київського митрополита Костянтина, дві булли з ім'ям Василь і свинцеву пломбу з родовим знаком Рюриковичів [44]. У 1895 р. у с. Ступниця поблизу Самбора знайдено невеликий молівдовул з погрудним зображенням і ім'ям Костянтин, який поступив у музей Ставропігійського інституту у Львові [45]. У с. Янчин (тепер — Іванівка Перемишлянського р-ну Львівської обл.) відшукано черговий екземпляр печатки з написом «Дьнеслово» [46]. В 1897 р. у с. Молотові неподалік Миколаєва над Дністром знайдено скарб срібних речей першої половини XIV ст., до якого в числі інших входили персні — печатки з схематичними зображеннями птахів і лаконічними легендами «Печат Ванова» і «Печат Скочкова» [47].

Більшість давньоруських свинцевих булл, знайдених на території України, датується XI — початком XII ст. З другої половини XII ст. відомі лише окремі екземпляри, в основному, митрополичі булли. На початку XIII ст. південноруські металічні булли зовсім зникають. Свинцеві печатки панують лише у Новгороді і Пскові, де вони відомі протягом XII—XV ст. [48] Чим же можна пояснити занепад вислих свинцевих булл у південно-руських землях? Очевидно, тут на зміну металічним буллам приходять воскові привісні та прикладні печатки. Зокрема відомі воскові печатки галицько-волинських князів і бояр з кінця XIII — початку XIV ст., печатка громади міста Володимира з 1324 р., печатка новгород-сіверського князя Дмитра 1388 р., печатка галицького князя Любарта з 1366 р. тощо. Досить частими є знахідки перснів-печаток XII—XV ст., за допомогою яких робились відтиски на воскові та різного виду мастиках. Порівняно з свинцевими буллами воскових печаток збереглось небагато, але слід пам'ятати, що віск малостійкий

матеріал і не може так успішно як свинець зберігатися у землі. Всі відомі воскові печатки походять з архівних сховищ. Вони знаходяться при оригінальних документах, які дійшли від давньоруського періоду лише в лічених примірниках.

На півдні, у Криму і Північному Причорномор'ї, виявлено нові античні та візантійські сфрагістичні пам'ятки. Кілька візантійських молівдовулів поступило з розкопок К. К. Косцюшко-Валюжинича у Херсонесі [49]. Шість свинцевих печаток службових осіб Візантійської імперії знайшов на руїнах античного храму поблизу с. Партеніт у Криму М. І. Рєпников [50]. Дві античні геми, вправлені у персні, виявлено неподалік м. Сокаля у Східній Галичині [51]. Невелику колекцію візантійських печаток зібрав севастопольський колекціонер і краєзнавець Д. І. Шпак тощо [52].

Значний інтерес серед дослідників і колекціонерів збудили керамічні клейма, відтиснуті на глиняних виробах за допомогою спеціальних печаток — штампів. Цікаві у науковому відношенні колекції цих пам'яток склали К. К. Косцюшко-Валюжинич, який передав свою збірку Херсонесському музею старожитностей, Д. І. Шпак, І. І. Махов [53], одеський антикварій Ш. Гофман [54]. Колекція античних керамічних клейм на уламках глиняного посуду із стародавньої Ольвії зберігалась у рукописному відділі фундаментальної бібліотеки Ніжинського історико-філологічного інституту [55].

Швидкими темпами збагачується джерельна база козацької сфрагістики. Поряд з кількісним зростанням сфрагістичний матеріал розширюється тематично. Крім печаток гетьманів, що були предметом вивчення у попередні періоди, дослідники й колекціонери звертають увагу на сфрагістичні пам'ятки всіх соціальних груп козацтва, адміністративних і правових інституцій Запоріжжя, гетьманського управління. Хронологічно цей матеріал охоплює період з кінця XVI до XVIII ст. включно. Джерелом нагромадження його були архівні сховища, приватні рукописні збірки, особисті документи дворянських і міщанських родин, тобто печатки прикладені до універсалів, актів, листів та інших писаних документів. Збирацька діяльність у галузі козацької сфрагістики, таким чином, була тісно пов'язана з джерелознавством, архівною справою, публікацією документів.

Велику колекцію, в якій були представлені печатки гетьманів, полковників, отаманів, сотників, осавулів, возних, значкових товаришів, генеральних і полкових писарів, суддів, канцеляристів, запорізьких паланок, сотень і магістратів міст, зібрала Марія Слабченко з Одеси. Колекція налічувала більше ста екземплярів печаток [56]. Збірки приватних печаток склав чернігівський колекціонер В. Л. Модзалевський [57]. Характерною особливістю цих колекцій було те, що вони складались з печаток, прикріплених до документів. По суті це були рукописні

збірки, в яких за основу колекціонування брались печатки. До колекцій входили також фрагменти документів, зокрема їх заключна частина, де містилась печатка.

Нові сфрагістичні матеріали були зголошені в археологічних публікаціях. У працях підготовчого комітету по організації XIV археологічного з'їзду в Чернігові зроблено стислі описи печаток гетьмана Д. Многогрішного, кошового отамана І. Маклашевського, міст Чернігова і Ніжина тощо [58]. Описи та репродукції печаток зустрічаються у виданому на правах рукопису родовому архіві Стороженків. У виданні досліджено печатки лубенських полковників М. Ілляшенка і Л. Свічки, пирятинського сотника С. Вакуленка, Яблунівської сотні, міста Пирятина та ін. [59] У третьому томі видання описано найдавнішу з відомих на той час запорізьких печаток, прикладену до універсалу гетьмана Гната Василевича з 1596 р. На печатці зображено традиційний козацький герб (воїн з шаблею) і круговий напис незрозумілого змісту «Копия воиска запорозкого», який зустрічається лише на найстаріших запорізьких печатках [60].

Досить частими були знахідки матриць козацьких печаток і масивних срібних печаток-перснів, вони зустрічаються в козацьких скарбах і похованнях козаків [61].

Діяльну участь у розширенні джерелознавчого фонду сфрагістики, попередньому дослідженні і збереженні речових сфрагістичних пам'яток взяли музеї України.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. у Києві та інших губернських центрах засновуються провідні музейні заклади України. В 1899 р. відкрито Київський міський музей старожитностей і мистецтв, у 1904 р. його перейменовано у художньо-промисловий і науковий музей. У музеї працювали відомі українські історики та археологи, зусиллями яких він був перетворений на важливу наукову установу. Директором цього музею працював М. Ф. Біляшівський, археологічним відділом завідував В. В. Хвойка, членом музейного комітету був доцент Київського університету, відомий історик та археолог В. Ю. Данилевич. На базі цього музею зараз діє Державний історичний музей Української РСР.

У 1902 р. відкривають двері для відвідувачів три великих музейних заклади України: Чернігівський музей українських старожитностей, що виник на основі колекції пам'яток Архівної комісії та приватної збірки Гарновського з його помістя Качанівка Чернігівської губ.; Катеринославський обласний музей ім. О. М. Поля, на базі колекції останнього; музей Товариства дослідників Волині у Житомирі, в 1910 р. його перейменовано у Волинський центральний музей.

Нові музейні установи відкриваються в адміністративних центрах Херсонської, Таврійської і Харківської губерній. Так, у 1898 р. у трьох кімнатах громадської бібліотеки відкрито Херсонський археологічний музей. У наступному році орга-

нізовано *Природничо-історичний музей Таврійського земства* у Сімферополі, а в 1900 р.— етнографічний музей Харківського історико-філологічного товариства.

Музейне будівництво України цього періоду характеризується розгалуженням музейної мережі на глибинні райони, в повітові міста і навіть села. Остерський місцевий (краєзнавчий) музей у Чернігівській губернії відкрито в 1911 р., Острозький місцевий музей — 1913 р., Вовчанський (Харківської губ.) — 1915 р., Хорольський місцевий музей (Полтавської губ.) — у квітні 1917 р.

М. Ф. Біляшівський за власною програмою створив у 1896 р. цікавий музей у с. Городку на Волині. У с. Круглику під Лубнами існував музей з історичним, етнографічним, археологічним і нумізматичним відділами та архівом. У 1906 р. ця збірка (близько 20 тис. предметів) збагатила Музей полтавського земства.

Кілька музеїв було організовано при архівних губернських комісіях і наукових товариствах: Історичний музей Чернігівської архівної комісії, музей Таврійської архівної комісії, музей Подільського історико-археологічного товариства, старосховище Волинського археологічного товариства, Археологічний музей при Вищих жіночих курсах у Києві та ін.

Збільшується кількість музеїв у Східній Галичині. У Львові в 1908 р. розпочав діяльність Народний музей м. Львова (історичного профілю), Музей старожитностей Наукового товариства ім. Шевченка. У 1904 р. відкривається Археологічний музей «Народного дому», що почав складатись ще в 60-х роках минулого століття. У музеї були представлені давньоруські і українські пам'ятки. У 1912 р. закладено Тернопільський краєзнавчий музей.

З ініціативи мукачівського краєзнавця Ф. Легоцького почався рух за створення музею на Закарпатті. У 1909 р. було навіть створено «Мукачівське музейне товариство», яке ставило за мету відкрити музей на базі приватної збірки старожитностей Ф. Легоцького. Він погоджувався подарувати її місту. Але за панування Австро-Угорщини цей проект не було здійснено.

Незважаючи на труднощі, які доводилось переборювати музеям України в умовах царської Росії і Австро-Угорської імперії, нестачу фінансів та відсутність підготовлених наукових кадрів, у музейних установах дожовтневого періоду нагромаджуються досить значні колекції, серед яких були і сфрагістичні пам'ятки.

Сфрагістичні колекції музеїв були неоднаковими у кількісному і науковому відношеннях. Здебільшого це були розрізнені сфрагістичні пам'ятки, що губились серед маси інших експонатів. Як правило, вони були різнотипні за призначенням, хронологічно неоднорідні, тому їх досить умовно можна назвати

колекціями. Лише окремі музеї володіли сфрагістичними збірками, що становили певну цілість. В основному це були збірки, подаровані музеям колекціонерами, зацікавлення яких певною мірою носило вибірковий характер.

Цінні у науковому відношенні сфрагістичні колекції зібрали Київський художньо-промисловий і науковий музей, Київський археологічний музей, Катеринославський обласний музей, Ставропігійський музей у Львові та деякі інші.

Київський художньо-промисловий і науковий музей збирав сфрагістичні пам'ятки з перших днів своєї діяльності. В його фондах відклались давньоруські булли, пломби, штемпелі печаток, персні, геми. Невелика колекція скарабеїв (10 шт.) була придбана у Каїрі [62]. У музеї було створено спеціальний підвідділ сфрагістики при нумізматичному відділі, який очолював на громадських засадах К. В. Болсуновський [63].

Велика колекція сфрагістичних пам'яток була у Катеринославському обласному музеї. В музеї зосереджувались різноманітні сфрагістичні пам'ятки, але особливе місце в ньому відводилось запорізьким печаткам. Цікавою була колекція турецьких печаток із золота, срібла, бронзи і міді, що налічувала 67 екземплярів [64].

У музей Товариства дослідників Волині поступила у 1901 р. колекція дрогичинських пломб та інших археологічних пам'яток з Дрогичина. Вона надійшла у дарунок музею від дослідника дрогичинських пломб М. П. Авенаріуса [65]. Музей Таврійської архівної комісії збирав ханські ярлики, Київський археологічний музей — кустодії, що служили для охорони печаток від пошкоджень [66].

Інтенсивними темпами збагачуються сфрагістичні колекції львівських музеїв. Нові знахідки давньоруських булл з Галича і Звенигорода надходять у музей Ставропігійського інституту [67]. У 1913 р. Львівський університет придбав велику колекцію муляжів інженера Болеслава Подчашинського (1822—1876). Збірка була куплена у дочок Подчашинського, які жили у Петербурзі. Ініціатором купівлі був відомий польський спеціаліст з допоміжних історичних дисциплін Владислав Семкович, який читав тоді курс сфрагістики у Львівському університеті. Колекція налічувала близько 8 тис. відливів з гіпсу та цементу, гальванічних копій, сургучних і цинкових муляжів. Без дублетів, які за заповітом В. Подчашинського були передані петербурзькому досліднику В. К. Лукомському, і муляжів-негативів печаток, що перейшли до збірки петербурзького колекціонера М. А. Тіпольта, вона становила 6839 відливів печаток міст і цехів, королівських і імператорських печаток багатьох країн Європи, у тому числі й Росії [68].

Поповнюються новими матеріалами збірки штемпелів печаток Археологічного музею «Народного дому», Музею старожитностей Наукового товариства ім. Шевченка, музею Любо-

мирських при закладі Оссолінських у Львові, Чернівецького краєзнавчого музею. Велика збірка штемпелів цехових печаток була у Львівському міському архіві. У 1905 р. разом з іншими цеховими пам'ятками вона експонувалась на місцевій виставці робіт ремісничо-промислового учнівства, що проходила у Львові. О. Чоловський у каталозі виставки зробив детальний опис цих пам'яток [69].

Сфрагістичні пам'ятки все частіше вводяться в експозиції музеїв, що дало можливість познайомитись з цими дещо своєрідними пам'ятками широким колам громадськості, відвідувачам музеїв. Сфрагістичні матеріали відображаються в каталогах, покажчиках, путівниках, описах музеїв. У каталогах Катеринославського обласного музею, Музею Подільського історико-археологічного товариства, приватного музею В. В. Тарновського цим пам'яткам відводяться окремі параграфи і підрозділи [70]. М. І. Петров відносить печатки до найвизначніших пам'яток Київського археологічного музею, він видає деякі печатки в «Альбоме достопримечательностей» музею [71].

Таким чином, протягом другої половини XIX — початку XX ст. зусиллями дослідників печаток, музейних і архівних працівників, численної групи колекціонерів-аматорів зібрано основний джерелознавчий фонд української сфрагістики.

Кількісне зростання сфрагістичних пам'яток вимагало дальшого удосконалення дослідницької техніки, сприяло поширенню проблематики дисципліни. Буржуазні історики, при всій суб'єктивній відмові від будь-якого виду синтетичних праць, змушені були приділяти увагу систематизації і узагальненню сфрагістичних фактів, без чого важко було орієнтуватись у дедалі зростаючому матеріалі. А всяке узагальнення, навіть якщо воно здійснюється на сугубо фактографічних засадах, завжди вимагає певних висновків, передбачає якусь концепцію.

У цьому відношенні характерна наукова діяльність на ниві сфрагістики М. І. Петрова (1840—1921).

Сфрагістичні пам'ятки привернули увагу М. І. Петрова ще на початку його збирацької і музейної діяльності. У звітах Київського археологічного товариства, які він готував до друку, подавались досить детальні відомості про сфрагістичні надходження музею. У 1891 р. М. І. Петров прочитав на засіданні товариства повідомлення «Про свинцеві вислі печатки Археологічного музею» [72], а у 1910 р.— доповідь «Про вислі руські печатки дотатарського періоду» [73], які лягли в основу його підсумкової праці «Южно-русские маталлические вислые печати дотатарского периода», опублікованій у 1913 р.[74]

У статті підведено наслідки дослідження давньоруських сфрагістичних знахідок центральної частини України. Вона має яскраво виражений формально-речознавчий характер. Головна увага у праці приділяється вивченню напечатних зображень, відчитанню написів, визначенню осіб, які виставили пе-

чатки. З числа інших праць вона виділяється обсягом дослідження, прагненням автора охопити якомога ширше коло пам'яток. У дослідженні описано близько 25 південно-руських булл — практично все, що було відоме на той час в даній галузі. Всі досліджувані печатки автор поділяє на чотири категорії: княжі, митрополичі булли, печатки службових осіб, до яких відносяться булли «от Ратибора», і печатки, приналежність яких не вдалося встановити. Описи супроводжуються цікавими даними про місця знахідок і збереження печаток, про обставини, за яких вони були виявлені, що має важливе значення для паспортизації сфрагістичного матеріалу.

Праця не позбавлена певних узагальнюючих тенденцій. Так, М. І. Петров встановлює тісні зв'язки між візантійськими і давньоруськими сфрагістичними пам'ятками, які виявляються у характері зображень, написах і стилістичних особливостях печаток. Але він перебільшує візантійські впливи на давньоруську сфрагістику, називає вітчизняні печатки копіями іноземних зразків [75]. У вступній і заключній частині праці автор коротко розповідає про історію збирання і вивчення південно-руських булл, порушує питання про предмет сфрагістики, основне завдання якої, на його думку, повинно полягати у дослідженні напечатних іконографічних типів — основи вивчення стародавньої іконографії [76].

М. І. Петрову досить правильно вдалося визначити характер зображень на давньоруських печатках. Він зазначає, що на них рідко карбувалися портрети власників печаток та їх герби. Як правило, на печатках зображалися святі — патрони власників печаток. На деяких печатках є лише імена, без відповідних зображень [77]. Але при визначенні власників печаток М. І. Петров допускає ряд помилок. Так, печатка, яку М. І. Петров приписує владимирському князеві Андрію Боголюбському [78], в дійсності належить великому київському князеві Всеволоду Ярославичу (1078—1093), що мав християнське ім'я Андрій [79]. Помилково визначив М. І. Петров і печатку, знайдену на території Києво-Софійського собору. Невірно прочитавши напис «Ярі», він відносить її до Ярослава Мудрого [80]. Але, як визначив М. П. Лихачов, на печатці зображено портрет княгині у діадемі з привісками і напис «Марі», тобто Марія [81].

Давньоруські свинцеві печатки, виявлені на території Звенигорода, вивчав місцевий краєзнавець І. Билинкевич. Він зробив спробу застосувати печатки при визначенні місця розташування стародавнього городища Звенигорода [82].

Перу Б. О. Барвінського належать дві статті про печатки литовських князів Гедиміна, Кейстута і Ольгерда та печатку литовського можновладця Войдили. Інтерес, виявлений дослідником до цих пам'яток, невипадковий: вони багато в чому подібні до галицько-волинських печаток і дозволяють з'ясувати ряд спільних питань [83].

Поряд з давньоруськими пам'ятками українські історики приділяють увагу козацькій сфрагістиці. Наприкінці досліджуваного періоду з'являються підсумкові праці про козацькі печатки М. Слабченко і І. П. Крип'якевича.

Брошура Марії Слабченко «Материалы по малорусской сфрагистике» вийшла в Одесі у 1912 р.[84] Вона невелика за обсягом, але хронологічно охоплює понад два століття (XVII—початок XIX) розвитку сфрагістики України. М. Слабченко зібрала майже весь розрізнений матеріал про козацькі печатки, накопичений на той час дослідниками української сфрагістики, і значно доповнила його цікавими матеріалами власної збірки. Проте цілісної картини розвитку запорізької сфрагістики вказаного періоду М. Слабченко не вдалося створити. Праця написана з позитивістських позицій і позбавлена теоретичних узагальнень та висновків. Основну увагу авторка приділяє формальному описові, реєстрації печаток. Вона ставить перед собою другорядне завдання — спростувати положення О. М. Лазаревського, що характерною особливістю козацьких печаток є зображення шаблі й хреста, місяця і зірок[85].

Відповідно до поставленої мети, дослідницю цікавлять лише два елементи печаток — сюжетні особливості зображень і форма пам'яток. Вона застосовує класифікаційні схеми німецьких вчених Ф. К. Гогенлоє-Вальденбурга і Г. М. Гротефенда, які групували сфрагістичні пам'ятки за зовнішніми ознаками[86].

За формою М. Слабченко ділить українські печатки на круглі, овальні і восьмикутні, а також, частково, на параболічні, ромбовидні, квадратні і щитовидні. За напечатними зображеннями печатки поділяються на такі групи: 1) з написами без імені володаря, 2) з ініціалами власника печатки і різного виду малюнками-стрілами, луками, хрестами, шаблями, коронами, зображеннями серця тощо, 3) погрудними портретами осіб, 4) картинними зображеннями, 5) «генеологічні печатки» — з геральдичними малюнками щитів, шоломів, мечів, левів, схематичних квітів і птахів. У XVIII ст., зазначає М. Слабченко, напечатні емблеми кладуться на щити, оточені гарматами і барабанами. За цією системою вона описує всі відомі їй печатки — приватні й урядові, особисті і печатки установ, козацькі сфрагістичні пам'ятки і печатки магістратів міст. Класифікація, застосована М. Слабченко, мала другорядне, допоміжне значення, вона поривала з давніми традиціями вітчизняної сфрагістики поділу печаток за змістом, тобто за власниками і установами, що виставили печатки.

Тематично праця поділяється на три частини. У першому розділі, найбільшому за обсягом, розглядаються печатки козацької старшини, поміщиків і військових об'єднань, у другому — гетьманські печатки XVII ст., у третьому — печатки куренів і запорізьких паланок. Два останні розділи мають компілятивний характер. Перший розділ написаний на матеріалах

сфрагістичної збірки М. Слабченко. Вони вперше вводяться у науковий обіг, але джерелознавче значення цього розділу обмежене. Описи печаток дуже короткі й схематичні, відсутні ілюстрації, необхідні при дослідженні сфрагістичних пам'яток.

Печатка Самарської паланки Війська Запорізького, XVIII ст.

М. Слабченко зробила стислий огляд літератури питання. Вона покликається майже на всіх дослідників, що займались вивченням козацьких печаток. Але бібліографічний рівень огляду дуже низький, ним важко користуватись навіть спеціалістам.

У праці І. П. Крип'якевича (1886—1967) «З козацької сфрагістики» [87] доповнюються уривкові відомості М. Слабченко про козацькі печатки. За предметом дослідження і у методологічному відношенні праця близька до попередньої, але якщо М. Слабченко розглядає печатки у формальному аспекті, то дослідження І. П. Крип'якевича має конкретно-історичне спрямування.

Стаття починається коротким оглядом книги М. Слабченко «Материалы по малорусской сфрагистике». І. П. Крип'якевич вітає появу цієї праці, але вказує, що в ній відсутні загальні висновки, а сфрагістичні матеріали не завжди повні і достовірні. Дослідник відзначає, що М. Слабченко плутає урядові печатки війська запорізького з приватними печатками гетьманів, які становлять дві окремі категорії. Спираючись на матеріали праці М. Слабченко, І. П. Крип'якевич показує оригінальний характер української сфрагістики. Він нагадує слова О. М. Лазаревського, що козацька старшина не заглядала у польські гербовники. В емблемах українських печаток є багато мотивів, які не зустрічаються у західній геральдиці. Хоча деякі сюжети (лук, стріли, мечі, серце, хрести і зірки) повторюються досить часто, але печатки з усталеними формами відсутні. Це були не родові печатки, а особисті. Треба також пам'ятати, пише І. П. Крип'якевич, що серед козацьких печаток можуть траплятись родові печатки шляхти, яка брала участь у козацьких рухах. Далі автор подає реєстр запорізьких печаток, описаних М. Слабченко, і переходить до власних дослідів.

І тематично, і хронологічно праця І. П. Крип'якевича вужча за брошуру М. Слабченко. В ній розглядаються печатки гетьманів запорізького війська, які дослідник називає урядовими печатками. У праці вивчаються печатки гетьманів Гната Василевича з 1596 р., Богдана Хмельницького (3 типи),

Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Михайла Ханенка та ін.

У детальних описах печаток І. П. Крип'якевич звертає увагу на розмір, форму, характер зображення і напис пам'яток, вказує на документи, до яких вони прикріплені, їх місцезнаходження. Всі печатки подаються у суворо-хронологічній послідовності, зазначаються відмінності зображень і написів, простежується еволюція типів. Найбільш вживані і характерні види печаток подаються у фотографічних знімках, що дозволяє наочно уявити козацьку сфрагістику.

Особливу увагу дослідник приділяє печаткам видатного державного діяча і полководця Б. Хмельницького. Вони відомі у трьох варіантах, що різняться розміром, малюнками і написами [88]. Довгий список документів, наведених біля кожного типу печаток, дозволяє визначити час користування цими пам'ятками. Так, печатка Б. Хмельницького першого типу застосовувалась протягом 1648—1651 рр., другого — 1652—1654 рр., третього — після 1654 р., коли в легенді з'являється напис: «Печать ц[а]рского величества Малои Росиі воиска запоро[жского]». Третій тип печатки вживався також наступниками Б. Хмельницького. Висновки І. П. Крип'якевича про час застосування печаток Б. Хмельницького стали міцною підвалиною джерелознавчого аналізу документів періоду визвольної війни українського народу проти гніту шляхетської Польщі і возз'єднання України з Росією.

Розділ про гетьманські печатки завершується зведеною таблицею написів. Автор вказує на три основних види легенд: 1) найдавніші запорізькі печатки з написом «Копия войска запорозкого», 2) печатки, в легендах яких є слова «его королевской милости», 3) печатки з написом типу «печать царского величества войска запорозкого». Зміни у написах відбивають політичне становище козацтва і виразно свідчать про характер історичних подій, що відбувались на Україні. Вони вказують на орієнтацію, до якої належав кожен гетьман.

Розпочавши дослідження з відомих за попередніми публікаціями печаток, І. П. Крип'якевич значно розширює джерелознавчу базу української сфрагістики. Він залучив невідомі раніше козацькі печатки з рукописних збірок Львова, московських і варшавських архівів, в яких він побував за завданням Наукового товариства ім. Шевченка у 1910—1911 рр. Крім сфрагістичних пам'яток запорізького війська, на які автор звертає головну увагу, у праці коротко згадується печатка запорізького суду з 1664 р., приватні печатки гетьманів та козацької старшини, для яких характерні зображення гербів з ініціалами навколо ренесансних щитів. Цікаві спостереження зроблено про способи прикріплення печаток до документів, про форму папірців, на які вони покладались тощо.

Стаття І. П. Крип'якевича «З козацької сфрагістики» не втратила свого наукового значення до нашого часу. Це найбільш широке і грунтовне дослідження про запорізьку сфрагістику XVII — початку XVIII ст. Завдяки ретельно витриманій автором хронологічній послідовності, в якій подається сфрагістичний матеріал, праця дозволяє скласти досить повне уявлення про головні напрямки розвитку козацької сфрагістики, про характер, стиль та основні відміни напечатних зображень і легенд.

В. Л. Модзалевський і В. К. Лукомський використали печатки козацької старшини при укладанні «Малоросійського гербовника» [89]. У книзі подаються короткі описи печаток, що були єдиним джерелом при визначенні офіціально не затверджених гербів, та печатки, які підтверджували давність користування емблемами, що увійшли до гербів українського дворянства. Всього у гербовнику описано близько 130 печаток, значно більше ніж в інших працях, що робить його важливим джерелом української сфрагістики. На жаль, більшість описів печаток мають стислий, фрагментарний характер.

Велика кількість печаток, зголошених у працях М. Слабченко, І. П. Крип'якевича і, особливо, у «Малоросійському гербовнику», свідчить про значне поширення їх на Україні і вказує на соціальне розшарування серед козацтва.

Малодослідженим питанням міської і сільської сфрагістики присвячені стаття відставного землеміра з Кременчука, члена Полтавської архівної комісії П. А. Китицина про печатки міст Лубни, Миргорода, Остапівського волосного управління та один з параграфів книги польської дослідниці С. Стшетельської-Гринберг про печатки сільських громад Старосамбірського повіту у Східній Галичині [90]. З 65 печаток, досліджених у монографії С. Стшетельської-Гринберг, 17 мають легенди на українській мові. За умов Австро-Угорської імперії, коли переслідувались українська мова та культура, поява написів українською мовою на печатках, які були офіціальними атрибутами влади, факт багатозначний і не позбавлений політичного звучання.

На жаль, дослідження печаток міст, цехів та сільських громад — однієї з найцікавіших і своєрідних галузей української сфрагістики, що найближче стояла до народних мас,— не набрали скільки-небудь помітного розмаху у дореволюційній історіографії.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. на Україні продовжувалось вивчення античних сфрагістичних пам'яток, головним чином гем, скарабеїв і керамічних клейм Північного Причорномор'я. Певну роль у дослідженні цих пам'яток відіграв український колекціонер Т. В. Кибальчич (1848—1913), збирацька діяльність якого розпочалась ще на початку пореформеного періоду. Він виступив як типовий представник дворянського приватного колекціонерства, що відзначалось поверховістю

Печатка с. Мшанець (тепер Старосамбірського р-ну Львівської обл.).

у вивченні пам'яток і універсальним характером збірок. Але згодом, під впливом відомих знавців класичних старожитностей — академіка А. А. Куника, професора Одеського університету М. Н. Мурзакевича, директора Керчинського музею старожитностей О. Ю. Люценка, з якими Т. В. Кибальчич встановив тісні контакти, його діяльність набрала цілеспрямованого характеру і спиралась на досить серйозне знання предмету. Він зосереджує свою увагу на пам'ятках гліптики, знайдених по північному узбережжю Чорного моря, серед яких наявно багато виробів місцевого граверного промислу, які були на той час малодослідженими, або зовсім недосліджені.

На матеріалах власної збірки, що налічувала понад тисячу речових пам'яток, Т. В. Кибальчич прочитав доповіді на засіданнях Російського археологічного товариства і Петербурзького археологічного інституту [91] та видав кілька каталогів [92]. У 1910 р. він опублікував каталог «Южно-русские геммы», в якому підвів підсумки своєї збирацької діяльності [93]. Каталог має підкреслено інвентарний характер, сфрагістичні пам'ятки різних греко-римських і візантійських колоній Північного Причорномор'я описуються в ньому без жодної системи і класифікації. Незважаючи на фактографічність, каталог має певну наукову цінність, в ньому зголошено 511 гем, камей і античних перснів-печаток, більшість з яких вперше вводиться у науковий обіг. В описах коротко характеризуються зображення, вказується місце знахідки або придбання пам'яток, порода каміння тощо. До книги додано 19 майстерно виконаних фототипічних таблиць із знімками пам'яток гліптики.

Описам передують невеликі нариси про застосування дорогоцінного і напівдорогоцінного каміння у стародавньому світі та в середні віки, техніку виробництва гем, історію виникнення греко-римських і візантійських колоній у Північному Причорномор'ї. Закономірним було б сподіватись, що у вступних нарисах до каталогу автор подасть загальну характеристику пам'яток гліптики Північного Причорномор'я, зробить хоч часткове дослідження зголошених матеріалів. Але це завдання виявилось не під силу колекціонеру-аматору. Т. В. Кибальчич обмежується загальними відомостями про характерні особливості і значення гем, почерпнутими з праць інших авторів. Потрібно лише відзначити наукове розуміння причин релігійних вірувань і забобонів, до сфери яких автор відносить культ коштовного камін-

ня. На противагу більшості дореволюційних дослідників, які вбачали таємничий, загадковий зміст у символічних знаках, карбованих на пам'ятках прикладного мистецтва, їх надприродне, трансцендентальне походження, Т. В. Кибальчич вважав символіку і релігійні вірування «фантастичним уявленням дитячого віку людства» [94]. Культ дорогоцінного каміння він виводить з часів кам'яного віку, коли основні знаряддя праці і зброя виготовлялись з каменю. З відкриттям металів тверді і блискучі камінці були перетворені людьми «у символи створених ними божків» [95]. Вони почали вставлятись в оправу, на них різались різноманітні зображення. Досить часто геми в перснях відігравали роль печаток. Віра у надприродну силу дорогоцінного і напівдорогоцінного каміння збереглась і в середні віки, коли вона, за виразом автора, досягла найвищих меж людської помилки. В той час вірили, що коштовне каміння може зробити людину невидимою, убезпечити її від злих духів, вплинути на долю, красу і здоров'я. Дорогоцінне каміння з різьбою і без неї носили як талісмани, співставляючи з планетами, порами року і зодіакальними знаками.

Т. В. Кибальчич мав обмежене уявлення про історичну і художню вартість гем, основне завдання яких він вбачав у вивченні символіки стародавніх народів, але він один з перших висунув здогад, що з допомогою цих пам'яток можна познайомитись з стародавніми статуями, які не збереглись, а також відновлювати їх пошкоджені екземпляри. Автор встановлює тотожність зображень гем з монетами, подібність у техніці різьби, що дозволяє взаємоперевіряти і визначати ці пам'ятки.

У третьому, останньому нарисі Т. В. Кибальчич показує досить зріле розуміння економічних причин колонізації Північного Причорномор'я Стародавньою Грецією і Римом, а пізніше — Візантійською імперією. Автор дає короткі, але змістовні історико-географічні характеристики центрів античної колонізації: Ольвії, Тіри, Керкінітіди, Херсонеса, Феодосії, Німфея, Пантікапея, Фанагорії та Горгіппії.

Багато уваги колекціонер приділяв популяризації своєї збірки. У 1902—1905 рр. вона частинами переноситься з Києва на петербурзьку квартиру Т. В. Кибальчича, де була відкрита для громадського відвідування. У 1902 р. Т. В. Кибальчич організував тимчасові виставки гем у Петербурзі в галереї Пасажу і в Парижі у редакції газети «Фігаро». Виставки широко висвітлювались у періодичній та науковій пресі [96].

Античні керамічні клейма вивчали професор Історико-філологічного інституту в Ніжині Б. Ф. Бурзі, директори Керченського археологічного музею В. В. Шкорпил та Ю. Ю. Марті, член Таврійської архівної комісії І. І. Махов та ін.[97] В їх працях зголошено понад 500 стародавньогрецьких клейм на амфорах, цеглі та інших глиняних виробах.

Печатка позументного цеху Кам'янця-Подільського.

Сфрагістичними пам'ятками зацікавились наукові товариства та губернські архівні комісії, які відіграли активну роль у популяризації сфрагістичних знань. На засіданні Історико-філологічного товариства при Ніжинському інституті Є. І. Кашпровський прочитав реферат «Мнимий договір смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригою і Готським берегом, 1229 р.». На його думку, при грамоті прикріплена печатка не Мстислава Давидовича (1228—1230), а іншого смоленського князя Федора Ростиславича (1280—1297) та печатка його сучасника єпископа Порфирія. На основі сфрагістичних даних Є. І. Кашпровський переглядає приналежність Смоленського договора з Ригою і Готським берегом і відносить його до князювання Федора Ростиславича [98].

М. І. Петров виголосив на засіданні Київського історичного та археологічного товариства доповідь «Колекція стародавніх гем або камей і металічних медальйонів з Сірії» [99]. Члени Наукового товариства ім. Шевченка у Львові обговорили сфрагістичну працю І. П. Крип'якевича, львівське Геральдичне товариство цікавилось гербовими печатками польської і литовської шляхти, а Подільське Історично-археологічне товариство — печатками цехів Кам'янця-Подільського [100].

Більше уваги, ніж у попередній період, надавалось сфрагістиці в університетських курсах з допоміжних історичних дисциплін. Основи сфрагістики викладались у курсах дипломатики та палеографії, які в Київському університеті вели проф. П. В. Владимиров і В. М. Перетц, в Одеському — проф. І. С. Некрасов, у Львівському — проф. С. Закревський [101]. Сфрагістика входила також до систематичного вступу історичних студій і курсу методики наукового дослідження, які читав у Львівському університеті проф. Л. Фінкель [102]. Спеціальний курс сфрагістики середніх віків у Львівському університеті у 1912/13 навчальному році викладав відомий спеціаліст з допоміжних історичних дисциплін В. Семкович [103].

Київська комісія для розбору стародавніх актів випустила за редакцією І. М. Каманіна учбовий посібник з історії українського письма XV—XVIII ст. «Палеографический изборник», в якому подавались знімки печаток. Більшість документів і прикріплені до них печатки вперше вводились до наукового обігу,

тому, крім навчального значення, посібник мав також певну джерелознавчу цінність. Серед печаток, описаних у «Палеографическом изборнике», особливо цікаві печатки київського магістрату з 1638 і 1700 р., на яких зображено арбалет (самостріл), що був гербом Києва [104].

Завершуючи розділ, слід розглянути ще питання про використання сфрагістичних даних у загальноісторичних дослідженнях. Хоча мова може йти про застосування лише окремих примірників печаток, але за їх допомогою було з'ясовано ряд цікавих фактів, про які збереглось недостатньо писемних джерел. Вище вже говорилось про печатки Галицько-Волинського князівства І половини XIV ст., які породили велику літературу і допомогли вивчити одне з спірних питань про останніх галицько-волинських князів [105]. Ю. А. Кулаковський використав печатку київського боярина і тисяцького Ратибора, знайдену в Криму, при дослідженні маловідомої історії Тмутараканського князівства [106]. Д. І. Багалій вивчав печатку «архонтиси Росії» Феофанії Музалон, дружини тмутараканського і чернігівського князя Олега Святославича. Печатка свідчить про один з моментів русько-візантійських зв'язків кінця XI ст.[107] Широко використовувались печатки як книжкові ілюстрації при оформленні титульних сторінок, заставок до глав.

*

Гостра ідейна криза, що охопила буржуазну історичну науку наприкінці XIX — на початку XX ст., позначилась на сфрагістиці, яка чітко відбила загальні тенденції розвитку буржуазної історіографії епохи імперіалізму. Особливо виразно ознаки кризи виявились у працях К. В. Болсуновського і О. С. Лаппо-Данилевського. Але, незважаючи на наявність кризових тенденцій, українська сфрагістика не припинила свого розвитку. Продовжувалось нагромадження джерельної бази цієї дисципліни, удосконалювалась техніка і методика наукового дослідження.

У розглядуваний період завершується дорадянський етап у розвитку української сфрагістики. В цілому він характеризується інтенсивним ростом джерелознавчого фонду сфрагістики. Визначилась тематика і основні напрями у вивченні печаток, пломб та інших сфрагістичних пам'яток. Більшість дореволюційних праць з сфрагістики мали джерелознавчий характер, у них головна увага приділялась реєстрації та описові сфрагістичних пам'яток. З нагромадженням сфрагістичного матеріалу проводилась також його попередня систематизація і класифікація. Буржуазно-дворянські історики зробили спробу залучити сфрагістичні пам'ятки до вивчення деяких конкретних історичних подій і явищ, про які недостатньо збереглось писемних даних. Але при всьому багатстві і науковій цінності зібраного

фактичного матеріалу, вони не змогли використати печатки для вивчення соціально-економічної і суспільно-політичної історії. У кращому випадку печатки розглядались як історико-дипломатичні джерела, пам'ятки матеріальної культури та мистецтва. Незважаючи на методологічну неспроможність, еклектицизм і фактографічність більшості дореволюційних праць з сфрагістики, вони при певному критичному осмисленні можуть бути використані радянськими істориками.

[1] Історія Української РСР, т. 1. К., 1967, с. 516, 573—574.

[2] Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. К., 1969, с. 16—17.

[3] Історія Української РСР, т. I, с. 674.

[4] Очерки истории исторической науки в СССР, т. 3. М., 1963, с. 646—649.

[5] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, с. 126.

* Про перший етап діяльності К. В. Болсуновського див. розд. 3, с. 65—67.

[6] K. Bołsunowski. Znaki pieczętne na ołowiu (plomby), znajdywane w Bugu pod Drohiczynem.— «Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne», т. 2, 1895, с. 371—383; т. 3, 1896, с. 15—18.

[7] К. В. Болсуновский. Свинцовые пластинки (пломбы) с условными знаками церковных праздников. М., 1899, 12с., 2 табл. іл.

[8] K. Bołsunowski. Znaki symboliczne na ołowiu (plomby), ich znaczenie i klasyfikacya. Warszawa, 1903, 36с., 21 табл. іл. Відбиток з журн. «Swiatowit», 1902, т. 4, с. 54—72; 1904, т. 5, с. 94—109.

[9] Там же, с. 54.

[10] Там же, с. 100, 102.

[11] Там же, с. 68.

[12] Там же, с. 109.

[13] Там же, с. 108.

[14] К. В. Болсуновский. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края, вип. 1. К., 1899, 12 с., 2 табл. іл.; вип. 2, 1908; вип. 3, 1914, 13 с.

[15] А. Лаппо-Данилевский. Печати последних галичско-владимирских князей и их советников.— Болеслав — Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований. СПб., 1907, с. 211—310, іл.

[16] Н. Карамзин. История государства Российского, т. 4, изд. 2. СПб., 1819, примечания 204, 246, 268, 276.

[17] А. Лаппо-Данилевский. Печати..., с. 213.

[18] А. С. Лаппо-Данилевский. Методология истории, вып. 1—2. СПб., 1910—1913.

[19] А. Лаппо-Данилевский. Печати..., с. 274.

[20] Там же, с. 242—244.

[21] Б. Барвінський. Дві печатки галицько-володимирських князів з 1316 і 1335 р.— «Руслан», 1903, № 170—171. Стаття перевидана з доповненням у кн.: Б. Барвінський. Історичні причинки, вип. I. Жовква, 1908, с. 18—26.

[22] B. Barwiński. Pieczęcie książąt halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV wieku.— «Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne», 1909, N 6, с. 99—104, N 7, с. 127—130; Pieczęcie bojarów halicko-włodzimierskich z pierwszej połowy XIV w.— «Miesięcznik heraldyczny», 1909, N 8—9, с. 116—119.

[23] B. Barwiński. Pieczęcie bojarów..., с. 119. Про дискусію див. розд. 3. с. 68—70.

[24] Очерки истории исторической науки..., т. 3, с. 6, 242.

[25] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 18, с. 336.

[26] К. В. Болсуновский. Сфрагистические и геральдические памятники..., вип. 1, с. 1.

[27] Отчет церковно-археологического общества... за 1900 г. К., 1901, с. 12.

[28] Н. И. Петров. Южно-русские металлические вислые печати дотатарского периода.— Труды имп. Киевской духовной академии, 1913, кн. 5, с. 60, 65.

[29] Київський державний історичний музей. Археологічний каталог, т. 1, кн. 3, № 17877—8.

[30] Н. П. Лихачев. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики, вип. 2. Л., 1930, с. 275; «Известия имп. Археологической комиссии». Прибавление к вып. 6, 1903, с. 69.

[31] Н. П. Лихачев. Материалы..., вип. I, 1928, с. 58.

[32] В. Л. Янин. Печати с надписью «Дьнѣслово».— «Советская археология», 1962, № 2, с. 171—175.

[33] В. Л. Янин. О печатях Ратибора.— «Советская археология», 1960, № 2, с. 271.

[34] В. Л. Янин. Актовые печати..., т. 1, с. 187.

[35] Н. И. Петров. Южно-русские печати..., с. 60.

[36] Державний історичний музей у Москві. Відділ писаних джерел, ф. 136, спр. 10, арк. 109.

[37] Б. И. и В. Н. Ханенко. Древности Приднепровья и побережья Черного моря, вип. 6. К., 1907, с. 41.

[38] Державний історичний музей у Москві. Відділ писаних джерел, ф. 136, спр. 10, арк. 29, 101, 117.

[39] Там же, спр. 30, арк. 127.

[40] Там же, арк. 88.

[41] Отчет имп. Российского исторического музея... в Москве за 1906 г. М., 1907, с. 27.

[42] Н. И. Петров. Южно-русские печати..., с. 64; Науковий архів Інституту археології АН УРСР, ф. 13, спр. 69 (Инвентарная книга Музея древностей при Киевском ун-те за 1896—1902 гг., № 8260).

[43] Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1900, т. 38, с. 2.

[44] Там же, 1899, т. 31—32, с. 20—22.

[45] Там же, с. 2.

[46] В. Гребеняк. Нові археологічні находки на території Східної Галичини.— Там же, 1915, т. 122, с. 27.

[47] «Археологическая летопись Южной России», 1899, т. 1, с. 61—62.

[48] В. Л. Янин. Изучение древнерусских вислых печатей.— Вспомогательные исторические дисциплины, т. 1. Л., 1968, с. 46—48.

[49] К. К. Косцюшко-Валюжинич. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г.— «Известия имп. Археологической комиссии», 1906, вип. 20, с. 25, 41.

[50] Н. И. Репников. Партенитская базилика.— Там же, 1909, вип. 32, с. 95.

[51] В. Гребеняк. Вказ. праця, с. 18.

[52] А. Ф. Вишнякова. Свинцовые печати византийского Херсонеса.— «Вестник древней истории», 1939, № 1, с. 122.

[53] И. И. Махов. Амфорные ручки Херсонеса Таврического с именами астиномов.— «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1912, № 48, с. 150—183.

[54] Записки имп. Одесского общества истории и древностей, 1900, т. 22, протоколи, с. 82—92.

[55] «Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине», 1906, т. 22, с. 3 (окр. паг.).

[56] М. Слабченко. Материалы по малорусской сфрагистике. Одесса, с. 4—5.

[57] В. К. Лукомский и В. Л. Модзалевский. Малороссийский гербовник. СПб., 1914, с. XXIII.

[58] Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. Чернигов, 1908, с. 30, 69, 99, 126.

[59] Стороженки. Фамильний архив, т. 1—7. К., 1902—1908.

[60] Стороженки. Фамильный архив, т. 3. К., 1907, с. 98.

[61] «Екатеринославский листок», 30 квітня 1904 р.; «Вестник Юга», 19 вересня 1905 р.

[62] Киевский художественно-промышленный и научный музей... Отдел археологии. Краткий указатель предметов. К., 1913, с. 56.

[63] Отчет Киевского художеств.-промышл. и научного музея... за 1910 г. К., 1911, с. 8.

[64] Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Екатеринославль, 1905, с. 126—127.

[65] Археологическая летопись.— «Киевская старина», 1902, т. 77, апрель, с. 74.

[66] «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1904, вип. 36, с. 68; Указатель церковно-археологического музея при Киевской духовной академии, изд. 2. К., 1897, с. 276.

[67] Опись музея Ставропигийского института во Львове. Львов, 1908, с. 219.

[68] M. Haisig. Bolesław Podczaszyński, sfragistyk i archeolog. Wrocław, 1952, c. 25, 55.

[69] Katalog wystawy zabytków cechowych urządzonej we Lwowe. Lwów, 1905, 66c.

[70] Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. К., 1898, с. 6; Каталог Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. Екатеринославль, 1905, с. 126—127; Музей Подольского церковного историко-археологического общества. Опись предметов старины. Каменец-Подольск, 1909, с. 15—16.

[71] Альбом достопримечательностей церковно-археологического музея при имп. Киевской духовной академии, вип. 4—5. К., 1915, с. 19, 38, 55, 58, іл.

[72] Отчет церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1891 г. К., 1892, с. 19.

[73] Отчет... за 1910 г. К., 1911, с. 12.

[74] Труды имп. Киевской духовной академии. 1913, кн. 5, с. 59—73; Чтения в церковно-историческом и археологическом обществе при имп. Киевской духовной академии, вип. 11. К., 1913, с. 114—158.

[75] Н. И. Петров. Южно-русские печати...— Труды.., с. 72.

[76] Там же.

[77] Там же, с. 61.

[78] Там же, с. 65.

[79] В. Л. Янин. Актовые печати..., т. 1, с. 170.

[80] Н. И. Петров. Южно-русские печати..., с. 63—64.

[81] Н. П. Лихачев. Материалы.., вип. 1, с. 117—118.

[82] И. Билинкевич. Несколько памяток из древнекняжеского русского города Звенигорода.— Временник Ставропигийского института на год 1899, с. 126—130; його ж. Памятники из русского княжеского времени и древнейшие.— Там же... на год 1901, с. 115—117.

[83] B. Barwiński. Nieznana pieczęć ruska księcia Kiejstuta z r. 1366.— «Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne», 1909, т. 1, с. 205—207; B. Barwiński. Pieczęć rucka Wojdyły z r. 1380.— Там же, 1910, т. 2, с. 143—145.

[84] Мария Слабченко. Материалы по малорусской сфрагистике. Одесса, б. р., 16 с.

[85] Там же, с. 11.

[86] Там же, с. 3.

[87] І. Крип'якевич. З козацької сфрагістики.— Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1917, т. 123—124, с. 1—16,6 табл., іл.

[88] Там же, с. 5—9.

[89] В. К. Лукомский и В. Л. Модзалевский. Малороссийский гербовник. СПб., 1914, 214, с., 70 табл. іл.

[90] П. А. Китицын. Печати городов 3-х малороссийских казачьих полков в XVIII ст.— Труды Полтавской ученой архивной комиссии, 1906, вип. 2, с. 101—104, 6 іл.; Z. Strzetelska-Grynbergowa. Staromiejskie ziemia i ludność. Lwów, 1899, c. 665—674, 8 табл. іл.

[91] Записки имп. Русского археологического общества, 1887, т. 3, с. CIII; «Вестник археологии и истории», 1903, вип. 15, с. 22; 1914, вип. 22, с. 11.

[92] Т. В. Кибальчич. Древние драгоценные амулеты, найденные в Южной России, и геммы нового времени (с XV по н. в.). К., 1896, 20 с.; його ж. Каталог гемм (драгоценных разных камней), собранных преимущественно в Южной России. К., 1896, 32 с.; його ж. Каталог выставки гемм, найденных в России. СПб., 1902; його ж. Catalogue des camées et pierres gravées antiques, du moyen-âge et modernes orfévrerie antique..., Paris, 1905, 20 с.

[93] Т. В. Кибальчич. Южно-русские геммы. Берлин, 1910, 66 с., 19 табл. іл.

[94] Там же, с. 4.

[95] Там же.

[95] Там же.

[96] «Известия имп. Археологической Комиссии». Прибавление к вып. 3, 1902, с. 71—72; И. Лазаревский. Выставка гемм.— Архитектурный музей имп. Академии художеств, 1902, № 4, с. 39—40.

[97] Б. Бурзи. Неизданные штемпеля на ручках греческих амфор.— «Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине», 1906, т. 22, с. 1—29 (окр. паг.); Ю. Марти и В. Шкорпил. Керамические надписи, хранящиеся в Мелек-Чесменском кургане в г. Керчи.— Записки Одесского общества истории и древностей, 1910, т. 28, с. 109—157; И. И. Махов. Амфорные ручки Херсонеса Таврического с именами астиномов.— «Известия Таврической ученой архивной комиссии», 1912, № 48, с. 150—183, іл.

[98] Сборник Историко-филологического общества при институте кн. Безбородко в Нежине, 1903, т. 4, протоколи, с. 17—22.

[99] Археологическая летопись Южной России, 1905, № 1—2, с. 56.

[100] «Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка», ч. 58—59, Львів, 1914, с. 15; «Miesięcznik heraldyczny», 1913, № 11—12, с. 176—190; Труды Подольского церковного историко-археологического общества, 1904, вип. 10.

[101] «Университетские известия», 1898, № 9, с. 5; 1907, № 10, с. 4; Обозрение преподавания в имп. Новороссийском университете 1895—1896 акад. год. Одесса, 1895, с. 12.

[102] Я. Кісь. До історії розвитку допоміжних історичних дисциплін у Львівському університеті.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 4, с. 39.

[103] Skład personalu i program wykładów w półroczu zimowem 1912—1913. Lwów, 1912, с. 14.

[104] Палеографический изборник, вип. 1. К., 1899, № 30, 66.

[105] П. А. Иванов. Исторические судьбы Волынской земли. Одесса, 1895, с. 189—190.

[106] Ю. Кулаковский. Прошлое Тавриды. К., 1906, с. 85.

[107] Д. И. Багалей. Русская история, т. 1. М., 1914, с. 490, іл.

РОЗДІЛ V

УКРАЇНСЬКА СФРАГІСТИКА В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову еру в історії людства, основним змістом якої став перехід від капіталізму до комунізму. В. І. Ленін писав: «...Ми вправі пишатися і ми пишаємося тим, що нам припало щастя *почати* побудову радянської держави, *почати* цим нову епоху всесвітньої історії» [1].

Великий Жовтень знаменував собою корінний перелом у житті всіх народів нашої Вітчизни, у тому числі й українського народу. Завдяки революції здійснилась одвічна мрія українських трудящих — створена національна суверенна Українська Радянська Соціалістична Республіка — складова частина вільної сім'ї радянських народів-братів, об'єднаних у великому Радянському Союзі. Возз'єднавши всі свої споконвічні землі, Українська РСР за роки Радянської влади перетворилась у республіку могутньої індустрії, розвинутого сільського господарства і передової науки та культури.

З утвердженням нових суспільних відносин суттєві зміни сталися і в розвитку української історичної науки. Жовтнева соціалістична революція переконливо довела життєву силу марксистсько-ленінського вчення про суспільство і виявила повну теоретичну безпорадність буржуазної історіографії, в основі якої лежали антинаукові, ідеалістичні концепції.

Велику увагу розвиткові історичної науки приділяють Радянський уряд і Комуністична партія. «З перших років Радянської влади,— говориться в тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції,— наука стала загальнодержавною справою, предметом постійного піклування партії і народу. Радянська держава навіть у найтяжчі для країни роки не шкодувала коштів на організацію широкої мережі науково-дослідних закладів, розвиток фундаментальних і прикладних напрямів науки, експериментальної бази наукових досліджень, підготовку кадрів» [2].

Процес становлення марксистської історіографії розпочався задовго до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Радянська історична думка продовжила і розвинула традиції, закладені у ленінських працях, у дореволюційній більшовицькій літературі. Будучи спадкоємцем всього кращого, прогресивного у людській культурі, радянська історична наука не відмовилась і від величезної спадщини дореволюційної історіографії. Радянські історики одержали від дворянської та буржуазної історичної науки нагромаджений великий фактичний матеріал. Факти були коментовані, супроводжувались значною кількістю наукових міркувань, але покладались вони в основу хибних концепцій. Інколи зустрічались і плідні ідеї, вдалі пояснення. У всьому цьому потрібно було критично розібратись, а це вимагало певного часу [3].

Становлення і розвиток української радянської історіографії проходили у складних умовах. Розбиті під час громадянської війни контрреволюційні сили вдавались до різних засобів опору. Запекла ідейна боротьба розгорнулась у галузі мистецтва, літератури, науки. Важливою ареною суспільної боротьби була історична наука. Для остаточної перемоги над ворогами революції на ідеологічному фронті, для викриття вигадок буржуазії та буржуазно-націоналістичної історіографії необхідно було організувати наукову розробку усіх галузей історії України з марксистських позицій.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрилась нова, якісно відмінна сторінка у розвитку української сфрагістики. Але перехід від старої буржуазної сфрагістичної думки на марксистські позиції відбувся не відразу. Сфрагістичні дослідження мають багато особливостей і вимагають певної спеціальної підготовки, тому на перших порах у нашій сфрагістиці спостерігалось значне успадкування поглядів попереднього етапу.

У розвитку радянської історичної науки чітко виділяються три основні періоди: становлення радянської історичної науки та остаточний крах буржуазної історіографії (жовтень 1917 — середина 30-х років); радянська історична наука в період побудови соціалізму (середина 30-х — середина 50-х років); історичні дослідження періоду зрілого соціалізму і побудови комунізму [4].

Радянська сфрагістика у своєму розвитку також пройшла три стадії, синхронні періодизації радянської історіографії в цілому.

Визначаючи періодизацію української радянської сфрагістики, слід зазначити ще одну обставину. Українська сфрагістика протягом певного часу розвивалась за умов політичного розмежування країни. На Західній Україні, Північній Буковині і Закарпатті буржуазний період у розвитку сфрагістики продовжувався аж до возз'єднання цих територій з Радянською Україною у 1939, 1940 і 1945 роках. Але незважаючи на поділ

штучними державними кордонами, сфрагістика всіх складових частин України розвивалась як єдине ціле і робила свій внесок у розвиток загальноукраїнської культури й науки. Спільні тенденції у розвитку сфрагістики Радянської України, Північної Буковини, Західної України і Закарпаття пояснюються перш за все тим, що в основі дослідження цієї дисципліни лежав конкретний фактичний матеріал — українські печатки. Тотожний сфрагістичний матеріал (тотожне джерело) визначив значну спільність перш за все у тематиці праць. Цілком зрозуміло, що сфрагістичні дослідження на Радянській Україні та на західноукраїнських землях у зазначений період розвивались на різних ідейних засадах.

Основним центром дослідження допоміжних історичних дисциплін, у тому числі й сфрагістики, була Всеукраїнська Академія наук (ВУАН), діяльність якої розгорнулась з лютого 1919 р. Тут працювали відомі дослідники допоміжних історичних дисциплін Д. І. Багалій, М. Ф. Біляшівський, В. С. Іконников, В. М. Перетц, М. І. Петров та ін.[5]

Протягом першого періоду (1917 — середина 30-х років) сфрагістичні праці на Україні переслідували джерелознавчі цілі, обмежувались публікацією печаток. У них розроблялась традиційна тематика, але, як ніколи раніше, сфрагістичні праці тісно пов'язувались з подіями часу, з гострою класовою боротьбою.

Значно зростає інтерес до печаток трудового народу — ремісників і міського населення. К. Є. Антипович докладно вивчив історію київської міської печатки XVI—XVIII ст.[6]; М. І. Корнилович звернув увагу на печатки київських цехів[7].

Певне коло питань, пов'язаних з історією розвитку київської міської печатки, розглядається у статті К. Є. Антиповича «Київська міська печатка». На початку статті автор висвітлює питання про стан вивчення української сфрагістики. Він подає короткий бібліографічний огляд, в якому згадує праці Марії Слабченко, Г. О. Милорадовича, О. М. Лазаревського, А. В. Стороженка, К. В. Болсуновського, П. А. Китицина, В. Сотниченка, О. П. Барсукова, І. П. Крип'якевича, В. Л. Модзалевського та В. К. Лукомського[8]. Як бачимо, він називає далеко не всіх дослідників, які працювали у галузі української сфрагістики. Притому він обмежує українську сфрагістику лише козацькими печатками, а печатки Київської Русі в нього зовсім випадають з поля зору.

К. Є. Антипович приєднується до думки А. М. Большакова — автора першого марксистського підручника з допоміжних історичних дисциплін, який значно розширює поняття предмета сфрагістики і пропонує розглядати печатки не лише як дипломатичні пам'ятки (скріплення документів), але і як пам'ятки матеріальної культури, джерела до вивчення політичної історії[9]. К. Є. Антипович зауважує, що питання про Київську міську пе-

чатку має як загальне сфрагістичне значення, так і спеціальне. Він ставить перед собою завдання «...встановити типи Київської міської печатки, вивчити еволюцію її за XVI — XVIII вв. та з'ясувати, як саме політичні зміни позначилися на київських печатках» [10].

У статті досліджено вісім міських печаток Києва, відомих з 40 документів (їх повний перелік подається у післярядкових примітках). К. Є. Антипович поділяє всі печатки на чотири основних типи, які відрізняються малюнками зображень і написами. Київська печатка першого типу застосовувалась протягом 1500 — 1624 рр.; другий тип знаходимо при документі 1630 р. та документах 50 — 60-х років XVII ст.; третій тип зустрічається на документах другої половини 30 — 40-х років XVII ст., і нарешті, четвертий тип припадає на 70-ті роки XVII ст., і далі аж до 1770-х років. Перший та четвертий типи мають два варіанти. У праці вміщені фототаблиці із знімками всіх згаданих печаток.

Часті зміни типів печаток К. Є. Антипович пояснює складним політичним становищем, в якому знаходився Київ у розглядуваний період, його прикордонним положенням на межі Російської і Польської держав.

Два перші типи печаток мають написи латинською мовою, яка була урядовою в адміністративному устрої середньовічних міст, написи на двох останніх типах київської печатки зроблено російською мовою. Деякі відмінності спостерігаються і в зображеннях печаток, зокрема у напечатних щитах, орнаментальному оздобленні тощо. Але незважаючи на ці відмінності, на всіх печатках зроблено єдине зображення — самостріл, який був гербом м. Києва до кінця XVIII ст. У 1782 р. Києву за «Городовым положением» було призначено новий герб — архангел Михайло у срібному вбранні на блакитному полі [11].

К. Є. Антипович порушує також питання про час, коли вперше з'явилась міська печатка у Києві і коли вона зникла. Автор пов'язує виникнення міської печатки з наданням Києву магдебурзького права в 1494—1497 рр., за яким печатки з'явились в устрої інших міст Європи. Остаточно із вжитку міського управління печатка Києва зникає наприкінці XVIII ст. К. Є. Антипович з'ясовує питання про кількість печаток, якими одночасно користувалось міське управління. Він говорить, що йому вдалось простежити лише один вид печаток, але ймовірно, що міська громада мала велику і малу печатки, як це спостерігається у практиці інших міст [12].

У праці М. І. Корниловича «Печатки 16 київських цехів XIX в. і характер символіки на них» вивчається інша цікава ділянка київської міської сфрагістики — печатки цехів. М. І. Корниловичу вдалось розшукати у київських архівах та музеях печатки столярного, гончарного, музичного, бондарського, шевського, м'ясничого, ткацького, кравецького, іконописного,

кушнірського, пекарського, цирульничого й рибальського цехів, а також об'єднаного ковальського та мідного цеху, об'єднаного цеху сріблярів і золотарів та цеху «мелочью торгующих», тобто — крамарського. Форма печаток кругла, написи російською мовою, на п'яти печатках вирізано дати [13]. Автор зазначає, що наявність дат на печатках рідке явище. Його положення правильне лише частково, тому що на цехових печатках дати зустрічаються досить часто. Зображення цехових печаток мають суто професійний, виробничий характер. «Символи наших цехів на печатках,— писав М. І. Корнилович,— це, без сумніву, в більшості випадків досить примітивно сконструйований конгломерат усіх тих предметів, що їх намальовано було на вивісках цехових майстрів» [14]. Він образно називає зображення печаток виставкою предметів і приладів ремісничого виробництва першої половини XIX ст. Вони дуже схожі на цехові печатки інших міст. Подібність зображень, заключає автор, пояснюється, очевидно, однаковою продукцією, однорідним характером цехового виробництва і ремісничого інструменту [15].

Праці К. Є. Антиповича і М. І. Корниловича поривають з дореволюційними традиціями описовості й речознавства, вивчення печаток у них тісно пов'язується з соціально-економічною історією. Вони займають проміжне положення між буржуазною та радянською сфрагістикою і свідчать про поширення марксистської методології на сфрагістичні дослідження.

Гостра ідеологічна боротьба, що проходила в історичній науці України 20-х років, позначилась і на сфрагістичних дослідженнях. У цей час виходить кілька праць з сфрагістики, написаних з ворожих марксизму-ленінізму позицій. Націоналістична обмеженість, тенденційність у підборі та інтерпретації фактів відчувається, зокрема, в працях М. О. Макаренка та М. Є. Слабченка.

Так, у статті М. О. Макаренка «Свинцеві печатки великокняжого періоду України» описуються три давньоруські сфрагістичні пам'ятки: печатка з ім'ям Андрій, знайдена біля с. Халеп'я на Київщині у 1926 р.; печатка, виявлена в 1836 р. під час розкопок Десятинної церкви О. С. Анненковим, що була втрачена і до М. О. Макаренка потрапив її малюнок; печатка із зображенням св. Дмитра, знайдена в Києві біля Софійського собору.

Дві перші печатки, як зазначає М. П. Лихачов у одній із своїх доповідей в Академії історії матеріальної культури, визначені М. О. Макаренком неправильно [16–17]. Третя печатка зовсім не визначалась. Автор, всупереч історичній дійсності, трактував Київську Русь виключно як українську державу [18–19].

У статті М. Є. Слабченка «Запорізькі печатки XVIII ст.» висувається одне із застарілих положень, спростоване ще дореволюційною історіографією, що зображення на козацьких печатках повторюють західні зразки. Автор пише: «зображення хреста,

корови, кабанця, чорногуза, перехрещених стріл і шаблі» почерпнуті з польських печаток.

Питання про характер зображень на сфрагістичних пам'ятках України М. Є. Слабченко порушив не випадково. Він намітив один із напрямів, по якому діяли буржуазно-націоналістичні фальсифікатори у галузі української сфрагістики, щоб заперечити російсько-українські культурні зв'язки в будь-яких проявах. Позиція, яку займає той чи інший дослідник при з'ясуванні цього питання, значною мірою визначає його політичне обличчя.

Особливо чітко це простежується у західноукраїнській сфрагістиці, де дослідники печаток розмежовуються на два табори: одні з них намагались прив'язати українську сфрагістику до західноєвропейської, інші — обстоювали її самобутність, вбачаючи спільні корені з російськими сфрагістичними пам'ятками.

У статті І. П. Крип'якевича «З пограничної українсько-російської переписки» розглядаються приватні козацькі печатки [20]. Автор подає малюнки п'яти печаток: 1) роменського городового отамана Юрія з 1649 р.; 2) полтавського полковника Мартина Пушкаря з 1650 р.; 3) чернігівського наказного полковника Івана Шохова з 1651 р.; 4) полтавського наказного полковника Петра Яковенка з 1651 р.; 5) миргородського наказного полковника Михайла Радченка з 1651 р. Він доходить висновку, що в той час ще не було полкових канцелярій, і навіть в закордонній переписці до російського уряду полковники скріпляли листи своїми приватними печатками [21].

Б. О. Барвінський у статті «Причинки до польсько-української геральдики і сфрагістики» застосовує дані сфрагістики і геральдики для визначення власника срібного кубка чернігівського Музею старожитностей [22]. Упорядник колекції музею О. М. Лазаревський відніс кубок до Дмитра Ростовського. Б. О. Барвінський доводить, що вибитий на кубку герб вказує на приналежність його переяславському полковнику Райчі Дмитрашку. Стаття Б. О. Барвінського може служити прикладом використання даних сфрагістики і геральдики для визначення пам'яток матеріальної культури.

Міські печатки Львова дослідив К. Соханевич у праці «Герб міста Львова», виданій окремою книгою у серії «Бібліотека львівська» у 1933 р.[23] Вивчаючи еволюцію львівського міського гербу, він послідовно змалював львівські печатки, від найдавнішої печатки ради міста 1359 р. до XVIII ст. включно. Всього в книзі досліджено більше 20 пам'яток. К. Соханевич подав малюнки печаток, вказав на документи, до яких вони прикріплені. Він зауважив, що середньовічний Львів користувався одночасно двома печатками: печаткою ради міста і печаткою лави. На печатках ради міста зображалась міська брама з трьома вежами, в якій вліво крокує лев. На печатці лави міста також був лев, але дещо іншої форми — зіп'ятий на задні лапи. Він стояв на сторожі брами з круглою вежею. К. Соханевич визначив, що

деякі міські печатки використовували протягом довгого часу, навіть кількох століть. Причому поява нового типу печатки не означала, що зникає попередній. Іноді, після певної перерви, знову протягом довгого часу фігурував старший тип печатки.

Значним центром вивчення сфрагістики був Львівський університет. У 1920 р. при університеті було створено Інститут допоміжних наук історії на правах кафедри, де зосередилось вивчення допоміжних історичних дисциплін. Інститут, або як його ще називали Заклад допоміжних історичних наук, очолював професор Ян Птасьнік. Він став організатором школи молодих спеціалістів у галузі допоміжних історичних дисциплін [24], з якої вийшли відомий польський дослідник сфрагістики Мар'ян Гайсіг, дослідниця львівських цехів і, зокрема, львівської цехової сфрагістики Люція Харевічова та ін. В Інституті щорічно навчалось близько 100 студентів. Наприклад, у 1924/25 навчальному році в чотирьох групах тут навчалось 120 чоловік, 72 студенти склали екзамени з курсу палеографії і дипломатики, до якого входила і сфрагістика [25]. У 1926/27 навчальному році протягом трьох триместрів практичні заняття відвідували 63 чоловіка, колоквіум склали — 50, реферати подали — шість студентів [26].

У 1930 р. після смерті Я. Птасьніка Інститут допоміжних історичних наук очолив професор Теофіль Модельський. Разом із своїми асистентами В. Вагнером і М. Гайсігом він у 1933—1939 рр. вів практичні заняття з палеографії, дипломатики і сфрагістики по дві години на тиждень.

Інститут допоміжних історичних наук при Львівському університеті видавав свої «Праці». Перший зошит другого тому цих «Праць» присвячений сфрагістиці; в ньому надруковано поширену працю М. Гайсіга «Шляхетська сфрагістика доби середньовіччя у світлі львівських архівів» [27]. Перший том «Праць» передбачався для друкування каталогу сфрагістичної колекції Б. Подчашинського, яка була придбана Львівським університетом у 1913 р. Але цей задум не було здійснено, рукопис каталогу зараз зберігається у Музеї допоміжних історичних дисциплін Львівського держуніверситету ім. І. Франка.

Згадана праця М. Гайсіга виконана на високому професіональному рівні. В ній зроблено повні описи печаток, вказано документи, до яких вони прикріплені, складено детальні показчики, чіткі репродукції. Всього в книзі досліджено 165 печаток. Цікаво, що кілька печаток кінця XV ст. мають написи кириличними літерами [28].

Всі без винятку печатки почерпнуто з документів Львівських архівів (архіву міста Львова та архіву Закладу ім. Оссолінських), рукописних збірок бібліотек Баторського, Павліковського, Дідушицького та Львівського університету. Всі згадані збірки зберігаються зараз у Центральному історичному архіві УРСР у м. Львові та у відділі рукописів і кабінеті мистецтв

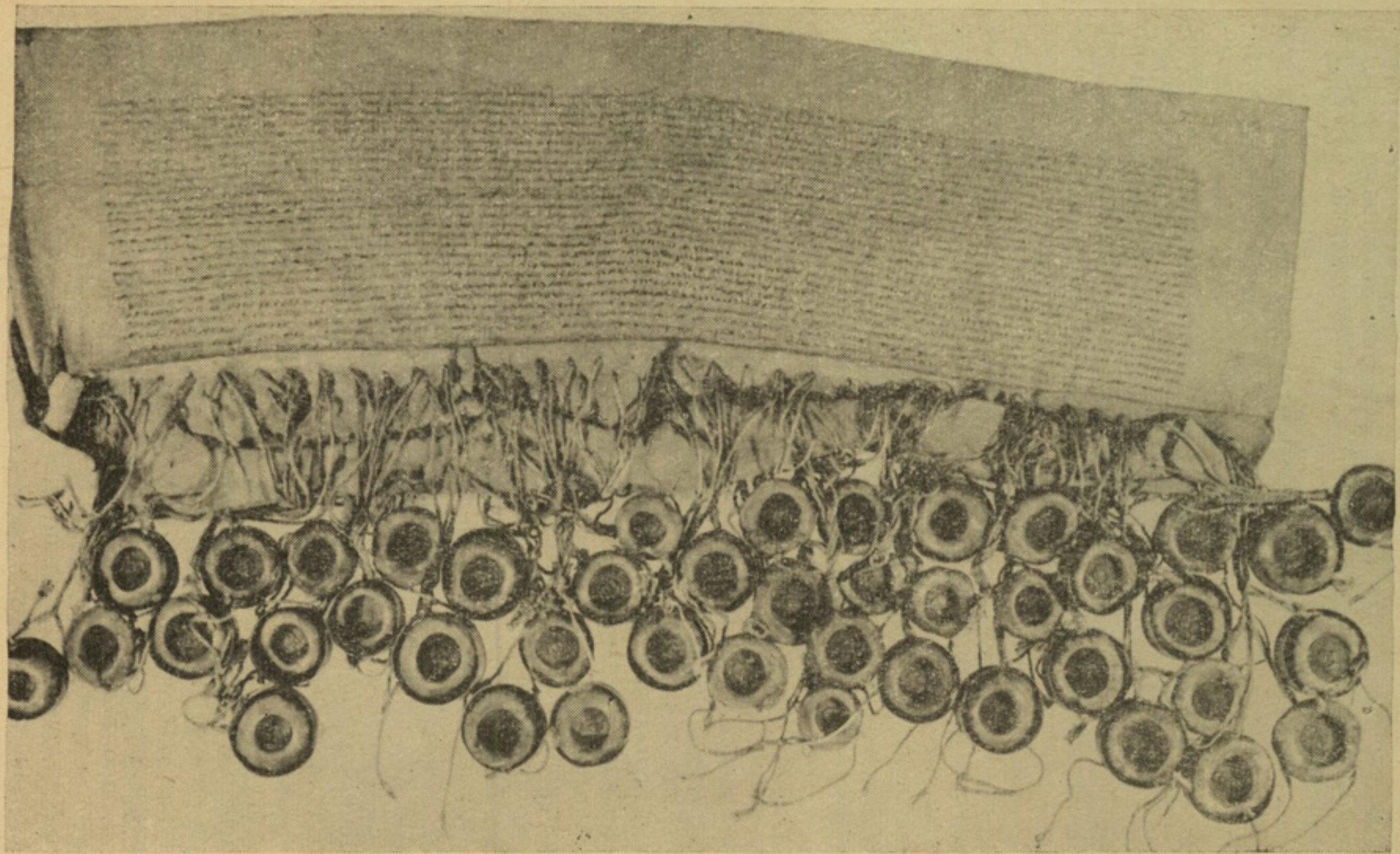

Грамота 1464 р. з 43 вислими восковими печатками.

Наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаника, тому праця М. Гайсіга зберегла практичне значення до нашого часу, її з успіхом можна використати при джерелознавчій експертизі документів.

Змістовний вступ до книги, де автор розглядає питання про предмет сфрагістики. Він пропонує досліджувати печатки не лише для потреб геральдики, як це мало місце в більшості попередніх праць, а й для вивчення генеології. Важливе значення мають спостереження автора про «carentia sigilli», тобто застосування для скріплення актів чужих печаток. Досить часто користувались печатками батька сини, печатками сусідів, які мали подібні герби, що в Польщі зустрічалось повсюди. Наприклад, при Акті конфедерації львівської шляхти і шляхти Жидачівського повіту з м. Львовом у 1464 р. привішено 47 печаток, які були зроблені 27 штемпелями. 18 учасників конфедерації зовсім не поставили на акті печаток — очевидно, вони їх не мали.

Цей факт, на думку автора, свідчить, що виготовлення печаток коштувало дорого і не кожен шляхтич міг дозволити собі замовити печатку [29].

М. Гайсіг розшукав і опублікував найдавнішу печатку лави Львова з документу 1403 р. Автор вказує, що хоча ця печатка висить при документі початку XV ст., штемпель її був виготовлений ще в XIV ст. Про це свідчить напис маюскульними літерами, які зустрічаються в легендах печаток XIV ст.[30]

Печатки львівських цехів використала Л. Харевічова при написанні розвідки про середньовічні цехи Львова [31]. Вона розглядала цехові печатки як важливе історичне джерело. При відсутності писаних даних вони, нерідко, можуть бути єдиним свідченням існування того чи іншого цеху.

Дослідженням печаток Північної Буковини займався директор Чернівецького музею М. Грамада. Він видав велику працю «Печатки буковинських сіл» [32]. Крім того, готував до друку ще три сфрагістичні праці про печатки молдавських воєвод, молдавських купців і приватних осіб, але вони залишились не завершеними. В праці М. Грамади описано печатки 312 буковинських сіл. Деякі села представлено двома-трьома печатками різних років. Найбільш цікаві екземпляри печаток подаються на фототипічних таблицях, де зображено 341 печатку.

У вступних розділах автор дає поширену характеристику буковинської сфрагістики, детально описує кожну пам'ятку. Він вказує розмір печаток, написи, повідомляє роки, в яких вони побутували, та інші важливі дані. Він зазначає, що печатки в буковинських селах запроваджені за Імперським декретом 1787 р. про відділення рустикальних і домінікальних (селянських і поміщицьких) земель. В окремих місцевостях Буковини сільські печатки відомі ще раніше, з 1783 р. Сільські печатки мали характер офіціальних печаток, подібно до печаток

Печатки гарбарського (XIV ст.) та годинникарського (1767) цехів Львова.

державних та судових установ. «В очах селян,— пише автор,— печатка села користувалась великими почестями» [33].

Печатки виготовлялись на замовлення ворника (старости), який подавав спеціальне відношення, де вказувались всі деталі зображень і напису печатки, тобто зображення вибирались селянами. Не випадково, що на них відображена флора і фауна місцевості, домашній інвентар, будівлі, селяни на польових і господарських роботах, тобто навколишнє життя трударів. У написах подавалась назва села і слово «община». Більшість написів на латинській та румунській мовах, іноді — кирилицею або латинськими літерами в українській вимові. До середини XIX ст. печатки виготовлялись виключно з латуні, в останній чверті XIX ст. почали застосовуватись гумові печатки. Печатки ставились на червоному воску, сажею, чорним чорнилом і тушшю. Наприкінці XIX ст. використовувались зеленкуваті та блакитні кольори.

У зв'язку з частими підробками печаток був виданий декрет 23 серпня 1820 р., який давав право виготовлення печаток лише спеціально затвердженим граверам.

Праця М. Грамади — найбільш повне і грунтовне дослідження про українські сільські печатки. Вона не втратила свого наукового значення до наших днів.

У розглядуваний період на Україні майже зовсім припинилось дослідження давньоруських сфрагістичних пам'яток. Можна назвати лише невелику статтю І. С. Свєнціцького «Візантійські свинцеві печатки у збірках Львова» [34]. Хоча в назві йдеться про візантійські печатки, але переважна більшість із згаданих у праці пам'яток відноситься до давньої Русі, на них лише написи грецькою мовою. У статті досліджено 14 свинцевих печаток, з них вісім знайдено на території колишніх давньоруських міст Галича і Звенигорода. Вони раніше були опубліковані у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка». Шість печаток закуплено в 1913 р. у Будапешті. Серед останніх була печатка Великого Новгорода, три візантійські молівдовули і печатка дожа Венеції XV ст.

Певний вклад у вивчення сфрагістичних пам'яток внесли музеї України. Поряд з перебудовою діяльності дореволюційних музеїв, проведеною в 20—30-х роках, складалась нова музейна

мережа. В цей час на Україні розпочали діяльність музеї: Ахтирський краєзнавчий (1920), Бердянський краєзнавчий (1930), Білоцерківський (1924) та Білгород-Дністровський (1934) музеї старожитностей, Народний музей у Вінниці (1919), Донецький обласний краєзнавчий музей (1924), Євпаторійський (1920) та Ждановський (1920) краєзнавчі музеї, Запорізький історичний (1920), Український нумізматичний музей у Києві (1927), Лохвицький краєзнавчий ім. Г. Сковороди (1920), Луганський обласний (1920), Мелітопольський краєзнавчий (1921), Миргородський краєзнавчий (1920), Могилів-Подільський краєзнавчий (1922), Нікопольський краєзнавчий ім. М. В. Ломоносова (1919), Центральний пролетарський музей Полтавщини (1923), Путивльський краєзнавчий (1919), Роменський краєзнавчий (1920), Тульчинський краєзнавчий (1923), Хмельницький музей краєзнавства і санітарної гігієни (1925), Уманський історичний (1917), Черкаський окружний музей ім. Т. Г. Шевченка (1918), Музей Слобідської України ім. Г. Сковороди у Харкові (1920) тощо [35].

Музеї провели велику роботу по збиранню, зберіганню і вивченню історичних пам'яток. До музеїв були передані приватні колекції поміщиків, капіталістів та інших представників панівного класу, конфісковані під час революції. Вони стають загальнонародною власністю.

Збагачується джерелознавчий фонд української сфрагістики. Цікаву знахідку печатки з написом «Дьнеслово» було зроблено у с. Старі Безрадичі на Київщині. Вона поступила в 1924 р. у дар Київському історичному музею від В. Є. Козловської [36]. У 1926 р. у с. Халеп'є поблизу Трипілля знайдено ще один екземпляр печатки з ім'ям Андрій (всього на той час їх було відомо вісім), дослідники відносять цю пам'ятку до київського князя Всеволода Ярославича (1078—1093) [37]. У 1919 р. у с. Обухів на Київщині селянами було знайдено 12 свинцевих пломб [38].

На території Києва і Київської області знайдено печатки київських князів Ізяслава Ярославича (1054—1078), Святослава Ярославича (1073—1076), княгині Марії, дружини Всеволода Ярославича (1054—1067), тмутараканського князя Романа Святославича, Володимира Мономаха (1113—1125) тощо [39]. Колекціонуванням давньоруських сфрагістичних пам'яток займався київський колекціонер В. Е. Гезе. Від нього давньоруські булли надходили в колекції М. П. Лихачова та московського інженера М. В. Гудкова-Білякова.

Під час розкопок у київському Софійському соборі в 1935 р. була розшукана печатка константинопольського патріарха Євстратія Гарида (1081—1084), яка свідчить про один з моментів русько-візантійських зв'язків [40]. С. Дложевський опублікував клейма на амфорних ручках з розкопок 1926 р. у стародавній Ольвії [41].

У Київський історичний музей, створений на базі Художньо-промислового і наукового музею та Київського археологічного музею поступили сфрагістичні пам'ятки з розкопок В. В. Хвойки у с. Білгородка та в саду Петровського у Києві [42]. Вчитель М. С. Котенко подарував музею єгипетський скарабей з блакитної маси, знайдений у с. Вили Ярузькі на Поділлі [43].

Сфрагістичні колекції мали також Житомирський краєзнавчий, Одеський археологічний та Уманський історичний музеї. Окремі пам'ятки сфрагістики, в основному штемпелі печаток, були майже у всіх краєзнавчих музеях України.

На Західній Україні, як і раніше, музеї перебували у скрутному становищі, майже зовсім не зростала мережа музейних установ. У занедбаному стані була краєзнавча робота, яка проводилась головним чином зусиллями окремих любителів старовини. Невелика група істориків, археологів і любителів старовини об'єднувалась навколо Культурно-історичного музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. За їх допомогою сфрагістична колекція музею поповнилась цікавими пам'ятками. Наприклад, протягом 1930—1938 рр. у музей поступило 265 печаток [44].

Цікавими були знахідки давньоруських печаток. Поблизу Белза на Львівщині виявлено свинцеву печатку з написом «Дьнеслово», у Звенигороді — дві свинцеві пломби дрогичинського типу, у с. Устє Борщівського повіту — бронзовий перстень з гербовою печаткою XIV ст., вони поповнили музей Наукового товариства ім. Шевченка [45].

Успішний розвиток науково-дослідної роботи у галузі історії не можливий без підготовки молодих кадрів істориків. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років на Радянській Україні дещо пожвавлюється робота по вихованню спеціалістів з допоміжних історичних дисциплін, зокрема з сфрагістики. Відразу ж після революції у Києві було засновано Археологічний інститут на зразок Петербурзького і Московського археологічних інститутів. З ініціативою створення цього інституту виступили ще в 1910 р. відомі українські вчені В. Ю. Данилевич, В. М. Перетц, М. Ф. Біляшівський, які склали проект статуту закладу [46]. Але Міністерство внутрішніх справ Росії не дало згоди на відкриття інституту. І лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції цей заклад розпочав свою діяльність. Він був заснований при кафедрі загального мистецтвознавства ВУАН, якою керував академік Ф. У. Шміт. У 1923 р. на трьох відділеннях Археологічного інституту навчалось понад 200 чоловік. В інституті читався курс сфрагістики [47]. Археологічний інститут з кафедрами палеографії, музеєзнавства, дипломатики, геральдики, нумізматики тощо був відкритий у 1921 р. в Одесі [48].

Деякі заходи вживались для ознайомлення архівних працівників з допоміжними історичними дисциплінами. В 1926 р. у Харкові відбувся І з'їзд архівних працівників України. В допо-

віді «До питання про підготовку архівних робітників», яку виголосив проф. В. І. Веретенников, вказувалось, що «...знайомство із виглядом і формою печаток (сфрагістика) та ще з іншими допоміжними дисциплінами добре озброїть архівіста для успішної боротьби проти труднощів архівної розробки документів»[49]. Згаданий з'їзд прийняв відповідну постанову про організацію навчання архівних працівників основам допоміжних історичних дисциплін.

Наприкінці 1929 р. Центральне Архівне управління УРСР влаштувало архівний семінар у Києві. Серед теоретичних курсів, на які відводилось 72 год., читались хронологія, дипломатика, геральдика і сфрагістика[50]. У 1930 р. при Всеукраїнському заочному інституті народної освіти був створений спеціальний архівознавчий відділ. В його програму входили «Основи хронології і сфрагістики»[51]. З 1932 р. при Харківському інституті профосвіти почав функціонувати окремий архівознавчий факультет, а при Центральному Архівному управлінні була створена аспірантура[52].

Таким чином, протягом 20-х — середини 30-х років на Україні продовжувалось дослідження сфрагістики. Вийшло ряд цікавих сфрагістичних досліджень. Хоч у більшості з них наслідувались дореволюційні традиції, в деяких працях вже відчувався вплив марксизму, що виявилось у тісному поєднанні вивчення печаток з соціально-економічними та політичними умовами життя суспільства.

Постанова Комуністичної партії і Радянського уряду «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» (1934) та ряд інших відомих постанов 1934—1936 рр. намітили важливі заходи щодо поліпшення вищої і середньої освіти у галузі історії, у зміцненні зв'язку історичної науки з практикою соціалістичного будівництва. Вони ознаменували початок нового періоду в розвитку радянської історичної науки в цілому і зокрема допоміжних історичних дисциплін.

Українська радянська сфрагістика розвивається як невід'ємна складова частина сфрагістики Радянського Союзу. Творча співдружність, наукові контакти українських істориків зі своїми колегами з інших союзних республік позитивно вплинули на розвиток історичної науки на Україні. Важливу роль у підготовці марксистських кадрів у галузі допоміжних історичних дисциплін відіграв Московський історико-архівний інститут. В його стінах пройшли навчання сотні істориків, архівістів і музейних працівників України. Лекційні курси цього провідного історико-архівного навчального закладу країни будувались на нових методологічних засадах. Матеріали викладались в історичному аспекті, пов'язувались з соціально-економічними, політичними і культурними процесами, що давало можливість розкривати внутрішні закономірності в історії тих явищ, вивченням яких займа-

лись допоміжні історичні дисципліни[53]. Курс сфрагістики в інституті читав відомий спеціаліст з допоміжних дисциплін М. В. Устюгов. У 1939 р. цей курс був опублікований окремим виданням на склографі[54].

Активний процес проникнення марксистської методології в область допоміжних історичних дисциплін, який проходив у цей час, вимагав опрацювання теоретичних питань сфрагістики. На сторінках союзного журналу «Архивное дело» з'явилась стаття Н. Коробкова та Б. Іванова про предмет і завдання сфрагістики[55]. У статті І. Колесникова, опублікованій у цьому самому журналі, визначалась роль сфрагістики у дослідженнях історичних джерел[56]. Підсумки дослідження давньоруських печаток підведено в праці академіка О. С. Орлова «Материалы для библиографии русских печатей XI—XV вв.»[57–58]. Серед давньоруських сфрагістичних пам'яток, зафіксованих у праці О. С. Орлова, чимало знахідок з території України.

Українська сфрагістика розглядуваного періоду розвивалась головним чином у зв'язку з практичними потребами історичної науки: при розборі і описах архівних фондів, рукописних збірок бібліотек, музейних колекцій. Але в цей час на Україні не вийшло жодної праці з сфрагістики. Ця обставина була використана українськими буржуазними націоналістами, які намагались перетворити цю дисципліну в активну ділянку антирадянської пропаганди. Сфрагістичні праці, що вийшли з-під пера українських буржуазних націоналістів, стоять далеко від науки, в них безліч фактичних помилок. Але ці псевдодослідники сфрагістики і не ставили перед собою завдань наукового дослідження печаток. За допомогою сфрагістики вони намагались заперечити віковічні економічні, політичні та культурні зв'язки між російським і українським братніми народами, підірвати міцну дружбу, що склалась між ними ще з часів Київської Русі, зросла й зміцніла у спільній боротьбі проти гнобителів і остаточно зцементувалась в горнилі Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Про намагання українських буржуазних націоналістів залучити сфрагістику на службу своїх вузькокласових інтересів свідчить факт, що цією дисципліною займався один з лідерів українського буржуазного націоналізму, прем'єр-міністр емігрантського петлюрівського уряду В. К. Прокопович. У своїх книгах він грубо фальсифікує українську сфрагістику, недвозначно вказує, що сфрагістику слід залучити до арсеналу контрреволюційних засобів. Він силкується довести, що сфрагістичні пам'ятки України «входять в орбіту західноєвропейську» і цілком відмінні від російських печаток. Повністю нехтуючи обставину, що українська, російська і білоруська сфрагістика розвивалась на спільній основі ще з часів Київської Русі, В. К. Прокопович доходить до повного абсурду. Він протиставляє не лише зображення і написи печаток, які в кожного народу мають певні своє-

рідності, а й форму, способи прикріплення печаток до документів, їх функціональне значення.

Отже, це ще раз доводить, що сфрагістика, як і будь-яка інша ділянка історичної науки, науки ідеологічної, не може нехтуватись. Радянські історики повинні давати належну відсіч буржуазно-націоналістичним фальсифікаторам і в цій суто спеціальній галузі історичної науки.

У період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. українській сфрагістиці було завдано величезної шкоди. Під час тимчасової німецької окупації України було пограбовано і знищено багато музеїв, архівів, бібліотек, де зберігались сфрагістичні колекції. Повністю загинула сфрагістична колекція Державного історичного музею УРСР, зникли давньоруські печатки з Львівського історичного музею, багато сфрагістичних пам'яток недорахували Волинський, Дрогобицький, Запорізький, Чернівецький, Хмельницький та інші музеї.

Величезних непоправних втрат було завдано архівному фондові Української РСР. Німецько-фашистські загарбники спалили Центральний державний архів давніх актів у Києві, два сховища Київського обласного історичного архіву, Дніпропетровський, Луганський, Полтавський і Чернігівський обласні архіви, пограбували Одеський, Харківський та інші архівосховища. Цілком знищили філіали обласних архівів в Артемівську, Білій Церкві, Кременчуці, Лубнах, Жданові, Умані тощо[59]. Разом з документами загинула також величезна кількість сфрагістичних пам'яток.

Ще не закінчилась Велика Вітчизняна війна, а на Україні вже почалась діяльність історичних закладів, архівних органів, музейних установ. Деякі кроки було зроблено також по вивченню допоміжних історичних дисциплін, підготовці кадрів. У вересні 1944 р. у Київському університеті на історичному факультеті була заснована кафедра архівознавства і допоміжних історичних дисциплін[60]. Працівники цієї кафедри, зокрема її завідуючий В. І. Стрельський, приділяли увагу вивченню сфрагістики. Дещо пізніше допоміжні історичні дисципліни почали викладатись також у Львівському і Харківському університетах. У Львівському університеті для практичних занять з сфрагістики та геральдики використовувалась багата збірка муляжів печаток Музею допоміжних історичних дисциплін.

Зріс інтерес до допоміжних історичних дисциплін і серед архівних працівників. У 1952 р. у Києві відбулась республіканська конференція молодих істориків-архівістів Української РСР, на якій вказувалось на необхідність розробки допоміжних історичних дисциплін, без яких неможливо вести глибоке вивчення історії[61].

Відновилась науково-дослідна робота в галузі української сфрагістики. 1950 р. у збірнику «Археологія» вийшли праці українського археолога Д. І. Бліфельда та російського археолога

Б. О. Рибакова про печатку, знайдену в 1947 р. під час археологічних розкопок у с. Білгородка Київської обл.[62] Між дослідниками виникла дискусія з питання атрибуції цієї пам'ятки. Д. І. Бліфельд відносить печатку до князя Мстислава Володимировича і датує її початком XI ст. Б. О. Рибаков вважає, що вона належить київському князю Мстиславу Ізяславичу (середина XII ст.). Велика розбіжність у датуванні майже на півтора століття вказує на величезні труднощі, з якими зустрічаються дослідники при визначенні приналежності давньоруських печаток.

З. А. Володченко опублікував перстень-печатку із колекції Львівського історичного музею, знайдений на території стародавнього Галича [63]. Автор успішно використав метод сфрагістичної аналогії. Співставивши княжий знак на персні і знаки, виявлені на деяких стародавніх пам'ятках Владимира і Боголюбова, З. А. Володченко відносить перстень до владимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського (1157—1174). На думку автора, ця пам'ятка свідчить про зв'язки, які існували у XII ст. між північно-східними і південно-західними руськими землями.

Після XX з'їзду КПРС, який накреслив ряд важливих заходів по докорінному поліпшенню ідеологічної роботи, намічається новий період у розвитку радянської історичної науки. Сприятливі можливості відкрились для розвитку української радянської сфрагістики.

Конкретні пропозиції щодо розвитку допоміжних історичних дисциплін було висунуто на республіканській нараді істориків-архівістів у 1958 р. та на нараді з питань допоміжних історичних дисциплін, що відбулась у січні 1959 р. в Інституті суспільних наук АН УРСР у Львові. З доповіддю «Стан і завдання розробки допоміжних історичних наук» у Києві виступив проф. В. О. Голобуцький [64]. У Львові з доповіддю виступив акад. І. П. Крип'якевич «Стан і потреби розвитку допоміжних історичних дисциплін в УРСР» [65].

Серед інших дисциплін І. П. Крип'якевич дав докладну характеристику сфрагістиці. Він вказав на давні традиції, які має українська історіографія у дослідженні печаток, і зазначив, що ці пам'ятки мають важливе значення для дослідження соціальних відносин, прикладного мистецтва і культури. «Новим, ще не розробленим відділом української сфрагістики,— зазначав І. П. Крип'якевич,— є дослідження і публікація радянських печаток — з першого періоду встановлення Радянської влади: печатки революційних комітетів, партизанських частин, комнезамів, культурних установ та ін. Дослідники архівних фондів повинні звернути особливу увагу на цю важливу групу пам'яток» [66].

Розширена республіканська нарада з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін відбулась в Києві у травні 1959 р. Питанням сфрагістики була присвячена доповідь доцента Київ-

Обкладинка збірника «Історичні джерела та їх використання».

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ

НУМИЗМАТИКА И СФРАГИСТИКА

СТАТЬИ И СООБЩЕНИЯ

ПУБЛИКАЦИИ

1974

ИЗДАТЕЛЬСТВО «НАУКОВА ДУМКА» КИЕВ — 1974

Обкладинка збірника «Нумизматика и сфрагистика».

ського державного університету В. І. Стрельського «Стан і завдання вивчення сфрагістики та геральдики» [67]. Після цих нарад спостерігається корінний поворот у ставленні до дослідження допоміжних історичних дисциплін.

В Інституті історії АН УРСР у 1959 р. утворено відділ допоміжних історичних дисциплін (згодом його було перейменовано у відділ історіографії і джерелознавства) [68]. Питання допоміжних історичних дисциплін почали регулярно висвітлюватись на сторінках «Українського історичного журналу» та «Архівів України». З 1963 р. почав виходити збірник «Нумизматика и сфрагистика», а з 1964 р.— збірник «Історичні джерела та їх використання», на сторінках яких опубліковано цілий ряд статей і повідомлень з допоміжних історичних дисциплін [69].

Питання допоміжних історичних дисциплін грунтовно обговорювались істориками та архівістами на п'яти республіканських наукових конференціях з архівознавства та інших історичних дисциплін, що відбулись у Києві в 1961, 1965, 1968, 1970 і 1972 рр. Матеріали другої та третьої конференцій опубліковано окремими книгами, в них є спеціальні розділи сфрагістики [70].

За рішенням Першої республіканської архівної конференції при архівах були створені наукові семінари, які сприяли популяризації допоміжних історичних дисциплін та вихованню кадрів молодих дослідників. На семінарах було виголошено ряд доповідей з сфрагістики. У Центральному історичному архіві УРСР у Львові В. О. Гавриленко на засіданні семінару виступив з доповіддю «Історіографічно-бібліографічний огляд сфрагістики Радянського Союзу» (1963). В. С. Терський доповів про «Нові вислі печатки літописного Звенигорода» (1964). Змістовні доповіді на семінарі виголосив співробітник архіву О. В. Маркевич. На засіданні семінару Чернігівського облдержархіву К. Ф. Короткова зробила доповідь про джерелознавчу вартість печаток ревкомів Чернігівщини (1967) і доповідь про печатки виконкомів Чернігівщини 1919—1923 рр. (1969) та ін. [71]

Перші сфрагістичні праці післявоєнного періоду на Україні були присвячені предмету дисципліни, історіографії та бібліографії питання.

У 1959 р. І. П. Крип'якевич опублікував статтю «Стан і завдання української сфрагістики» [72], в якій подав літературу української сфрагістики і вказав на головні завдання у дослідженні печаток. Бібліографія у статті подається в хронологічній послідовності починаючи з початку XIX ст. і кінчаючи сфрагістичними працями 20—30-х років XX ст. Автор розглядає українську сфрагістику у тісному зв'язку з російською і називає найважливіші праці російських дослідників, які зробили безпосередній вплив на розвиток сфрагістики України. У статті зафіксовано майже всі сфрагістичні праці на Україні, поза увагою автора залишилась лише література про печатки Закарпаття і Північ-

ної Буковини, про сфрагістичні пам'ятки античних і візантійських колоній на території півдня України. Не розглядав він і питання про участь музейних установ та колекціонерів у збиранні, вивченні і збереженні сфрагістичних пам'яток, хоча це завдання поставив на порядок денний перед майбутніми дослідниками.

Коротко схарактеризував І. П. Крип'якевич предмет української сфрагістики, притому він по-новому розглядає завдання цієї дисципліни. І. П. Крип'якевич вказав, що печаткам належить важлива роль у дослідженні економічних відносин, соціально-політичної боротьби, історії культури, ремесла і побуту. Він закликав перейти до систематичних досліджень сфрагістики, провести інвентаризацію та фотографування печаток з найдавніших часів до радянського періоду включно, скласти план видання повного корпусу сфрагістичних пам'яток України [73].

У наступній праці «Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів» І. П. Крип'якевич зосередив увагу на конкретних завданнях архівних працівників у дослідженні печаток, прикріплених до документів і, зокрема, публікацій фактичного матеріалу сфрагістики [74].

Важко було б переоцінити значення цих двох невеликих за обсягом праць, на них виховувалось молоде покоління дослідників сфрагістики, архівних і музейних працівників, які в повсякденній діяльності безпосередньо стикаються з печатками.

У книзі В. І. Стрельського «Основные принципы научной критики источников по истории СССР» вказується на подвійне значення печаток: по-перше, вони є надзвичайно цінним матеріалом у загальному комплексі джерел для історико-наукового дослідження тієї чи іншої епохи, по-друге, вивчення печаток набирає особливо важливого значення при безпосередньому дослідженні самих документів, бо печатка завжди була знаком посвідчення документу, знаком визначення достовірності писаних джерел [75].

У 1963 р. у видавництві «Радянська школа» вийшов підручник «Допоміжні історичні дисципліни», рекомендований як навчальний посібник для студентів історичних факультетів вузів [76]. Розділ, присвячений сфрагістиці, написаний проф. В. І. Стрельським, який зробив систематичний огляд історії сфрагістики, пов'язав практику застосування печаток з соціально-економічними відносинами. Він пише: «Малюнки і герби на печатках відбивають не стільки еволюційну зміну геральдичних систем як чогось самодостатнього, скільки суспільні відносини, що їх породили, умови класової боротьби, культурні впливи і зв'язки між країнами» [77].

Послідовно втілюючи принцип історизму, В. І. Стрельський в новому аспекті висвітлює предмет наукової сфрагістики. Основне завдання дисципліни він вбачає у вивченні печаток як пам'яток історії і побуту, як знаків засвідчення власності, як засобу джерелознавчої експертизи документів. Виготовлені руками на-

роду печатки відбивають трудову діяльність, свідчать про художні смаки населення.

Підручник «Допоміжні історичні дисципліни» відіграв значну роль у вихованні молодого покоління дослідників сфрагістики, збудив інтерес до печаток серед широкого кола істориків, філологів і мистецтвознавців.

У цьому самому році вийшов з друку ще один навчальний посібник, якому належить важливе місце у розвитку вітчизняної сфрагістики, у вивченні основ дисципліни у вищій школі. Йдеться про підручник викладачів Московського історико-архівного інституту О. І. Каменцевої і М. В. Устюгова «Русская сфрагистика и геральдика» [78]. У ньому узагальнюється історія печаток і гербів Росії від найдавніших часів до наших днів, визначається місце та значення цих пам'яток у дослідженні історичних проблем.

Питання теорії і методики української сфрагістики порушені в працях В. І. Стрельського, Я. П. Кіся, А. А. Кондратюка і О. В. Маркевича [79].

В. О. Гавриленко у статті «Про предмет, методи і завдання сфрагістики» пропонує розширити поняття сфрагістичної пам'ятки і, крім печаток та пломб, включити в сферу сфрагістики геми, скарабеї, керамічні клейма, штампи. Автор подає класифікаційну схему основних методів, правил та способів дослідження печаток. Заслуговує на увагу думка про можливість застосування в сфрагістиці фізико-хімічних методів [80]. У кількох працях В. О. Гавриленка досліджується історіографія української сфрагістики, яка показана на загальному фоні розвитку сфрагістики Радянського Союзу [81].

Технічні прийоми дослідження печаток роглядає О. В. Маркевич. Він розробив типову картку обліку та описання сфрагістичних пам'яток, запропоновану для впровадження в архівну практику [82]. Р. Боднар поділився досвідом реставрації та консервації сургучевих печаток, стан збереження яких викликає занепокоєння дослідників [83].

Важлива і продуктивна робота, проведена протягом 60-х років українськими радянськими істориками по вивченню предмета, історіографії та бібліографії сфрагістики, дозволила творчо засвоїти найкраще, що дала сфрагістична думка попередників, відкинути старе і віджиле. Історики-марксисти не захоплюються кількісною стороною справи, основну увагу вони приділяють теоретичним і методологічним питанням, тісно пов'язують сфрагістичні дослідження з потребами історії. Розширюється проблематика сфрагістичних досліджень. Історики України звернули увагу на печатки революційно-народницьких організацій, печатки РСДРП, печатки революційних установ перших років Радянської влади на Україні. До розробки сфрагістики включились дослідники Києва, Львова, Харкова, Ворошиловграда, Вінниці, Берегового, Запоріжжя, Луцька, Одеси, Чернігова та інших міст

України, що розширило регіональний діапазон матеріалів.

Сфрагістичним пам'яткам таємних гуртків і груп революційних народників кінця 70-х — початку 80-х років XIX ст. на Україні присвятив грунтовну працю А. М. Катренко [84]. Він детально дослідив печатки і штампи Південноросійського робітничого союзу, київської, харківської та подільської народовольських груп, єлисаветградського народовольського гуртка тощо. Для вказаних печаток характерна нова емблематика — сокира, молот, коса, револьвер і кинджал, що символічно передає ідейне спрямування народництва. Автор зазначає, що вивчення печаток допомагає точно встановити назви народницьких гуртків і груп, подає додаткові факти для визначення їх спрямування. Досить часто печатки, поставлені на народницьких прокламаціях, виступають єдиним свідченням організації, яка їх видала, вказують на наявність складів нелегальної літератури тощо.

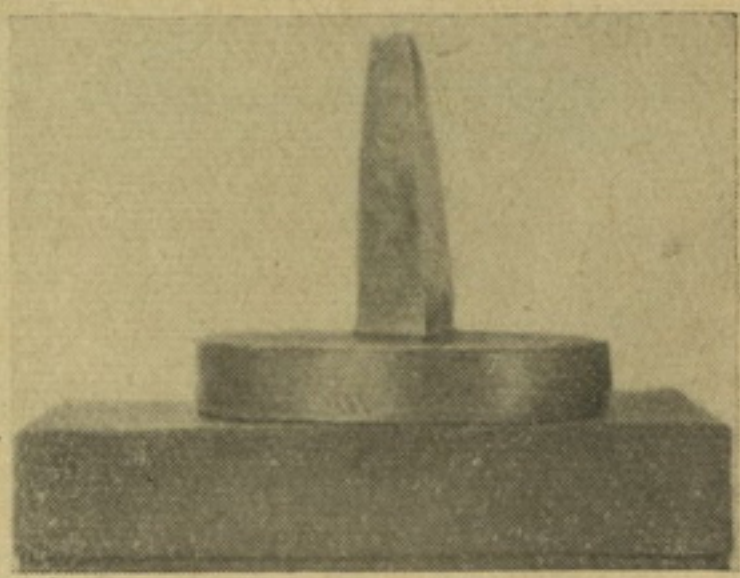

Штемпель (матриця) печатки Одеського комітету РСДРП, 1905 р.

М. Ф. Савицький дослідив матрицю печатки Одеського комітету РСДРП, яка зберігається в Одеському історико-краєзнавчому музеї [85]. Автор поглиблює методику сфрагістичних досліджень, використовує свідчення учасників революційної боротьби для визначення часу застосування печатки. На основі спогадів і вивчення партійних видань Одеського комітету РСДРП М. Ф. Савицький встановив, що печаткою користувались протягом серпня 1904 — листопада 1905 р. Вона ставилась на листівках, відозвах і газетах, які розповсюджувалися серед робітничих мас. Відбитки печатки вказували на партійну приналежність цих документів.

Проблематика досліджень печаток перших років Радянської влади на Україні намічається у статті Б. С. Ватулі «З історії української радянської сфрагістики» [86]. Він визначає основні групи пам'яток початкового періоду радянської сфрагістики: печатки ревкомів, центральних і місцевих партійних організацій, наркоматів, виконкомів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, вищих профспілкових органів і фабзавкомів, комсомольських організацій, сільськогосподарських кооперативів, культосвітніх закладів тощо. Оглянувши емблематику перших радянських печаток, Б. С. Ватуля дійшов висновку, що «в основу геральдичного зображення печаток центральних партійних і державних установ було покладено герб Української РСР..., промислові підприємства і сільськогосподарські кооперативи в своїх печатках давали оригінальні, прості і зрозумілі

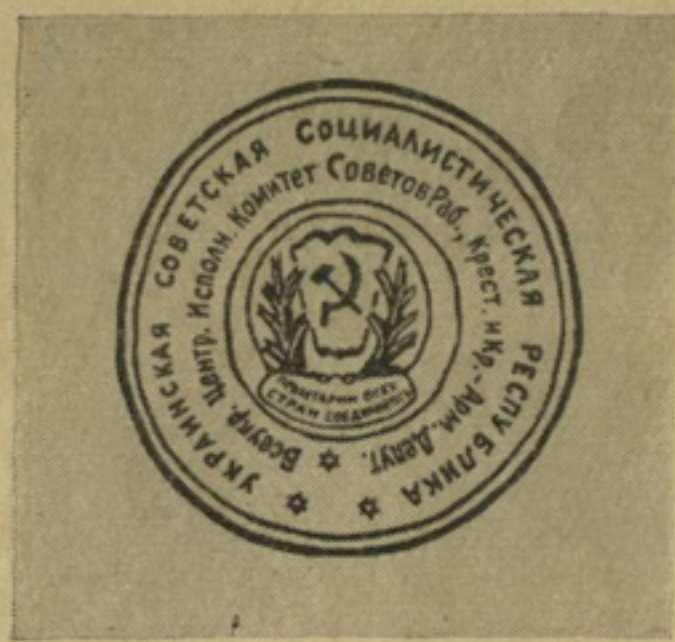

Печатка Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, 1919 р.

композиції рисунків та символів, які відображали знаряддя виробництва чи предмети, виготовлювані на фабриках і заводах. Це свідчить про те, що українська радянська сфрагістика розвивалася не відірвано від життя радянських людей — творців матеріальних благ» [87].

Питання, порушені у статті Б. С. Ватулі, доповнюються і конкретизуються в ряді інших праць. У статті А. М. Аксьонова і Б. П. Зайцева вивчаються печатки наркоматів Радянської України [88]. Дослідники визначають основні різновидності цих пам'яток, проводять аналіз їх зовнішнього виду. Перші печатки вищих органів державного управління УРСР з'явились наприкінці грудня 1917 р., вони були довільних розмірів і мали тільки лаконічні написи. Гербові печатки з'явились у квітні 1919 р., тобто невдовзі після прийняття першої Конституції УРСР. Написи на них були двома мовами — українською та російською.

До затвердження в січні 1923 р. у законодавчому порядку зразка малюнка державного герба республіки, його зображення на гербових печатках мало довільну форму. У статті А. Г. Бабенка репродуковано характерні відмінності цих емблем: зображення плуга й молота у центрі п'ятикутної зірки чи в облямуванні лаврових гілочок, серпа та молота на тлі сонячних променів і в обрамленні віночка з колосків. На печатках сільських Рад досить часто зображались схрещені коси, граблі і сніп колосся. Деякі Комісії допомоги дітям при губвиконкомах мали печатки із зображенням дитини, яка сидить на ручці молота перехрещеного серпом [89].

Праці Б. С. Ватулі, А. М. Аксьонова, Б. П. Зайцева і А. Г. Бабенка дають в руки істориків цікавий матеріал для висвітлення історії радянського державного будівництва на Україні. Вони з успіхом можуть бути використані при джерелознавчій експертизі документальних матеріалів перших років Радянської влади, встановленні авторства і дати документів.

Велика група праць присвячена печаткам місцевих організацій і установ, народжених революцією. Сфрагістичні пам'ятки революційних установ Одещини привернули увагу І. С. Бережного. У його статті охарактеризовані бронзові матриці Анатолієво-Тузлівського військово-революційного комітету, ревкому с. Біляївки Одеського повіту і гумова печатка надзвичайного комісара охорони залізниць Одеського округу [90].

Печатки ревкомів та виконкомів Чернігівщини висвітлені у двох працях К. Ф. Короткової [91]. Вона виявила в архівних фондах 42 печатки ревкомів і 88 печаток губернського, повітових, волосних та сільських виконавчих комітетів. За допомогою печаток дослідниці вдалося доповнити мережу ревкомів і виконкомів Чернігівщини, документальні матеріали яких майже не збереглися.

Печатка Могилева-Подільського повітового ревкому, 1920 р.

Цікаве дослідження печаток революційних організацій і установ періоду підготовки і проведення соціалістичної революції на Волині (1917—1920 рр.) зробив О. І. Фомін [92]. Він розглянув печатки і штампи Луцької Ради солдатських, робітничих і селянських депутатів, військових солдатських революційних комітетів, Центрального бюро профспілок робітників Луцька, Рожищенського волосного ревкому, військових комісаріатів, управління Луцької повітової робітничо-селянської міліції та ін., які зберігаються при документах у Волинському облдержархіві. Аналіз печаток, на думку автора, дозволяє глибше розкрити структуру і характер діяльності ревкомів та інших революційних організацій Волині.

Печатки установ перших років Радянської влади на Поділлі ввів у науковий обіг А. Г. Бабенко, праця якого опублікована в матеріалах Другої республіканської наукової конференції істориків-архівістів [93].

Дослідженням сфрагістичних пам'яток великого промислового району України Донбасу планомірно займається М. Ф. Яременко. У центрі його уваги — печатки Рад робітничих депутатів, військово-революційних комітетів, фабзавкомів і рудкомів, профспілкових організацій металістів і гірників. Печатки перших пореволюційних років на Донбасі, як і в інших районах України, мали лише написи. Пізніше на печатках з'явились емблеми. Цікава емблематика печаток профспілки робітників пляшкового заводу м. Костянтинівки (дві руки у потиску — символ єднання робітничого класу), Луганського комітету Всеросійської спілки робітників-металістів (ковадло з молотком і розвідним ключем), Кадіївського рудникового комітету профспілки гірників (шахтарська емблема — два схрещених гірничих молотки з кайлом) [94]. М. Ф. Яременко визначає роль і значення печаток при вивченні історії Донбасу. Вони допомагають дослідникам встановлювати час появи та функціонування окремих організацій і підприємств, вивчати їх структуру, реорганізаційні зміни. При відсутності

Печатка штабу Червоної гвардії Іванівського р-ну Харкова.

інших даних відтиски печаток на документах свідчать про існування деяких установ, посад тощо [95].

Нову емблематику печаток, що народилась в ході революції та соціалістичного будівництва на Україні, розглянув Б. П. Зайцев. Він досить кваліфіковано розшифрував символіку зображень печаток дев'яти профспілок Харківщини: металістів, гірників, будівельників, транспортників, текстильників, швейників, оркестрантів, зв'язківців і пожежників [96]. В іншій праці Б. П. Зайцева на основі сфрагістичних матеріалів висвітлено емблему однієї з найбільших профспілок країни — Всеросійської спілки робітників-металістів [97]. Аналіз змісту зображень на печатках дав автору підставу стверджувати, що їх символіка не абстрактна, вона зв'язана з реальною дійсністю, з професійною специфікою кожної спілки. На емблемах печаток профспілок наявні знаряддя праці, інструменти, механізми тощо. В символічних образах професійних емблем знаходять відображення і активна роль радянських профспілок у житті країни і конкретні завдання, що стояли перед ними по господарському будівництву.

Уважно вивчає Б. П. Зайцев еволюцію емблеми Радянської Армії. На перших порах на печатках Червоної гвардії, повідомляє автор, або відсутні зображення, або вони носять довільний характер. Наприклад, на печатках штабів Харківської Червоної гвардії вирізано схрещені гвинтівки зразка 1891 р., револьвер системи «Наган» і саморобні ручні бомби — основне озброєння червоногвардійських загонів [98]. У квітні 1918 р. впроваджено єдину емблему Робітничо-Селянської Червоної Армії — п'ятикутну зірку із зображенням плуга і молота в центрі. Схрещені плуг і молот на червоноармійській зірочці наявні до кінця громадянської війни. Вони зображались майже на всіх печатках Червоної Армії. 13 квітня 1922 р. спеціальним розпорядженням зображення цього символу союзу робітничого класу і селянства замінено серпом і молотом, які зберігаються в емблемі Радянської Армії до нашого часу [99].

Наслідки своїх досліджень в ділянці радянської емблематики Б. П. Зайцев підвів у кандидатській дисертації, один із розділів якої присвячений емблематиці радянських печаток [100].

Львівський дослідник О. В. Маркевич виявив і опублікував надзвичайно своєрідну групу пам'яток української сфрагістики — печатки і штампи українських установ і організацій перших років Радянської влади у Туркестані [101]. Огляд печаток автор тісно пов'язав з висвітленням маловідомого питання про участь

українців-інтернаціоналістів, колишніх австрійських військовополонених з Галичини, Буковини і Закарпаття, які після Великої Жовтневої соціалістичної революції під впливом більшовиків активно виступили на захист Радянської влади в Середній Азії. Стан збереження печаток був дуже незадовільний і, готуючи їх до друку, О. В. Маркевич скористався послугами художника І. М. Крислача, який здійснив їх точну реконструкцію. У статті подано печатки і штампи Партії українських комуністів Туркестану, яка була секцією Ташкентської крайової організації РКП(б), Туркестанської української крайової ради та українських громад (культосвітніх установ) в Ташкенті, Ашхабаді, Перовську, Самарканді, Чарджоу, Намангані, культурно-освітнього товариства «Просвіта» у Кізил-Арваті.

Аналітичну статтю О. В. Маркевич присвятив печаткам керівних партійних органів галицьких і буковинських комуністів, що виникли і існували на території Радянської України в 1919—1921 рр.[102] У ній автор змалював печатки і штампи Комітету Комуністичної партії Східної Галичини та Буковини, Галицького організаційного комітету при ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України, що скорочено називався Галорком, Галицького бюро Поділля, Галицького бюро при Губпарткомі Київщини та Галицького бюро при ЦК КП(б)У. Як і в попередній праці, О. В. Маркевич пов'язує вивчення печаток з революційними подіями, свідками яких вони були. Оригінальне спостереження зробив він, вивчаючи штампи документів. На штампі Галоркома при документі від 2 серпня 1920 р. стоїть порядковий реєстраційний № 539, а на штампі Галицького бюро при Губпарткомі Київщини на документі від 7 вересня 1920 р.— № 477. Номери на штампах свідчать про досить активну організаційну роботу цих установ. Крім того, вони дають змогу історикам з'ясувати стан збереження документів досліджуваних організацій і установ.

Підсумовуючи огляд стану розробки сфрагістичних матеріалів перших років Радянської влади на Україні, слід зауважити, що широка географія і велика джерелознавча база розглянутих праць дозволяє створити грунтовні узагальнюючі дослідження, визначити основні тенденції і напрями розвитку радянської печатки, з'ясувати роль і значення цих пам'яток у революційному устрої молодої Радянської республіки.

Радянські історики приступили до вивчення печаток Комуністичної партії Східної Галичини, що діяла у складних умовах підпілля. Вони зголошені у доповіді О. В. Маркевича на Другій республіканській архівній конференції [103]. Г. І. Сіяртова детально і грунтовно дослідила печатки Закарпатської крайової організації Комуністичної партії Чехословаччини (1921—1938) та її попередниці — Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі (1920—1921) [104]. Їй вдалося розшукати близько 30 відбитків печаток цих організацій та один штемпель-матрицю (партійної організації с. Копашневе Хустського округу).

Печатка з гербом міста Стрия.

Докладністю викладу відзначається стаття Г. І. Сіяртової «Печатки народних комітетів Закарпатської України»[105]. Дослідниця опрацювала велику кількість архівних документів, виявила і описала 238 печаток Народних комітетів міст і сіл, що були утворені після визволення Закарпаття Радянською Армією і стали перехідною формою народної влади. Складність політичної обстановки в умовах гострої класової боротьби, що точилась на Закарпатті після звільнення його Радянською Армією, позначилась і на печатках Народних комітетів, які різняться змістом написів, мовою і шрифтом письма. Значна частина Народних комітетів, вказує Г. І. Сіяртова, відразу ж після визволення Закарпатської України виготовила нові печатки, але деякі комітети користувалися печатками сільських управлінь з часів Австро-Угорської монархії та Чехословацької буржуазної республіки. Велику групу становлять печатки колишніх місцевих комуністичних організацій і осередків, які були збережені, незважаючи на заборону компартії чехословацьким буржуазним урядом і на жорстокі переслідування комуністів з боку угорських фашистських окупантів. З перших днів визволення ці печатки стали використовуватись для засвідчення документів органів народної влади. Народні комітети найбільш важливі документи завіряли своїми і партійними печатками. Це свідчить про високий авторитет, яким заслужено користувались комуністи на Закарпатті.

У працях Г. І. Сіяртової чітко виявився новий підхід до вивчення печаток, характерний для радянського періоду,— проникнення у ділянку сфрагістичних досліджень духу і принципів історизму, поглиблення спеціальної методики.

Українські радянські історики заповнюють прогалину в дослідженні печаток середньовічних міст, цехів і сіл, яким не надавалось належної уваги у дореволюційній історіографії.

Всебічно міську сфрагістику України розглядає О. В. Маркевич. У статті «Печатки міст Галичини як історичне джерело»[106] він аналізує печатку м. Володимира з 1324 р., поки що єдину міську печатку, що дійшла до нас з часів Галицько-Волинського князівства, а також сфрагістичні пам'ятки Львова і Перемишля, привішені до документів другої половини XIV — XVII ст. О. В. Маркевич робить висновок, що найстаріші печатки Львова і Перемишля також походять з Галицько-Волинського князівства. Однако переконливих доказів на під-

твердження цього положення автор не наводить і воно залишається гіпотетичним.

На цю обставину слід акцентувати увагу, тому що в двох наступних працях про міські печатки [107] О. В. Маркевич говорить про це, як про незаперечний факт, і пов'язує з ним кілька інших неточних тверджень про печатки давньоруської міської сфрагістики і геральдики. Але в цілому праці О. В. Маркевича не позбавлені наукового інтересу, в них зголошено великий фактичний матеріал, раніше зовсім не відомий дослідникам. О. В. Маркевич показує значення печаток для дослідження міської архітектури, мистецтва, геральдики.

Дослідженням сфрагістики цехів займався і автор цієї монографії. Він описав печатки львівських цехів ковалів, пекарів, різників, шевців, пивоварів, гарбарів, крамарів, кушнірів і цеху лимарів та сідельників, привішені до грамоти 1425 р.[108] На основі вивчення стильових особливостей, техніки різьби, епіграфічних відмін літер напису автор датує деякі печатки 60-ми роками XIV ст. і тим самим обгрунтовує припущення деяких вчених про існування цехів у Львові в середині XIV ст.

Печатки сільських громад стали предметом вивчення змістовної статті О. В. Маркевича «Час і причини виникнення сільських печаток в Галичині» [109]. Автор зазначає, що сільські печатки на західноукраїнських землях з'явились наприкінці XVIII ст. і відразу ж навколо них розпочалась гостра боротьба. Справа в тому, що у цей час в Східній Галичині однією з важливих форм антифеодальної боротьби були подача скарг і суперечки селянських громад з поміщиками. Скарги від імені окремої особи чи цілої громади повинні були засвідчуватись громадською печаткою, інакше вони не приймались австрійською адміністрацією. Оскільки громадськими війтами, підкреслює О. В. Маркевич, були переважно сільські багатії, поставлені поміщиками, вони виражали їх інтереси. Це приводило до боротьби за громадську печатку. Селяни викрадали або силоміць забирали печатки у війтів.

Радянські дослідники продовжили традиції, що склались в українській сфрагістиці по вивченню давньоруських і козацьких печаток.

Широкі масштаби археологічних досліджень дали можливість включити у сфрагістику нові зразки печаток. Якщо раніше сфрагістика не йшла далі XII ст., то тепер археологи повсякчас знаходять печатки XI і навіть X ст. Сфрагістика, в свою чергу, не лишається у боргу перед археологією, вона виступає вірним помічником при датуванні археологічних пам'яток, знайдених разом з печатками.

У 1956 р. у с. Вигурівщина Київської області виявлено свинцеву буллу київського князя Всеволода Ярославича (1078—1093); 1963 р. у Києві на території Печерської лаври відшукано печатку київського князя Святослава Ярославича (1073—1076);

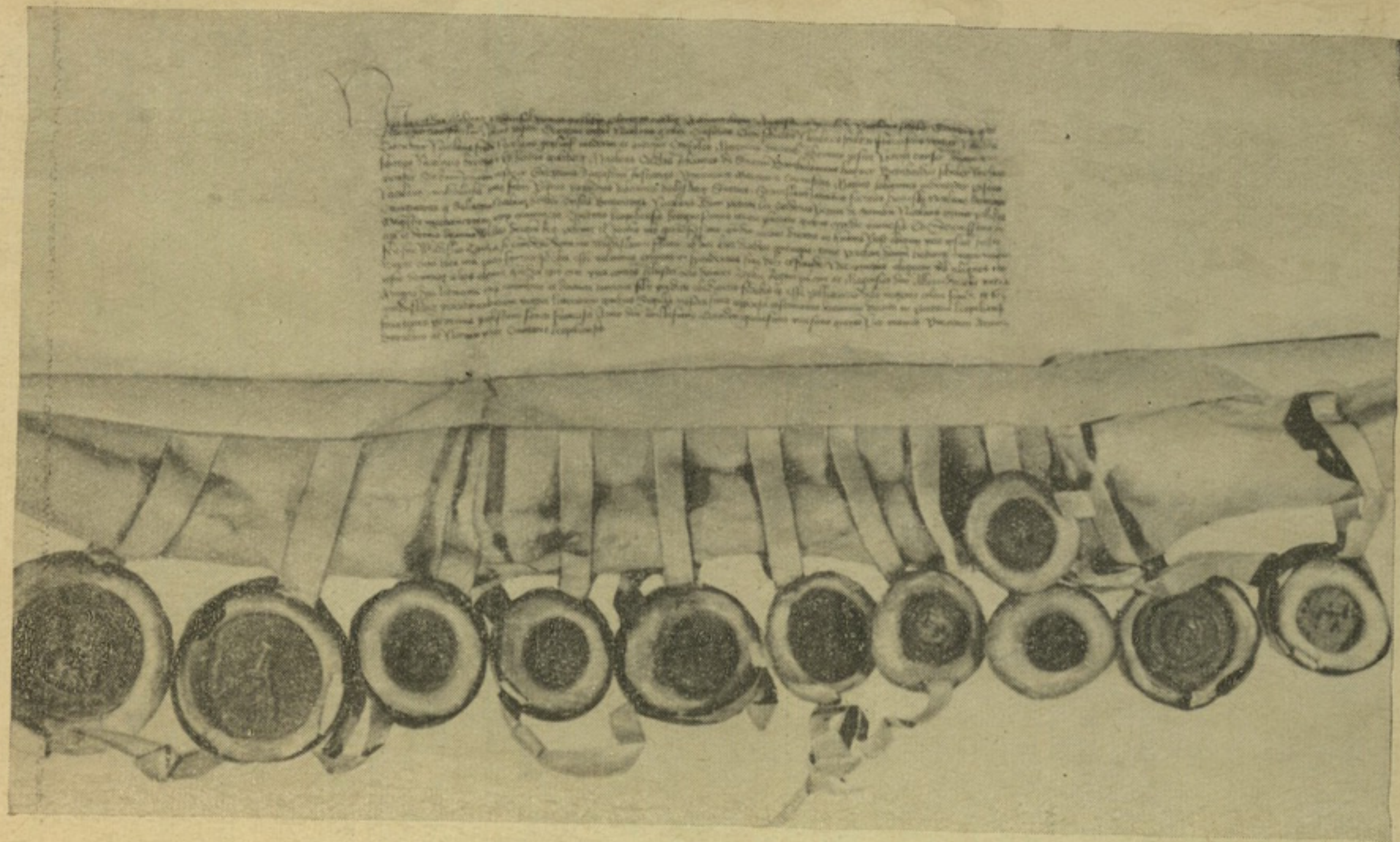

Печатки магістрату та цехів Львова при грамоті 1425 р.

1963 р. у с. Зеленче Тернопільської області знайдено буллу із зображенням архангела, яка не піддається визначенню. Печатки великого київського князя Володимира Мономаха (1113 — 1125) виявлено у Смоленську (1954), Ростові Ярославському (1958), Новгороді (1960 і 1967) [110].

У 1955 р. у Києві під час розкопок Федірівського монастиря знайдено дві вислі свинцеві булли. Одну печатку опублікував В. К. Гончаров, він приписує її великому київському князеві Ярославу Мудрому (1019 — 1054) [111].

Другу печатку з написом «Дьнеслово» видала заввідділом Державного історичного музею УРСР С. Р. Кілієвич у статті «Висла печатка з Києва». Автор підвела підсумки досліджень печаток з написом «Дьнеслово», яких на той час було відомо більше 20 примірників. Слідом за Б. О. Рибаковим вона вважає, що ці печатки ставились на документах таємного листування: «Дьнеслово», очевидно, означає — «таємне слово». С. Р. Кілієвич детально розбирає зображення печатки, порівнює його з фресками Софійського собору в Києві та аналогічними буллами з часів Київської Русі і висуває припущення, що печатка належала великому князеві Ростиславу Мстиславичу (1161—1167), внукові Володимира Мономаха [112].

Невелике повідомлення київського археолога Р. О. Юри присвячене свинцевій буллі, знайденій в 1959 р. у с. Воїнська Гребля Полтавської області під час розкопок давньоруського міста-фортеці Воїня [113]. Р. О. Юра висунув припущення, яке пізніше підтвердили інші дослідники, що печатка належала київському князю Ізяславу Ярославичу (1054 — 1078).

Сфрагістичні знахідки з археологічних розкопок на території західних областей УРСР подані в праці львівського археолога О. О. Ратича [114]. У збірнику «Нумизматика и сфрагистика» вміщено повідомлення співробітника Львівського історичного музею В. С. Терського про нові знахідки вислих свинцевих печаток у літописному Звенигороді — однієї булли з написом «Василь» і двох невеликих печаток із зображенням княжих знаків [115].

Українські радянські дослідники сфрагістики працюють, як і в попередні періоди, у тісному контакті з російськими істориками. Добрі поради і наукові консультації українським дослідникам неодноразово надавали фахівці допоміжних історичних дисциплін Москви і Ленінграда: В. Л. Янін, О. І. Каменцева, І. Г. Спаський, Г. В. Банк, В. С. Шандровська та ін. На сторінках республіканського збірника «Нумизматика и сфрагистика» з сфрагістичними працями виступали В. Л. Янін, ленінградська дослідниця М. В. Скржинська та дослідник з Ростова Ярославського В. Г. Пуцко [116]. У статті О. І. Каменцевої, що також опублікована у цьому збірнику, розглядались дві матриці печаток Війська Запорізького XVIII ст.[117]

У фундаментальній праці В. Л. Яніна «Актовые печати Древней Руси X—XV вв.» [118] підведено підсумки довголітньої

дослідницької роботи у галузі давньоруської сфрагістики. Автор значну увагу приділяє працям українських дослідників, детально вивчає сфрагістичні знахідки на території України. Монографія В. Л. Яніна стала важливим етапом у розвитку вітчизняної сфрагістики, за її допомогою зараз проводяться атрибуції всіх нововиявлених давньоруських печаток на Україні.

У сфрагістичній літературі Радянської України розглядаються також і козацькі печатки. В статті В. Г. Фоменка зібрані та систематизовані вже відомі за попередніми публікаціями печатки Війська Запорізького кінця XIV—XVIII ст.[119] Автор групує печатки за написами, що дало йому змогу підкреслити всю складність політичної боротьби українського народу за визволення від панського гніту.

Останнім часом вдалося розшукати невідомі печатки гетьмана Григорія Лободи і фастівського полковника, народного ватажка Семена Палія. Печатка Григорія Лободи стоїть на універсалі 1595 р. і є найдавнішою з відомих дотепер козацьких печаток. На печатці зображено традиційний козацький герб — козак з мушкетом і шаблею, але легенда відзначається значною своєрідністю: «Копия войска запорозьского». Такий напис наявний лише на двох найстаріших козацьких печатках. В. В. Грабовецький і В. О. Гавриленко, які опублікували цю печатку, висувають припущення, що основна запорізька печатка зберігалась на Січі, а для потреб похідної канцелярії робились її копії, що і позначалось в напису[120]. Печатку Семена Палія 1700 р. видав О. В. Маркевич. Це типова козацька перснева печатка, на якій традиційні зображення — лук із стрілою та дві нахрест складені шаблі і абревіатурний напис[121].

Не випала з поля зору українських дослідників і візантійська сфрагістика, дослідження керамічних клейм античності. Історіографію вітчизняної візантійської сфрагістики вивчав В. О. Гавриленко. Він також підготував і опублікував бібліографічний покажчик літератури вітчизняних авторів з питань візантійської сфрагістики[122]. Античні клейма привернули увагу В. В. Борисової, Б. А. Василенка, В. І. Кузьменка, В. І. Цехмістренка, В. С. Драчука та інших дослідників[123].

Описи і репродукції печаток досить часто вміщаються у виданнях документів, в окремих монографічних дослідженнях[124].

Питання сфрагістики піднімаються у періодичній пресі. У газеті «Ленінська молодь» вміщено повідомлення В. С. Терського про нову знахідку печатки у Звенигороді; В. Карпенко і А. Колесник в «Известиях» розповіли про печатку колгоспу ім. Леніна с. Парутіно Миколаївської області; П. Сова опублікував стару печатку Хуста, а О. В. Маркевич — печатки Львова[125].

Сфрагістичні пам'ятки входять в комплекс музейних експонатів. Майже всі музеї України, зокрема історико-археологічного та краєзнавчого профілів, зосереджують в своїх фондах сфрагістичні колекції. У багатьох музеях печатки, пломби та

геми введено до складу експозицій для показу ремесла, культури, торгівлі й торговельних зв'язків. Головну увагу музеї приділяють збиранню печаток. Наукова сфрагістика в них ще перебуває на низькому рівні, музейні сфрагістичні колекції, як правило, належно не паспортизовані, незадовільний і стан збереження цих пам'яток.

Сфрагістична колекція Державного історичного музею у Києві налічує понад 300 штемпелів печаток. 1950 р. до неї поступила цікава збірка печаток партизан з Республіканської партизанської виставки. Оригінальна збірка муляжів античних гем та камей музею виконана ще в другій половині XIX ст. Ряд матриць печаток з гірського кришталю та дорогоцінних металів подається в експозиції Музею історичних коштовностей УРСР.

Велику сфрагістичну колекцію нагромадив Історичний музей у Львові (1098 муляжів і 978 штемпелів), який об'єднав у своїх фондах печатки майже всіх львівських музеїв дорадянського періоду. 1956 р. Історичному музею передав сфрагістичну збірку Музей етнографії та художнього промислу АН УРСР. 1960 р. у дарунок музею надійшла збірка печаток сільських громад Північної Буковини з Кишинівського історико-краєзнавчого музею. Серед сфрагістичних експонатів Львівського історичного музею звертають увагу печатки Паризької Комуни, цехів, міст, ревкомів, створених у ході возз'єднання Західної України з УРСР у вересні 1939 р. Багата у кількісному відношенні сфрагістична колекція Кабінету мистецтв Наукової бібліотеки АН УРСР у Львові. Тут зберігаються збірки оригінальних воскових печаток (549 екз.), малюнків польських печаток XII—XVII ст., муляжів античних гем тощо. У фондах Музею археології Львівського університету зібрана велика колекція муляжів печаток (понад 6 тис. екз.). Невелика колекція штемпелів печаток наявна у Музеї українського мистецтва у Львові (близько 120 екз.), серед яких слід виділити дві цехові печатки XVII ст. та печатки культосвітніх установ.

У музеях півдня України зосереджено античні і візантійські сфрагістичні пам'ятки. Так, Одеський археологічний музей має колекцію єгипетських скарабеїв, зокрема кілька іменних — Тутмоса III та ін.; Керченський і Херсонеський історико-археологічні музеї — візантійські молівдовули. Цікаві зразки печаток наявні в фондах Дніпропетровського, Тернопільського, Уманського, Чернівецького та інших краєзнавчих музеїв.

Підсумовуючи радянський період розвитку сфрагістики на Україні, слід заперечити думку деяких істориків про бідність нашого сфрагістичного матеріалу, про поверхове його дослідження. Як показує проведений огляд, вітчизняна сфрагістика за багатством тематики, марксистською методологією та за ступенем залучення сфрагістичних пам'яток до пояснення історичного процесу займає почесне місце серед сфрагістичних досліджень інших країн. Але разом з тим ми повинні зазначити, що

розвиток нашої сфрагістики не встигає за потребами, які висуває перед цією дисципліною сучасна історична наука. Перед радянськими істориками широке поле діяльності по вивченню сфрагістики.

[1] В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, с. 140.
[2] 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967, с. 42.
[3] Очерки истории исторической науки в СССР, т. 4. М., 1966, с. 14.
[4] Там же, с. 11.
[5] Історія Академії наук Української РСР, кн. І. К., 1967, с. 94, 98.
[6] К. Є. Антипович. Київська міська печатка.— Ювілейний збірник на пошану акад. Д. И. Багалія. К., 1927, с. 825—835, 2 табл. іл.
[7] М. И. Корнилович. Печатки 16 київських цехів XIX в. і характер символіки на них.— Збірник Історично-філологічного відділу ВУАН, 1928, № 76, с. 307—312, іл.
[8] К. Є. Антипович. Вказ. праця, с. 826.
[9] А. М. Большаков. Вспомогательные исторические дисциплины. Тверь, 1923, с. 78—83.
[10] К. Є. Антипович. Вказ. праця, с. 827.
[11] Там же, с. 830.
[12] Там же, с. 829.
[13] М. И. Корнилович. Вказ. праця, с. 307—312.
[14] Там же, с. 308.
[15] Там же, с. 309.
[16–17] Архів Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, ф. 2, оп. 1. 1928, № 3, арк. 43—44.
[18–19] Там же, арк. 45.
[20] І. П. Крип'якевич. З пограничної українсько-російської переписки.— Записки Наукового товариства ім. Шевченка. 1928, т. 150, с. 81—91, іл.
[21] Там же, с. 85.
[22] Б. Барвінський. Причинки до польсько-української геральдики і сфрагістики.— Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1925, т. 138—140, с. 83—103, іл.
[23] K. Sochaniewicz. Herb miasta Lwowa.— Biblioteka lwowska. Lwów, 1933, т. 33, 80 с., іл.
[24] Я. Кісь. До історії розвитку допоміжних історичних дисциплін у Львівському університеті.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 4, с. 39.
[25] Kronika universytetu Jana Kazimierza we Lwowe za rok szkolny 1924/1925. Lwów, 1925, c. 123.
[26] Kronika universytetu Jana Kazimierza we Lwowe za rok szkolny1926/1927. Lwów, 1926, c. 136.
[27] M. Haisig. Sfragistyka szlachecka doby średniowiecza w świetle archiwaliów lwowskich. Lwów, 1938, 80 c., 9 табл. іл.
[28] Там же, с. 57—63.
[29] Там же, с. 8—9.
[30] M. Haisig. Nieznana, najdawniejsza pieczęć ławnicza m. Lwowa.— «Miesięcznik heraldyczny», 1935, r. 14. c. 119—122.
[31] Ł. Charewiczowa. Lwowskie organizacje zawodowe za czasów Polski przedrozbiorowej. Lwów, 1929.
[32] N. Grămadă. Vechile peceţi săteşti bucovinene, 1783—1900. Cernăuţi, 1939, 52 c., 17 табл., іл.
[33] Там же, с. 6.
[34] I. Swiencickyj. Byzantinische Bleisiegel in den Sammlungen von Lwow.— Сборник въ паметь на проф. Петръ Никовъ. Известия на Българското историческо д-во, т. 16—18. София, 1940, с. 434—441, іл.

[35] Складено на основі матеріалів Наукового архіву Інституту археології АН УРСР, ф. 9, спр. 204—214 та кн.: «50 лет советской исторической науки. Хроника научной жизни». М., 1971, с. 30, 67, 83, 112.

[36] Державний історичний музей УРСР. Археологічний каталог, т. 2, кн. 5, № 32872.

[37] В. Л. Янин. Актовые печати Древней Руси X—XV вв., т. 1. М., 1970, с. 169.

[38] Державний історичний музей УРСР. «Книга для записи Музея древностей университета св. Владимира. По розряду древностей», т. 2, № 11791—18002.

[39] В. Л. Янин. Вказ. праця, с. 167, 168, 170, 173, 187, 221.

[40] И. Скуленко. Реставрация бывшего Софийского собора в Киеве.— «Советский музей», 1936, № 3, с. 59.

[41] С. Дложевський. Амфорні ручки з клеймами Ольбійських розкопів 1926 р.— Записки Всеукраїнського археологічного комітету ВАН, т. 1, 1930, с. 113—120, іл.

[42] Державний історичний музей УРСР. Археологічний каталог, т. 2, кн. 4, № 24567—80, 24613, 24718, 26110—11, 26777—26790, 25573—5, 25633—5; кн. 5, № 28369, 28575—77.

[43] Там же, т. 2, кн. 6, № 36295.

[44] «Хроніка [Наукового товариства ім. Шевченка]», ч. 71. Львів, 1932, с. 17; ч. 72, 1935, с. 68; ч. 73, 1937, с. 93; ч. 74, 1939, ч. 95.

[45] Записки Наукового товариства ім. Шевченка, т. 154, 1937, с. 261—262, 267.

[46] «Известия имп. Археологической комиссии». Прибавление к вып. 37, 1910, с. 71.

[47] «Борьба классов», 1924, № 1—2, с. 382.

[48] «Русский исторический журнал», 1922, кн. 8, с. 330.

[49] «Архівна справа», 1927, кн. 2—3, с. 48.

[50] «Архівна справа», 1930, кн. 1, с. 86.

[51] Ф. Герасименко. Проблема кадрів для архівного будівництва.— «Архівна справа», 1931, кн. 4, с. 7.

[52] Радянське архівне будівництво на Україні.— «Архіви України», 1968, № 3, с. 9.

[53] Л. В. Черепнин. Развитие вспомогательных исторических дисциплин за пятьдесят лет.— «Советские архивы», 1967, № 5, с. 132.

[54] Н. В. Устюгов. Учебное пособие по вспомогательным историческим дисциплинам, ч. 3. Сфрагистика. 1939.

[55] Н. Коробков и Б. Иванов. Русские печати.— «Архивное дело», 1939, № 3, с. 31—57.

[56] И. Колесников. Вспомогательные исторические дисциплины и их значение для истории и архивной работы.— «Архивное дело», 1940, № 3, с. 32—43.

[57–58] Вспомогательные исторические дисциплины. М.— Л., 1937, с. 245—283.

[59] Радянське архівне будівництво на Україні.— «Архіви України», 1968, № 3, с. 9, 11.

[60] А. Гринберг. О работе кафедры архивоведения Киевского госуниверситета.— «Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР», 1955, № 3, с. 47.

[61] «Научно-информационный бюллетень Архивного управления УССР», 1952, № 2, с. 8.

[62] Д. І. Бліфельд. Висла печатка з Білгородки.— «Археологія», т. 3. К., 1950, с. 102—110; Б. О. Рибаков. Печатки чернігівських князів.— Там же, с. 111—116.

[63] З. А. Володченко. Перстень-печать XII в.— Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР, вип. 36, 1951, с. 62—67.

[64] «Український історичний журнал», 1958, № 5, с. 234.

[65] Там же, 1959, № 3, с. 162.

[66] *Архів Інституту суспільних наук АН УРСР. Стенограма наради з питання «Про стан і завдання розвитку допоміжних історичних дисциплін» в Інституті суспільних наук АН УРСР, 31 січня 1959 р. м. Львів, с. 16.*

[67] «Український історичний журнал», 1959, № 4, с. 160.

[68] «Вопросы истории», 1960, № 3, с. 191.

[69] Нумизматика и сфрагистика, вип. 1—5. К., 1963—1974; Історичні джерела та їх використання, вип. 1—7. К., 1964—1972.

[70] Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Матеріали. Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. К., 1965; Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. К., 1968.

[71] «Архіви України», 1968, № 3, с. 106; 1970, № 2, с. 111.

[72] І. П. Крип'якевич. Стан і завдання української сфрагістики.— «Український історичний журнал», 1959, № 1, с. 115—119.

[73] Там же, с. 119.

[74] І. П. Крип'якевич. Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1961, № 5, с. 7—10.

[75] В. И. Стрельский. Основные принципы научной критики источников по истории СССР. К., 1961, с. 33—35.

[76] А. Введенський, В. Дядиченко, В. Стрельський. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963.

[77] Там же, с. 181.

[78] Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Русская сфрагистика и геральдика. М., 1963; Изд. 2-е, М., 1974.

[79] В. И. Стрельский. Геральдика и сфрагистика в научной работе историков (по материалам украинских архивов и других научных учреждений).— «Вопросы архивоведения», 1963, № 2, с. 31—35; А. А. Кондратюк. Роль сфрагістики і геральдики в роботі архівістів.— Друга республіканська наукова конференція... Друга секція, с. 202—207; Я. П. Кісь. Значення допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін у підготовці наукових працівників.— Там же, с. 193—201; О. В. Маркевич. Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м. Львові як джерело для вивчення сфрагістики.— Історичні джерела та їх використання, вип. 1, с. 233—247, іл.

[80] В. О. Гавриленко. Про предмет, методи і завдання сфрагістики.— Третя республіканська наукова конференція... Друга секція, с. 292—308.

[81] В. О. Гавриленко. Дослідження з сфрагістики дорадянського періоду (Історіографічно-бібліографічний огляд).— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1964, № 4, с. 33—42; його ж. Радянські дослідження з сфрагістики (Історико-бібліографічний нарис).— Там же, № 5, с. 72—78 та ін.

[82] О. Маркевич. Виявлення та описання сфрагістичних пам'яток.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1964, № 5, с. 27—31, іл.

[83] Р. Боднар. Реставрація документальних матеріалів із сургучевими печатками.— «Архіви України», 1971, № 4, с. 66.

[84] А. М. Катренко. Печатки і штампи революційно-народницьких гуртків та груп кінця 70-х — початку 80-х років на Україні.— Третя республіканська наукова конференція... Друга секція, с. 328—353, іл.

[85] М. Ф. Савицький. Печатка Одеського комітету РСДРП.— Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964, с. 277—283, іл.

[86] Б. С. Ватуля. З історії української радянської сфрагістики.— Історичні джерела та їх використання, вип. 1, с. 225—232, іл.

[87] Там же, с. 232.

[88] А. М. Аксьонов, Б. П. Зайцев. Перші печатки наркоматів Радянської України.— Історичні джерела та їх використання, вип. 7. К., 1972, с. 126—133, іл.

[89] А. Бабенко. Печатки державних установ України перших років Радянської влади.— «Архіви України», 1972, № 6, с. 66—71, іл.

[90] І. С. Бережний. Печатки революційних установ Одещини.— Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966, с. 238—246, іл.

[91] К. Ф. Ковальська. Печатки революційних комітетів Чернігівщини.— Третя республіканська наукова конференція... Друга секція, с. 309—319, іл.; К. Ф. Короткова. Печатки виконавчих комітетів Чернігівщини (1917—1923 рр.).— Історичні джерела та їх використання, вип. 7, с. 133—138.

[92] О. І. Фомін. Печатки революційних організацій і установ періоду підготовки і проведення соціалістичної революції та встановлення Радянської влади на Волині.— Історичні джерела та їх використання, вип. 4. К., 1969, с. 254—262, іл.

[93] А. Г. Бабенко. Печатки установ перших років Радянської влади на Поділлі.— Друга республіканська наукова конференція... Друга секція, с. 219—225, іл.

[94] М. Ф. Яременко. Печатки установ перших років Радянської влади в Донбасі.— Друга республіканська наукова конференція... Друга секція, с. 226—230, іл.; Печатки Рад і фабзавкомів Донбасу 1917—1920 рр.— Історичні джерела та їх використання, вип. 3. К., 1968, с. 276—281; іл.; Печатки профспілкових організацій металістів і гірників Донбасу 1918—1930 рр. як історичне джерело.— «Архіви України», 1974, № 1, с. 79—81, іл.

[95] М. Ф. Яременко. Печатки установ і підприємств Донбасу за 1917—1920 рр.— джерело для вивчення історії краю.— Третя республіканська наукова конференція... Друга секція, с. 320—327.

[96] Б. П. Зайцев. Емблематика печаток профспілок Харківщини першого десятиріччя Радянської влади.— Історичні джерела та їх використання, вип. 3, с. 261—275, іл.

[97] Б. П. Зайцев. Емблема професійної спілки робітників-металістів (1923—1931 рр.) — Історичні джерела та їх використання, *вип.* 4, с. 262—266, іл.

[98] Б. Зайцев. Печатки штабів Харківської Червоної гвардії (за матеріалами Харківського облдержархіву).— «Архіви України», 1967, № 1, с. 14—16, іл.

[99] Б. Зайцев. Перша емблема Радянської Армії.— «Архіви України», 1967, № 5, с. 47—51, іл.

[100] Б. П. Зайцев. Эмблематика Советской Украины. Автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук. Харьков, 1969, 21 с.

[101] О. В. Маркевич. Печатки і штампи українських установ і організацій в Радянському Туркестані.— Історичні джерела та їх використання, вип. 3, с. 282—289, іл.

[102] О. В. Маркевич. Печатки і штампи партійних органів галицьких і буковинських комуністів (1919—1921 рр.).— Історичні джерела та їх використання, вип. 6. К., 1971, с. 188—198, іл.

[103] О. В. Маркевич. Печатки Комуністичної партії Східної Галичини.— Друга республіканська наукова конференція... Друга секція, с. 203—218, іл.

[104] Г. І. Сіяртова. Печатки Закарпатської крайової організації Комуністичної партії Чехословаччини (1921—1938 рр.).— Історичні джерела та їх використання, вип. 2. К., 1966, с. 247—255, іл.

[105] Г. І. Сіяртова. Печатки народних комітетів Закарпатської України (жовтень 1944 — січень 1946 рр.).— Історичні джерела та їх використання, вип. 6. К., 1971, с. 188—198, іл.

[106] О. В. Маркевич. Печатки міст Галичини як історичне джерело.— Історичні джерела та їх використання, вип. 2, с. 222—237, іл.

[107] О. В. Маркевич. Печатки міст України як джерело для дослідження мистецтва і архітектури.— Третя республіканська наукова конференція... Друга секція, с. 354—371, іл.; Значення печаток міст для дослідження міської геральдики.— Історичні джерела та їх використання, вип. 4, с. 246—254, іл.

[108] В. О. Гавриленко. Львівські цехові печатки XIV—XV ст. та питання про час їх виникнення.— Історичні джерела та їх використання, вип. 1, с. 248—262, іл.

[109] *О. В. Маркевич.* Час і причини виникнення сільських печаток в Галичині.— «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1963, № 6, с. 15—19, іл.

[110] В. Л. Янин. Актовые печати..., т. 1, с. 168—170, 187—188, 215.

[111] В. К. Гончаров. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р.— «Археологія», т. 10, 1957, с. 122—135. В. Л. Янін не погоджується з визначенням В. К. Гончарова і відносить печатку до Ростислава Володимировича (В. Л. Янін. Актовые печати..., т. 1, с. 172—173).

[112] С. Р. Кілієвич. Висла печатка з Києва.— Праці Київського державного історичного музею, вип. 1. К., 1958, с. 226—232, іл. В. Л. Янін схильний віднести печатку до великого київського князя Святополка Ізяславича (1093—1113).— В. Л. Янин. Актовые печати..., т. 1, с. 183.

[113] Р. О. Юра. Висла печатка з Воїнського городища.— Історичні джерела та їх використання, вип. 1, с. 284—286, іл.

[114] О. Ратич. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Львів, 1957.

[115] В. С. Шеломенцев-Терской. Новые находки печатей из летописного Звенигорода.— Нумизматика и сфрагистика, вип. 3. К., 1968, с. 163—167, іл.

[116] В. Л. Янин. Печати Феофано Музалон.— Нумизматика и сфрагистика, вип. 2. К., 1965, с. 76—90; М. В. Скржинская. Печати Поликрата Самосского.— Там же, вип. 3. К., 1968, с. 151—158; В. Г. Пуцко. Вислая печать Владимира Мономаха.— Там же, вип. 5. К., 1974, с. 96—99, іл.

[117] Е. И. Каменцева. Две украинские печати XVIII в. из собрания ГИМ.— Там же, вип. 1. К., 1963, с. 203—205, іл.

[118] В. Л. Янин. Актовые печати Древней Руси X—XV вв., т. 1—2. М., 1970.

[119] В. Г. Фоменко. Військові печатки запорожців.— Історичні джерела та їх використання, вип. 7, с. 152—160, іл.

[120] В. В. Грабовецький, В. О. Гавриленко. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р.— Середні віки на Україні, вип. 1. К., 1971, с. 204—208, іл.

[121] О. Маркевич. Невідомий універсал і печатка Семена Палія.— «Архіви України», 1968, № 4, с. 60—63, іл.

[122] В. А. Гавриленко. Византийская историография в дореволюционной историографии России.— Нумизматика и сфрагистика, вип. 5. К., 1974, с. 49—56; Византийская сфрагистика в отечественной историографии (Библиографический указатель).— Византийский временник, т. 33, 1972, с. 245—250.

[123] В. В. Борисова. Черепица с клеймами римских легионов.— Сообщения Херсонесского музея, вип. 2. Симферополь, 1961, с. 39—45; Б. А. Василенко. Давньоруські керамічні клейма з Одеси.— «Археологія», 1972, № 5, с. 87—95; В. И. Кузьменко. Античные глиняные штампы из коллекции Одесского археологического музея.— Материалы по археологии Северного Причерноморья, вип. 4. Одесса, 1962, с. 240—243; В. І. Цехмістренко. До датування гераклейських клейм.— «Археологія», 1972, № 5, с. 24—30.

[124] Документи Богдана Хмельницького. К., 1961; Соціальна боротьба в місті Львові в XIV—XVIII ст. Львів, 1961; Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369—1899. К., 1971, та ін.

[125] В. Терський. Нова знахідка істориків.— «Ленінська молодь», 19 лютого 1964 р.; В. Карпенко, А. Колесник. Старая печать.— «Известия», 13 липня 1968 р.; П. Сова. Герб Хуста.— «Закарпатская правда», 5 серпня 1969 р.; О. В. Маркевич. Герб Львова...— «Львовская правда», 10 грудня 1966 р.

ВИСНОВКИ

Українська сфрагістика пройшла довгий шлях розвитку. Первісні прийоми сфрагістичного аналізу склались майже одночасно з введенням в ужиток печаток та пломб. На основі сфрагістичних знань, нагромаджених у практиці застосування печаток, встановлювалась вірогідність пам'яток, відрізнялись фальшиві печатки від справжніх.

Наукова сфрагістика виникла на певному етапі розвитку історичної науки, коли виділились допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни, що виконували роль методики історичного дослідження, становили сукупність технічних прийомів і правил виявлення, збирання та інтерпретації першоджерел. Сфрагістика спеціалізувалась на дослідженні своєрідних історичних пам'яток — печаток, циліндрів, пломб, а згодом й інших сфрагістичних знаків. У процесі становлення наукова сфрагістика органічно засвоїла знання і прийоми аналізу практичної сфрагістики.

Інтерес до сфрагістичних пам'яток прокинувся в істориків на початку XVIII ст. Тривалий час сфрагістика була складовою частиною іншої допоміжної історичної дисципліни — дипломатики і застосовувалась переважно при визначенні автентичності історичних джерел. У перших сфрагістичних працях, виконаних на Україні, розглядались загальні питання цієї дисципліни. Університетські підручники з дипломатики і сфрагістики львівського професора Г. Уліха (1785 р.) і професора Харківського університету К. П. Пауловича (1829 р.) базувались на закордонних сфрагістичних матеріалах і мали характер наукових компіляцій. Дослідження вітчизняних сфрагістичних пам'яток було розпочато архівними працівниками і членами комісій, що видавали стародавні акти. Першим дослідником вітчизняної сфрагістики був російський і український історик, відомий збирач архівних матеріалів Є. О. Болховитінов, який у 1818 р. опублікував грунтовне дослідження про так звану Мстиславову грамоту.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. українська сфрагістика оформилась у самостійну історичну дисципліну. Новим змістом

збагатився предмет сфрагістики. Печатки почали вивчатись як багатосторонні історичні джерела, як пам'ятки матеріальної культури і прикладного мистецтва. Крім печаток з документів дослідники звернули увагу на сфрагістичні матеріали, знайдені під час археологічних розкопок і земляних робіт. Визначаються основні напрями у розвитку української сфрагістики: дослідження печаток і пломб Київської Русі та періоду феодальної роздробленості, вивчення сфрагістичних пам'яток греко-римських і візантійських колоній Північного Причорномор'я. Спорадично вивчаються також печатки міст, цехів, сільських громад тощо.

Діяльну участь у розширенні джерелознавчого фонду сфрагістики взяли музейні установи України, колекціонери-аматори. Сфрагістичні дослідження на Україні зосереджувались у трьох великих наукових центрах — Києві, Одесі і Львові, а також у музейних установах Чернігова, Катеринослава, Кам'янця-Подільського, Полтави тощо. Основна увага приділялась формальному описові, реєстрації печаток. З нагромадженням фактичного матеріалу проводилась його попередня систематизація і класифікація.

Гостра ідейна криза, що охопила буржуазну історичну науку в епоху імперіалізму, позначилась також на розвитку української сфрагістики, яка у дорадянський період вивчалась виключно у рамках буржуазно-дворянської історіографії.

Ознаки кризи у галузі сфрагістики виявились у значному розриві між темпами збирання фактичного матеріалу та його науково-теоретичним осмисленням, у надмірній обережності у висновках, принциповому запереченні узагальнюючих досліджень, які буржуазні історики вважали передчасними, у відособленні сфрагістичних пам'яток від історії. У сфрагістику проникають реакційні філософські теорії, зокрема позитивізм і неокантіанство, в яких проповідувалась зневіра у можливість пізнати суспільні процеси. Кризові тенденції особливо виразно відчуваються у працях К. В. Болсуновського і О. С. Лаппо-Данилевського.

Проте, незважаючи на наявність кризових симптомів, українська сфрагістика кінця XIX — початку XX ст. не припинила свого розвитку, більше того, можна навіть говорити про певні досягнення у її вивченні. Ця суперечність у розвитку сфрагістики пояснюється надзвичайно складним характером кризи буржуазної історіографії, коли певна частина буржуазних вчених відмовилась від вивчення загально-історичних проблем, з'ясування яких не обіцяло їм відрадних перспектив, і переключила увагу на вузькоспеціальну тематику. Прискореними темпами розвивалась українська сфрагістика. І хоч основна увага надавалась формально-джерелознавчим дослідженням, буржуазні історики змушені були також займатись систематизацією і узагальненням сфрагістичних фактів, без чого важко було орієнтуватись у швид-

ко зростаючому джерельному матеріалі. З друку вийшли підсумкові праці про печатки М. І. Петрова, Марії Слабченко і Т. В. Кибальчича.

Особливо грунтовною була праця І. П. Крип'якевича «З козацької сфрагістики» (1917), де у хронологічній послідовності досліджено печатки XVII — початку XVIII ст. Це дослідження дозволяє скласти досить чітке уявлення про характер, стиль і головні особливості козацьких печаток. Праця з успіхом може бути використана при джерелознавчій експертизі документів періоду визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Дореволюційна історіографія зробила спробу залучити сфрагістичні пам'ятки для дослідження деяких конкретних історичних подій, до яких не збереглось або було недостатньо писаних джерел. Але при всьому багатстві і науковій цінності фактичного матеріалу, який був у розпорядженні буржуазних дослідників, вони не змогли широко використати печатки для вивчення соціально-економічної і суспільно-політичної історії. У кращому випадку, печатки розглядались лише як історико-дипломатичні і мистецькі пам'ятки. Слід зазначити, що незважаючи на методологічну обмеженість, фактографічність і описовість багатьох праць буржуазно-дворянських дослідників, здобутки української сфрагістики у дожовтневий період були значними. При певному критичному ставленні вони можуть бути використані радянськими істориками.

Нова сторінка у розвитку української сфрагістики відкрилась після Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка поклала початок соціально-економічній, політичній та ідеологічній перебудові нашої країни, стала основою для перевірки всіх методологічних і історичних концепцій.

У розвитку української радянської сфрагістики виділяються три якісно відмінних етапи. Перший етап починається відразу ж після Жовтневої революції і продовжується до середини 30-х років. Дослідження печаток на цьому етапі мало ще багато спільного з дореволюційною сфрагістикою. Сфрагістичні праці, як правило, носили джерелознавчий характер, в них розроблялась традиційна тематика. Але в деяких працях вже відчувається вплив марксизму-ленінізму, вивчення печаток поєднується з соціально-економічними та політичними умовами життя суспільства.

Складні процеси спостерігаються у розвитку західноукраїнської сфрагістики. Дослідники розмежувались на два табори, одні намагались залучити українську сфрагістику в сферу західноєвропейської і, зокрема, польської сфрагістики, інші — відстоювали її самобутність, вбачаючи спільні корені з російськими сфрагістичними пам'ятками, що розвивались на спільній основі протягом багатьох віків.

На другому етапі — з середини 30-х до середини 50-х років — українська радянська сфрагістика розвивалась у зв'язку з практичними потребами історичної науки, в архівах і музеях.

Важлива подія в житті нашої країни — XX з'їзд КПРС, який мав великий вплив на долю історичної науки, відкриває третій період вивчення сфрагістики. Перші праці післявоєнного часу на Україні були майже повністю присвячені вивченню предмета сфрагістики, історіографії питання. Це дало змогу радянським історикам творчо засвоїти кращі надбання своїх попередників у галузі дослідження печаток, відкинути все старе і віджиле. Українські радянські історики не захоплюються накопиченням фактичного матеріалу, вони вивчають сфрагістику з метою більш повного і конкретного відтворення історії, пов'язують печатки з соціально-економічними умовами життя суспільства.

Радянські вчені значно розширили традиційну тематику сфрагістики, в першу чергу за рахунок всебічного дослідження печаток підпільних організацій, комітетів РСДРП, революційних та державних установ перших років Радянської влади, профспілок, заводів, фабрик і колгоспів. Значно більше уваги ніж раніше приділяється вивченню печаток міст, цехів, сільських громад. Розробляється і традиційна тематика — давньоруська сфрагістика.

Але сучасний рівень розвитку радянської історичної науки вимагає дальшого поліпшення вивчення сфрагістики. Настала потреба перейти від розгляду окремих, найбільш яскравих пам'яток чи груп печаток до планомірного дослідження всього сфрагістичного матеріалу, публікації корпусу сфрагістичних пам'яток України. З цим завданням можна справитись лише при координації наукових зусиль працівників науково-дослідних установ, вузів, архівів і музеїв.

Успішний розвиток сфрагістики як допоміжної, спеціальної галузі історії є однією з передумов дальшого поступального розвитку радянської історичної науки.

Табл. 1. Штемпелі і перстень-печатка:
1—7 — Штемпелі (матриці) печаток XVII—XIX ст.; *8* — перснева печатка XVIII ст.

Примітка: Тут і далі розміри печаток на таблицях зменшено порівняно з оригіналом (масштаб 3 : 4).

1а

1б

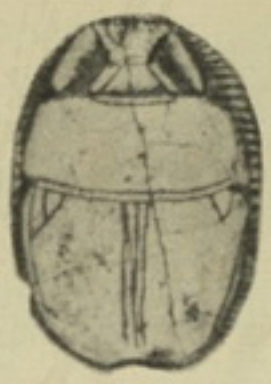

2а

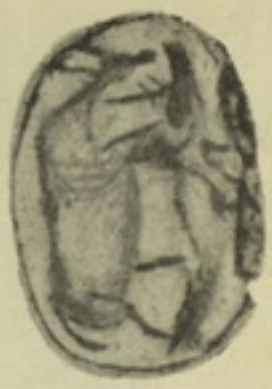

2б

3

4

5

6

7

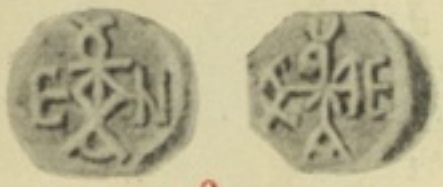

8

9а

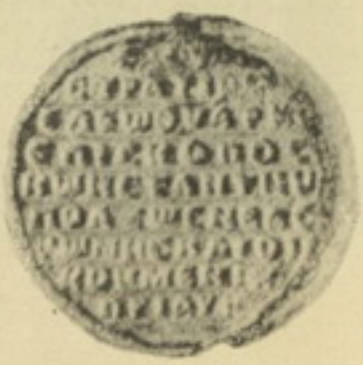

9б

10а

10б

Табл. 2. Циліндри, скарабеї, геми, візантійські молівдовули із знахідок на півдні України:

1 а, б — ассірійський циліндр; *2 а, б* — древньоєгипетський скарабей; *3—7* — античні геми; візантійські молівдовули: *8* — з монограмою, знайдений в Криму; *9 а, б* — Евстратія Гарида, константинопольського патріарха, XI ст., знайдений під час розкопок Софійського собору в Києві; *10 а, б* — Севаста Костянтина Ксіра, XII ст.

Табл. 3. Печатки Київської Русі:

1 — кн. Святослава Ігоревича (помер 972 р.); *2* — кн. Ізяслава Ярославича (Київ, 1054—1078); *3* — кн. Ігоря Ярославича (Волинь, 1054—1057); *4* — боярина Ратибора (1078—1113); *5* — кн. Святополка Ізяславича (Київ, 1093—1113);

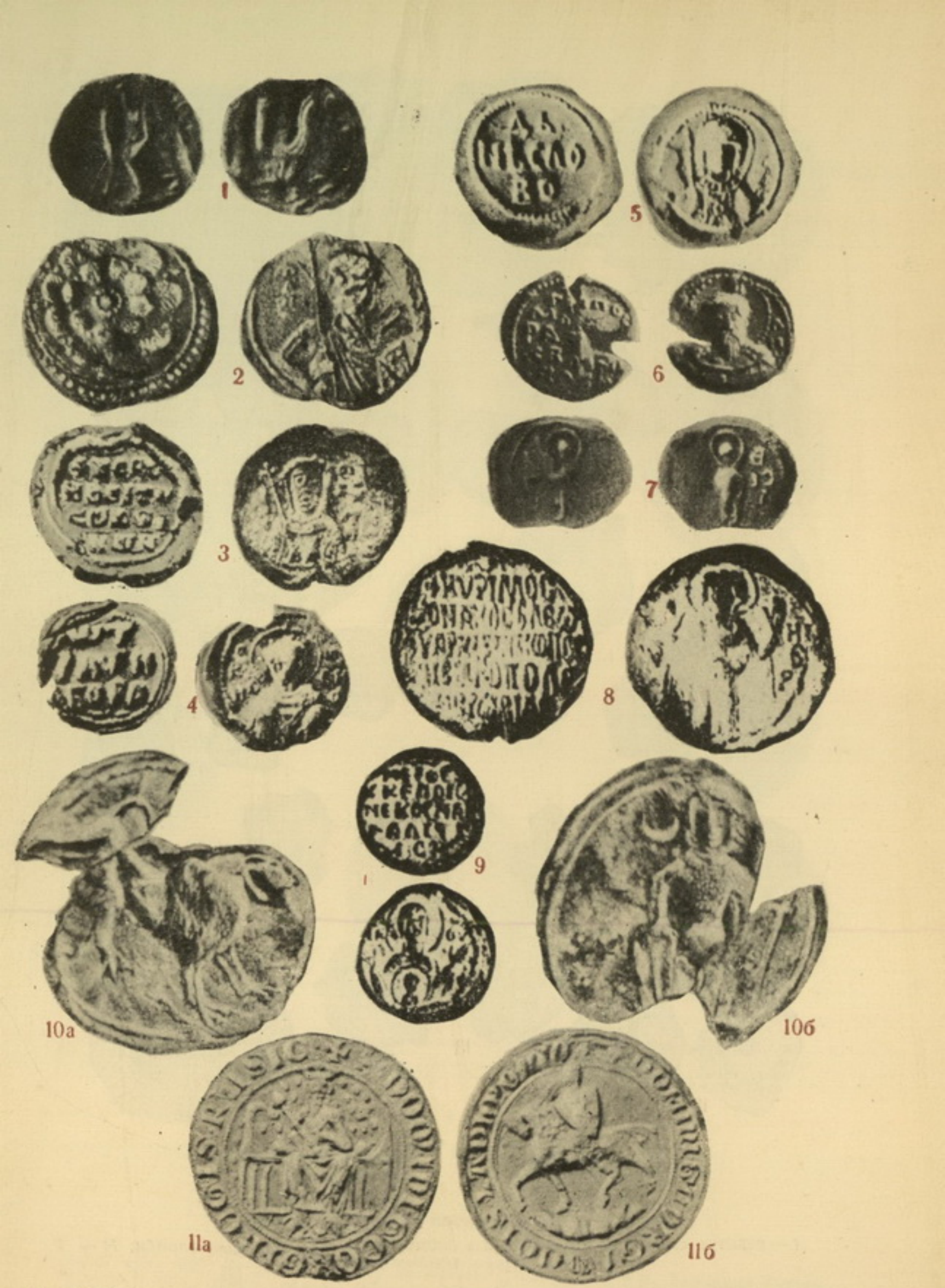

6 — кн. Володимира Мономаха (1053—1125); *7* — срібна печатка кн. Володимира Рюриковича (1214—1210); *8* — київського митрополита Кирила Грека (1225—1239); *9* — галицького єпископа Косми (1157—1165); *10 а, б* — галицького кн. Лева Даниловича (?) з грамоти Андрія і Лева II 1316 р.; *11 а, б* — галицького князя Юрія Львовича (?) з грамоти його нащадків 1335 р.

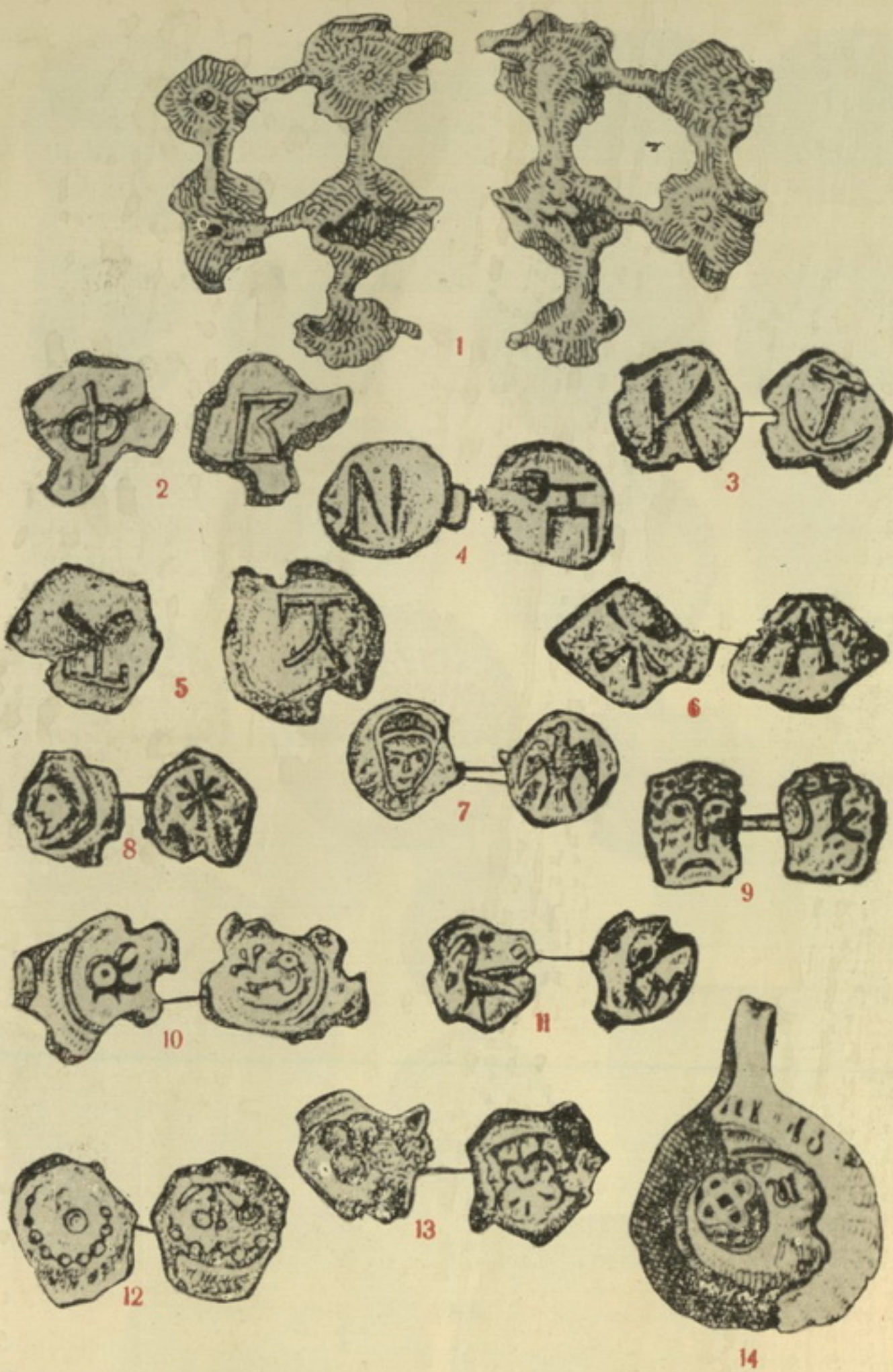

Табл. 4. Дрогичинські свинцеві пломби:

1 — решітка свинцевих заготовок для пломб; *2—13* — давньоруські пломби; *14* — свинцева пломба західного походження.

Табл. 5. Печатки міст і цехів XIV—XIX ст.:

1 — м. Володимира-Волинського, 1324 р.; *2* — ради м. Львова, XIV ст.; *3* — лави м. Львова, XIV ст.; *4* — магістрату м. Києва, 1671 р.; *5* — м. Берегове Закарпат-

1

2

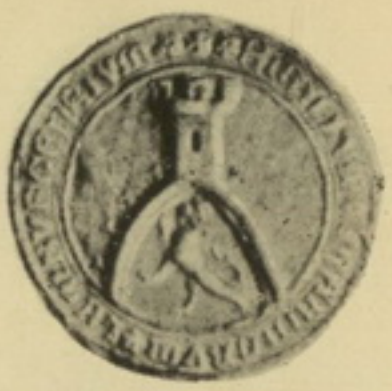
3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

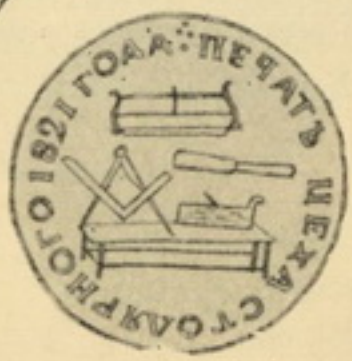

14

15

ської обл., 1567 р.; *6* — магістрату м. Лубни, XVIII ст.; *7* — м. Заліщики Тернопільської обл., 1750 р.; *8* — м. Рогатин Івано-Франківської обл., 1796 р.; *9* — вірменської колонії у м. Станіславі (тепер — Івано-Франківськ), XVII ст.; *10* — цеху крамарів м. Львова, XIV ст.; *11* — гончарського цеху м. Львова, XV ст.; *12* — цеху золотарів м. Ужгорода, 1666 р.; *13* — столярного цеху м. Кам'янця-Подільського, XIX ст.; *14* — столярного цеху м. Києва, 1821 р.; *15* — цеху цирульників м. Києва, 1820 р.

1

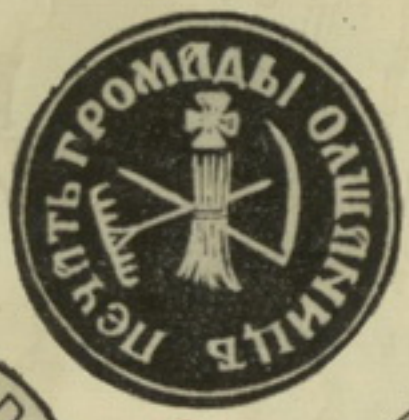

2

3

4

5

6

7

8

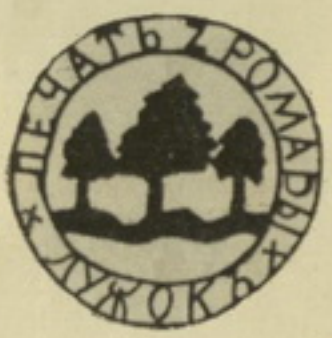

9

10

11

12

13

Табл. 6. Печатки сільських громад:

1 — с. Корчин, Сколівського р-ну Львівської обл., 1848 р.; *2* — с. Вільшаниця, Яворівського р-ну Львівської обл., XIX ст.; *3* — Остапівського повіту (тепер — Остапівська сільрада, Лубенського р-ну Полтавської обл.), XVIII ст.; *4* — с. Кам'янка, Глибоцького р-ну Чернівецької *обл., 1890 р.; 5* — с. Селець, Кам'янсько-Бузького р-ну Львівської обл., 1848 р.; *6* — с. Кунин, Нестерівського р-ну Львівської обл., 1868 р.; *7* — с. Звенячин, Заставнівського р-ну Чернівецької обл., XVIII ст.; *8* — народної школи с. Велика Сушиця, Старосамбірського р-ну Львівської обл., XIX ст.; *9* — с. Верхній Лужок, Старосамбірського р-ну Львівської обл.; *10* — с. Головецьке, Старосамбірського р-ну Львівської обл.; *11* — с. Тур'є, Старосамбірського р-ну Львівської обл.; *12* — с. Товарна, Старосамбірського р-ну Львівської обл.; *13* — с. Сасівка, Свалявського р-ну Закарпатської обл.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Табл. 7. Козацькі печатки:

1 — Григорія Лободи, гетьм., 1595 р.; *2* — Богдана Хмельницького, гетьм., 1654—1657 рр.; *3* — Дем'яна Многогрішного, гетьм., 1670 р.; *4* — Самійла Кішки, гетьм.; *5* — Кодацької паланки; *6* — Семена Палія, фастівського полк., 1700 р.; *7* — Тимофія, стародубського полк., 1678 р.; *8* — коша Чорноморських козаків, 1792 р.; *9* — Нової Січі.

Табл. 8. Печатки народницьких гуртків і груп, революційних підпільних організацій:

1—3 — Південноросійського робітничого союзу, 1880—1881 рр.; *4* — Подільської групи партії «Народна воля», 1883 р.; *5* — Харківської групи партії «Народна воля», 1883 р.; *6* — Одеського комітету РСДРП, 1905 р.; *7* — Комуністичної партії Східної Галичини, 1921 р.; *8* — Закарпатської крайової організації Комуністичної партії Чехословаччини, 1921 р.; *9* — Комуністичного осередку м. Берегове, 30-ті роки XIX ст.; *10* — Перечинської організації Міжнародної соціалістичної партії, попередниці Закарпатської організації Комуністичної партії Чехословаччини, 1920—1921 рр.

Табл. 9. Печатки організацій і установ перших років Радянської влади:

1 — Центрального виконавчого комітету Рад України, 1921 р.; *2* — Наркомату земельних справ УРСР, 1920 р.; *3* — Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, шпигунством, спекуляцією та саботажем, 1919 р., *4* — Центральної комісії незаможних селян при ВУЦВК, 1923 р.; *5* — Чернігівського губернського ревкому; *6* — Кіблицького волосного ревкому Подільської губ.; *7* — Женишківського волосного ревкому Подільської губ.; *8* — Ревкому м. Крижопіль; *9* — Ревкому с. Льгова Чернігівської губ.; *10* — Червоної гвардії харківських залізничників; *11* — Літинської повітової міліції Подільської губ., 1920 р.; *12* — Маріупольського повітового військового комісаріату Катеринославської губ., 1920 р.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Табл. 10. Печатки радянських установ і організацій:

1 — Вінницького міського продовольчого комітету, 1920 р; *2* — Катеринославського окружного виконкому, 1925 р.; *3* — Комісії допомоги дітям Подільського губвиконкому; *4* — Немирівського волосного виконкому, 1920 р.; *5* — Української культурно-освітньої громади в м. Ашхабаді, 1918 р.; *6* — штамп української секції Туркестанського крайового комітету РКП(б), 1918 р.; *7* — уповноваженого Наркомпрода по рибній промисловості Азовського моря, 1920 р.; *8* — Комнезаму с. Мала Бушинка Подільської губ., 1920 р.; *9* — колгоспу «Червоний Кашлагач» с. Павлівки Донецької обл.; *10* — Луганського районного комітету профспілки металістів, 1924 р.; *11* — Кадіївського рудникового комітету профспілки гірників, 1927 р.; *12* — Тячівського окружного Народного комітету, 1944 р.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абу Хамид ал-Гарнати — 28, 43
Авенаріус М. П. (Авенариус Н. П.) — 63, 64, 66, 69, 97
Авраамка — 33
Аксьонов А. М.— 134, 146
Альвелла Г.— 84
Андреєв М.— 13
Андрій — 52, 68, 86, 89, 91, 116, 122
Анненков О. С.— 116
Антипович К. Є.— 16, 29, 114—116, 144
Апостол Данило — 42
Арутюнян Н. В. — 28
Асланов Г. М.— 28
Афанасьева В.— 27

Бабенко А. Г.— 134, 135, 147
Баворовські — 56
Багалій Д. І. (Багалей Д. И.) — 29, 107, 111, 114, 144.
Бальцер О.— 69
Банк Г. В.— 141
Бантиш-Каменський Д. М.— 35
Барсуков О. П. (Барсуков А. П.) — 61, 62, 76, 114
Бартуновський Ф.— 58
Батовський О.— 56
Баторій Стефан — 33, 61, 76
Баторський В.— 118
Беккер П.— 71, 78
Бережний І. С.— 134, 147
Бертье-Делагард О. Л. (Бертье-Делагард А. Л.) — 53, 71, 75
Бєлінський В. Г.— 35
Билинкевич І. (Билинкевич И.) — 99, 110
Біляков — 91
Біляшевський М. Ф. (Беляшевский Н. Ф.) — 52, 62, 63, 73, 76, 95, 96, 114, 123
Благушин Г.— 13
Бліфельд Д. І.— 127, 145
Бобринский А.— 74
Богданов — 60
Боголюбський Андрій — 99, 127
Боднар Р.— 132, 146
Бодянський О. М.— 51
Болеслав-Юрий II. Див.: Юрій II Тройденович — 30, 108
Болсуновський К. В. (Болсуновский К. В.) — 4, 6, 52, 58, 61, 62, 64—67, 69, 74, 77, 81—86, 88—90, 92, 97, 107, 108, 114, 150
Болховитінов Є. О. (Болховитинов Е. А.) — 39, 40, 43, 44, 149
Большаков А. М.— 16, 29, 114, 144
Борисова В. В.— 142, 148
Борщевський А.— 62
Бурзі Б. Ф. (Бурзи Б. Ф.) — 105, 111

Вагілевич І. М.— 36
Вагнер В.— 118
Вакуленко С.— 95
Валк С. Н.— 8
Василевич Гнат — 95, 101
Василенко Б. А.— 142, 148
Василь — 92, 93, 141
Ватуля Б. С.— 133, 134, 146

Введенський А. О. (Введенский А. А.) — 8, 29, 44, 146
Веретенников В. І.— 124
Вериго-Даровський Г.— 66
Витковський Е. К.— 58
Вильд Г. И.— 29
Вишнякова А. Ф.— 28, 75, 109
Владимиров П. В.— 106
Войдило — 99, 110
Войцеховський Т.— 68
Володимир — 52, 92
Володимир Рюрикович — 92
Володимир Святославич — 32
Володченко З. А.— 127, 145
Волошинський Я. Я.— 60, 65
Волощак А.— 55
Воровський В. В.— 80
Всеволод Мстиславич — 39, 44
Всеволод Ярославич — 10, 99, 122, 139
Вучіч Ф.— 37
Вячеслав Ярославич — 10

Гавриленко В. О. (Гавриленко В. А.) — 6, 30, 130, 132, 142, 146—148
Гаврилов С.— 15, 29, 60
Гайсіг М.— 118, 120
Гарид Євстратій — 122
Гаттерер Й. Х.— 14, 36—39
Гван'їні О.— 34
Гедимін — 99
Гезе В. Е.— 92, 93, 122
Гейман Й.— 14, 38
Гейнекцій М.— 14, 38
Георгій — 10, 30
Герасименко Ф.— 145
Герцен О. І.— 35
Гессеман Г.— 84
Гленісон Л.— 8
Гліб — 52
Гогенлоє-Вальденбург Ф. К.— 25, 100
Гончаров В. К.— 141, 148
Гомейєр Г.— 66
Голенищев В. С.— 27
Головацький Я. Ф.— 36
Голобуцький В. О.— 127
Голышенко В. С.— 30
Гофман Ш.— 94
Грабовецький В. В.— 142, 148
Грабовський П. А.— 80
Грабянка Г. І.— 33, 34, 40, 44
Грамада М.— 120, 121
Гребеняк В.— 109
Гринберг А.— 145
Гротефенд Г. М.— 25, 100
Грубер — 37
Гудков-Біляков М. В.— 122
Гуковський О. І. (Гуковский А. М.) — 8, 27

Давид Святославич — 62
Данилевич В. Ю.— 95, 123
Детько Дмитро — 86
Дідушицькі — 56, 118
Дложевський С.— 122, 145
Длугош Ян — 33, 43
Дмитро — 69, 93, 116
Долгово П.— 13
Дорошенко В. В.— 27, 30
Драчук В. С.— 142
Дядиченко В. А.— 29, 146

Екгард Я. Я.— 37

Єфименко А. Я.— 73
Єфименко П. С.— 48—50, 66, 72, 73

Журавський Д. П.— 35

Забіла Петро — 40
Зайцев Б. П.— 134, 136, 146, 147
Закревський С.— 106
Затонський В. П.— 80
Захаров А. А.— 27
Зенмарк Л.— 37
Зимін О. О. (Зимин А. А.) — 8, 27
Зубрицький Д. І.— 68, 77

Іванов Б. (Иванов Б.) — 16, 29, 125, 145
Іванов П. А.— 111
Іванов П. І. (Иванов П. И.) — 15, 29
Ігор — 32, 49
Ізяслав Володимирович — 10
Ізяслав Ярославич — 122, 141
Іконников В. С.— 114

Іларіон — 93
Ілляшенко М.— 95
Інокентій III — 12
Ісаєвич Я. Д.— 43

Казимир Ян — 51
Каманін І. М.— 106
Каменцева О. І. (Каменцева Е. И.) — 28—30, 132, 141, 146, 148
Кантакузін Іоан VI — 33
Карамзін М. М. (Карамзин Н. М.) — 86, 108
Карпенко В.— 142, 148
Катерина II (Екатерина II) — 29, 41, 76
Катренко А. М.— 133, 146
Кашпровський Є. І.— 106
Каштанов С. М.— 5
Квачевський Д.— 13

Кейстут — 99, 110
Кеніг Г. Г.— 21
Кибальчич Т. В.— 58, 59, 76, 103—105, 111, 151
Кирило Грек — 52
Китицин П. А. (Китицын П. А.) — 103, 110, 114
Кілієвич С. Р.— 141, 148
Кісь Я. П.— 44, 111, 132, 144, 146
Кішка Самійло — 41, 42
Кияшко В. Я.— 27
Климент — 52
Ключевський В. О.— 14
Коваленко Л. А.— 73
Ковальська К. Ф. Див. Короткова К. Ф.— 147
Козловська В. Є.— 122
Колесников І. (Колесников И.) — 125, 145
Колесник А.— 142, 148
Колмаков В. П.— 30
Комаров О. В.— 59
Кондратюк А. А.— 132, 146
Кондратьев В. А.— 27
Конрад з Муре — 12, 28
Корнилович М. І.— 114—116, 144
Коробков Н.— 16, 29, 125, 145
Короткова К. Ф.— 130, 135, 147
Косма — 52, 68, 93
11*
Костін Мирон — 51
Костянтин — 92, 93
Косцюшко-Валюжинич К. К.— 53, 94, 109
Котенко М. С.— 123
Котляр М. Ф.— 19, 29
Кохановський Я.— 69
Коханський Ф.— 59, 62
Коховський В.— 34
Краєвський Л.— 55
Красінський К.— 55
Крип'якевич І. П.— 4, 6, 28, 29, 100—103, 106, 110, 114, 117, 127, 130, 131, 144, 146, 151
Крислач І. М.— 137
Кромер М.— 34
Крутневич Гаврило — 51, 73
Кузьменко В. І. (Кузьменко В. И.) — 142, 148
Кулаковський Ю. А. (Кулаковский Ю. А.) — 107, 111
Кульжинський С.— 59
Кундеревич Т. Т.— 92, 93
Куник А. А.— 104
Курдидик М.— 55
Курис И. И.— 78
Кутшеба С.— 69

Лаврецький Л.— 52
Лагуна С.— 69
Лазаревский И. М.— 111
Лазаревський О. М. (Лазаревский А. М.) — 46, 47, 51, 61, 73, 76, 100, 101, 114, 117
Лакієр О. Б. (Лакиер А. Б.) — 23, 27, 28, 30, 60, 76
Лампрехт К.— 82
Лаппо-Данилевський О. С. (Лаппо-Данилевский А. С.) — 24, 30, 81, 86—89, 107, 108, 150
Леберехт К.— 21
Лев II — 68, 86, 89
Лев Данилович — 89
Легоцький Ф.— 70, 96
Ленін В. І.— 20, 29, 43—45, 80, 81, 90, 108, 112, 142, 144
Леопардов М. О. (Леопардов Н. А.) — 55, 59, 62—64, 66, 74—76

Лепер Р. Х.— 53
Лизогуб Я. Ю.— 34
Лихачов Д. С.— 8, 27
Лихачов М. П. (Лихачев Н. И.) — 14, 15, 17, 23, 25, 27—30, 75, 76, 91—93, 99, 109, 110, 116, 122
Ліске К.— 55, 68
Ліщинський Р. В.— 92, 93
Лобода Григорій — 11, 142, 148
Ломиковський Іван — 47
Ломоносов М. В.— 122
Лопов Ф.— 13
Лопуцький С.— 13
Лосева И. М.— 27
Лукомський В. К. (Лукомский В. К.) — 91, 97, 103, 109, 110, 114
Луціч І.— 38
Лучицький І. В. (Лучицький И. В.) — 4, 6, 63—66
Любарт (Дмитро) Гедимінович — 69, 93
Люблинская В. С.— 30
Любомирський Ю.— 58
Любомирські — 54—58, 97
Люценко О. Ю.— 104
Люценко Ю. Ю. (Люценко Е. Е.) — 52, 60, 73

Мабільйон Ж.— 14, 38, 39
Макаренко М. О.— 116
Маккей Э.— 28
Маклашевський І.— 95
Максимова М. И.— 28, 29
Максимович М. О.— 35
Малецький А.— 66, 69
Марія — 99, 122
Маркевич М. А.— 35
Маркевич О. В.— 21, 29, 30, 130, 132, 136—139, 142, 146—148
Марков П. Г.— 73
Маркович О. М.— 35
Маркович Я. М.— 35
Марті Ю. Ю. (Марти Ю. Ю.) — 75, 105, 111
Марченко М. І.— 44
Массон М. Е.— 28
Матвеєв А. С.— 13, 28
Матвеев П.— 28
Матченко І. П.— 91
Маус И.— 37
Махов І. І. (Махов И. И.) — 94, 105, 109, 111
Мельникова Э. Б.— 30
Менцов М.— 21
Мигалик И.— 70
Мілеєв Д. В.— 91
Мирорадович Г. О.— 47, 48, 73, 114
Михайло — 71, 115
Михайло Ярославич Тверський — 39
Многогрішний Дем'ян — 41, 95, 102
Модельський Т.— 118
Модзалевський В. Л. (Модзалевский В. Л.) — 91, 94, 103, 109, 110, 114
Монгайт А. Л.— 43
Мономах Володимир — 10, 92, 122, 141, 148
Моравський С.— 55
Мстислав Володимирович — 10, 39, 44, 127
Мстислав Давидович — 106
Мстислав Ізяславич — 127
Мудрий Ярослав — 10, 52, 99, 141
Музалон Феофанія (Феофано Музалон) — 107, 148
Муравйов А. В.— 5
Муравйов М. М.— 35
Мурзакевич М. Н.— 104
Мусянович К.— 65

Надь І.— 70
Найдис Ш. А.— 52
Небаба Мартин — 50, 51
Некрасов І. С.— 106
Нестор — 31, 32, 63, 76
Никовъ П.— 144
Николай — 52
Никулина Н. М.— 28
Никольский М. В.— 27
Новиков М. І.— 28
Новицький А. Ф.— 59
Новосельський О. А. (Новосельский А. А.) — 8, 27

Оболенський М. А.— 60
Олег Святославич — 107

Олексій Михайлович — 13, 28, 51
Ольгерд — 99
Орешников О. В. (Орешников А. В.) — 15, 29, 92
Орлов О. С.— 125
Осмомисл Ярослав — 52
Оссолінські — 28, 54, 56, 58, 98, 118
Острозький Костянтин — 51

Павліковський Г.— 56, 118
Павлович Е.— 56
Палій Семен — 33, 142, 148
Паулович К. П.— 14, 29, 37, 38, 44, 149
Пекосінський Ф.— 58, 66, 68—70, 89
Перетц В. М.— 106, 114, 123
Петро I — 34, 39, 62
Петро II — 62
Петров М. І. (Петров Н. И.) — 30, 55, 73, 74, 91, 92, 98, 99, 106, 109, 110, 114, 151
Петрушевич А. С.— 68, 69, 77
Подолинський С. А.— 46
Подчашинський Б.— 97, 118
Полуботок Павло — 47
Поль О. М. (Поль А. Н.) — 60, 74—76, 95, 110
Порфиридов Н. Г.— 22, 30
Прахов А. В.— 59
Прокопович В. К.— 125
Пронштейн А. П.— 5, 27, 28
Протасьеви — 14
Птасьнік Я.— 118
Пугаченкова Г. А.— 28
Пуцко В. Г.— 141, 148
Пушкар Мартин — 117
Пушкін О. С. (Пушкин А. С.) — 10, 27

Радченко М.— 117
Райча Дмитрашко — 117
Ратибор — 10, 52, 60, 73, 74, 92, 99, 107
Ратич О. О.— 141, 148
Репников М. І. (Репников Н. И.) — 53, 94, 109
Рибаков Б. О. (Рыбаков Б. А.) — 22, 30, 65, 77, 127, 141, 145
Римлянин Павло — 51
Рігельман О. І. (Ригельман А. И.) — 34, 40, 44
Родзевич Ф. І.— 60
Розумовський Кирило — 42, 61
Роман Святославич — 122
Ростислав Володимирович — 148
Ростислав Мстиславич — 141
Ростовський Дмитро — 117
Рубинштейн Р. И.— 28
Рюриковичі — 93

Савицький М. Ф.— 133, 146
Сагайдачний Петро — 40
Сакович Касіян — 40
Самоквасов Д. Я.— 52
Самойлович Іван — 102
Самосский Поликрат — 148
Свєнціцький І. С.— 121
Свічка Л.— 95
Святополк Ізяславич — 148
Святослав Ігоревич — 10, 31
Святослав Ярославич — 122, 139
Семенов Ф.— 76
Семкович В.— 97, 106
Сергеєв Ф. А.— 80
Сергієвич В. І.— 14
Сигузмунд III — 51
Симеон — 52
Сіяртова Г. І.— 137, 138, 147
Скальковський А. О. (Скальковский А. А.) — 40, 41, 44
Скаржинська К. М.— 59
Сковорода Г.— 122
Скржинська М. В. (Скржинская М. В.) — 141, 148
Скрипник М. О.— 80
Скуленко И. М.— 145
Слабченко Марія — 4, 6, 94, 100, 101, 103, 109, 110, 114, 151
Сова П. П.— 142, 148
Соловьев С. М.— 30
Сотниченко В.— 114
София — 30
Соханевич К.— 117
Спаський І. Г. (Спасский И. Г.) — 29, 141
Спафарій М.— 13

Стефаник В. С.— 120
Стороженки — 95, 110
Стороженко А. В.— 114
Страшевич К. Ф.— 65
Стрельський В. І. (Стрельский В. И.) — 5, 29, 126, 130—132, 146
Стромилін Субота — 13
Стрийковський М.— 34
Стшетельська-Гринберг С.— 103

Тарновський В. В. (Тарновский В. В.) — 95, 98, 110
Татищев В. М. (Татищев В. Н.) — 40, 43
Терещенко А.— 28
Терлецький І. А.— 60
Терський В. С.— 130, 141, 142, 148
Тихомиров М. М. (Тихомиров М. Н.) — 5, 8, 27
Тишкевич К. П. (Тышкевич К. П.) — 62, 64, 66, 76
Тіпольт М. А. (Типольт Н. А.) — 29, 97
Толстой И. И.— 28
Толь К.— 70
Тураєв Б. О. (Тураев Б. А.) — 74, 76
Турковський Михайло — 42
Тутмос III — 144

Уваров О. С. (Уваров А. С.) — 42, 51, 73
Уварова П. С.— 74
Українка Леся — 80
Уліх Г.— 36, 37, 44, 68, 149
Успенський П.— 55
Успенський Ф. І. (Успенский Ф. И.) — 60, 76
Устюгов М. В. (Устюгов Н. В.) — 28—30, 125, 132, 145, 146

Фарсобін В. В. (Фарсобин В. В.) — 8, 27
Федір Ростиславич — 106
Федір — 68
Філофей — 33
Фінкель Л.— 106
Флиттнер Н. Д.— 27
Фоменко В. Г.— 142, 148
Фомін О. І.— 135, 147
Форже А.— 66
Формозов А. А.— 73
Франко І. Я.— 43, 46, 80, 118, 143
Фрейман А. А.— 28
Фрумкин А. Н.— 29

Ханенко Михайло — 102
Харевічова Л.— 118, 120
Хвойка В. В.— 92, 95, 123
Хитров М. А.— 60, 76
Хмельницький Богдан — 33, 41, 50 51, 101, 102, 148, 152
Хойновський І. А.— 60

Цехмістренко В. І.— 142, 148
Цимісхій Іоан — 31
Цула Георгій — 71

Чабб М.— 27
Чемена І. А.— 55
Черепнин А. И.— 77
Черепнін Л. В. (Черепнин Л. В.) — 8, 27, 31, 43, 67, 145
Чоловський О.— 98

Шандровська В. С.— 141
Шафонський О. Ф. (Шафонский А. Ф.) — 26, 44, 61, 62, 76
Шашкевич М. С.— 36
Швартнер М.— 38
Шевченко Т. Г.— 28, 35, 96, 97, 102, 106, 109—111, 121—123, 144—145
Шевченко Ф. П.— 9, 27
Шеломенцев-Терской В. С. Див.: Терський В. С.— 148
Шкорпил В. В.— 75, 105, 111
Шліхтер О. Г.— 80
Шміт Ф. У.— 123
Шнейдер А.— 55
Шохов Іван — 117
Шпак Д. І.— 94
Штерн Е. Р.— 71

Эрастов Д. П.— 30

Юра Р. О.— 141, 148
Юргевич В. Н.— 71, 78
Юрій — 117

Юрій Львович — 68, 69
Юрій II Тройденович — 30, 68, 69, 89, 108
Яблоновський О.— 69, 70
Якобі Б. С. (Якоби Б. С.) — 21, 29
Яковенко Петро — 117
Яковлев В. А.— 78
Янін В. Л. (Янин В. Л.) — 17, 22, 23, 28—30, 65, 74, 77, 109, 110, 141, 142, 145, 148
Янчук М. А. (Янчук Н. А.) — 67, 77
Яременко М. Ф.— 135, 147
Ястребов В. М. (Ястребов В. Н.) — 28, 67, 77

Barwiński B.— 108, 110
Becker P.— 78
Bołsunowski K.— 75, 77, 108
Budka W.— 30
Charewiczowa Ł.— 144
Costin M.— 75
Długosz J.— 43
Finkel L.— 44
Gatterer J. Ch.— 29, 44
Grămadă N.— 144
Gumowski M.— 27—29, 74
Haisig M.— 27, 74, 110, 144
Harald F.— 30
Hauviller E.— 29
Heumann J.— 29
Jabłonowski A.— 77
Kazimierz Jan — 144
Kętrzyński W.— 75
Lehoczky T.— 77
Lubomirski — 74, 75
Łaguna S.— 77
Mihalik J.— 77, 78
Mikucki S.— 27, 74
Musianowicz K.— 77
Muczkowski J.— 43
Nagy J.— 77
Ossoliński — 74, 75
Pawłowicz E.— 74, 75
Piekosiński F.— 74, 77
Podczaszyński B.— 110
Semkowicz W.— 27, 77
Sochaniewicz K.— 30, 144
Starzyński S.— 44
Strzetelska-Grynbergowa Z.— 111
Swiencickyj I.— 144
Thaly K.— 77
Zehnmark L.— 44

СФРАГІСТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК

I. *Види і типи сфрагістичних пам'яток:*

Булли — 9, 10, 15, 21, 25, 28, 37—39, 52, 58, 92, 93, 97, 99, 122, 141
— венеціанські — 59
— папські — 59
Емблематика печаток — 9, 61, 101, 103, 133, 135, 136, 147
Знаки власності — 48—50, 64, 77, 131
— геральдичні — 70
— митні — 32, 49, 65, 82
— особисті — 48, 49
— родові — 48, 49, 60, 64, 72, 90, 93
— символічні — 82—84, 105
— товарні — 64, 82
— торгові — 11, 49, 64, 65
— юридичні — 48—50, 64, 72, 73
Знамена — 13, 48
Клейма — 9, 10, 11, 25, 49, 53, 55, 56, 60, 64, 70—72, 78, 94, 122, 132, 142, 145, 148
Контрпечатки — 25, 26, 37
Кустодії — 22, 26, 38, 97
Матриці печаток — 9, 22, 25, 38, 42, 52, 55—57, 61, 91, 95, 134, 137, 141, 143
Муляжі гем — 21, 143
— печаток — 21, 29, 30, 57, 58, 97
Персні-печатки — 15, 26, 38, 53, 56, 70, 91—95, 97, 105, 123, 127, 146
Печатки свинцеві (вислі) — 10, 19, 21, 25, 29, 38, 49, 60, 75, 77, 78, 82, 91, 93, 98, 109, 121, 130, 141, 146, 148
Печатки воскові — 16, 21, 24, 25, 30, 39, 57, 93, 94, 119, 143
— воскомастичні — 21, 24, 39, 57, 93
— восьмикутні — 51, 100
— гербові — 100, 106, 123, 134
— глиняні — 10, 28
— гумові — 121, 134
— з бронзи — 55, 92, 97
— з гірського кришталю — 143
— з міді — 10, 52, 97
— з слонової кістки — 10
— з стеатиту — 10
— золоті — 25, 32, 91—93, 97
— квадратні — 100
— круглі — 100, 116
— маєстатові (тронні) — 37
— овальні — 100
— паперові — 16, 21, 25, 26, 59
— параболічні — 100
— прикладні — 25, 38, 93, 94
— ромбовидні — 100
— сажові — 21, 121
— срібні — 25, 32, 91, 92, 97
— сургучеві — 16, 25, 57, 132
— фальшиві — 31, 150
— щитовидні — 100
Пломби — 9, 11, 15, 18, 19, 21, 23, 31, 32, 36, 37, 49, 50, 53, 55, 58, 60—67, 72, 75—77, 81—86, 90, 92, 93, 97, 107, 108, 122, 132, 143, 149, 150
П'ятна — 48
Руна — 69
Сигнети — 26, 37
Тавра — 49, 65

Штампи — 9, 11, 25, 26, 30, 94, 132, 137, 147, 148
Штемпелі печаток — 9, 15, 22, 23, 25, 26, 30, 97, 98, 111, 120, 123, 137, 143

II. *Давньоруські печатки і пломби*:

10, 13, 15, 17, 19, 20, 22, 23, 28—32, 39, 40, 48—50, 52, 58—70, 72, 73, 76, 83, 86—89, 91—94, 97—100, 116, 121—123, 125—127, 130, 135, 141, 142, 145, 148, 150, 152
Дрогичинські свинцеві пломби — 6, 11, 15, 32, 55, 58, 59, 62—67, 69, 70, 74, 81—86, 97, 123
Перстень-печатка Андрія Боголюбського, кн.— 127
Печатка [І]ванова — 93
— Володимира Рюриковича, кн.— 92
— Всеволода Ярославича, кн.— 10, 99, 122, 139
— Вячеслава Ярославича, кн.— 10
— Галицько-Волинського князівства — 8, 24, 30, 55, 60, 61, 68, 81, 86—89, 93, 99, 107, 108, 138
— Георгія — 10, 30
— Давида Святославича — 62
— Детька Дмитра, боярина — 86
— Дмитра, кн.— 69, 93
— з написом «Дьнеслово» — 52, 62, 92, 93, 109, 122, 123, 141
— Ізяслава Володимировича, кн.— 10
— Ізяслава Ярославича, кн.— 122, 141
— Іларіона — 93
— Косми — 52, 68, 93
— Костянтина — 92, 93
— Кирила Грека — 52
— Лева Даниловича, кн.— 89
— Любарта, кн.— 69, 93
— Марії, княгині — 99, 122
— Мономаха Володимира, кн.— 10, 92, 122, 141, 148
— Мстислава Володимировича, кн.— 10, 30, 39, 127
— Мстислава Ізяславича, кн.— 127
— Михайла Ярославича Тверського, кн.— 39
Печатка Мудрого Ярослава, кн.— 10, 141
— Острозького Костянтина, кн.— 51
— Порфирія — 106
— Ратибора, боярина — 52, 60, 73, 74, 92, 99, 107, 109
— Романа Святославича, кн.— 122
— Ростислава Мстиславича, кн.— 141
— Святослава Ігоровича, кн.— 10
— Святослава Ярославича, кн.— 122, 139
— Скочкова — 93
— Софії — 30
— Федора — 68
— Федора Ростиславича, кн.— 106
— Феофанії Музалон — 107, 148
— Юрія Львовича, кн.— 68, 89
— Юрія II Тройденовича, кн.— 89

III. *Козацькі печатки:*

3, 17, 22 28, 48 57, 72, 97, 100—103, 110, 114, 116, 135, 144, 150, 151
Печатка Бугогардівської паланки — 41
— Буджацької Січі — 41
— Вакуленка С., пирятинського сотн.— 95
— Василевича Гната, гетьм.— 95, 101, 102
— Війська Запорізького — 33, 34, 40, 41, 61, 94, 141, 142
— Генерального суду — 61, 94, 102
— Дунайського війська — 41
— Ілляшенка М., лубен. полк.— 95
— Канівського козацького куреня — 55
— Кішки Самійла, гетьм.— 41, 42
— Кодацької паланки — 41
— Конотопської сотні — 47
— Крутневича Гаврила, гетьм.— 51
— Лободи Григорія, гетьм.— 11, 142, 148
— Ломиковського Івана, ген. обозного — 47
— Маклашевського І., кош. отамана — 95
— Малоросійської колегії — 61, 62

Печатка Міністерської канцелярії — 62
— Многогрішного Дем'яна, гетьм.— 41, 95, 102
— Небаби Мартина, борз. пол.— 50
— Ніжинського козацького полку — 47
— Нової Січі — 41
— Новоросійського кавалерійського поселення — 54
— Орельської паланки — 41
— Палія Семена, фаст. полк.— 142 148
— Полуботка Павла, черн. полк.— 47
— Пушкаря Мартина, полт. полк.— 117
— Радченка Михайла, миргород. наказного полк.— 117
— Самарської паланки — 41, 101
— Самойловича Івана, гетьм.— 102
— Свічки Л., лубен. полк.— 95
— Хмельницького Богдана, гетьм.— 41, 50, 51, 101, 102, 151
— Чорноморського війська — 41
— Шохова Івана, черн. наказного полк.— 117
— Яблунівської сотні — 95
— Яковенка Петра, полт. наказного полк.— 117

IV. *Печатки міст:*

3, 11, 17, 18, 22, 41, 47, 51, 55, 56, 61, 82, 97, 100, 103, 110, 114—116, 118, 138—140, 143, 144, 147, 150, 152

Печатка Батурина — 48
— Берегове — 70, 77
— Вишкове — 70
— Володимира — 93, 138
— Гадяча — 48, 60
— Гамбурга — 13
— Глухова — 47
— Довгого Поля — 70
— Києва — 29, 57, 60, 10[illegible] [illegible]44
— Козельця — 60
— Конотопа — 47
— Кракова — 58
— Кролівця — 48
Печатка Лубен — 103
— Львова — 22, 23, 30, 51, 55, 117, 138, 142, 144, 148
— Любека — 13
— Миргорода — 103
— Мукачева — 70, 77
— Ніжина — 95
— Новгорода — 10, 11 24, 33, 39, 121
— Новомлинська — 48
— Перемишля — 138
— Переяслава — 51, 60
— Пирятина — 95
— Пскова — 10, 11, 33, 40
— Сигета — 70
— Стародуба — 60
— Стрия — 138
— Тячіва — 70, 77
— Хуста — 70, 142
— Чернівців — 51
— Чернігова — 60, 95
— Юр'єва — 33

V. *Печатки народницьких і революційних підпільних організацій:*

3, 4, 11, 18, 132, 137, 138, 143 146, 152

Печатка Закарпатської крайової організації Комуністичної партії Чехословаччини — 137, 147
— Комуністичних організацій і осередків Закарпаття — 138
— Комуністичної партії Східної Галичини — 137, 147
— Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі — 137
— Одеського комітету РСДРП — 133, 146
— організацій і гуртків революційних народників України — 132, 133
— парторганізації КП Чехословаччини с. Копашневе Закарпатської обл.— 137

VI. *Печатки радянського періоду:*

19, 113, 127, 132—138, 147, 153

Печатка Анатолієво-Тузлівського ревкому на Одещині — 134

Печатка виконкомів Рад депутатів трудящих — 130, 133, 135
— Всеросійської спілки робітників-металістів — 136
— Всеукраїнського Центрального Виконавчого комітету — 134
— Галицького бюро КП(б)У на Поділлі — 137
— Галицького бюро КП(б)У при Губпарткомі Київщини — 137
— Галицького бюро при ЦК КП(б)У — 137
— Галицького організаційного комітету при ЦК КП(б)У (Галорком) — 137
— Кадіївського рудникового комітету профспілки гірників — 135
— Комісій допомоги дітям при губвиконкомах — 134
— Комітету Комуністичної партії Східної Галичини і Буковини — 137
— комнезамів — 127
— комсомольських організацій — 133
— культосвітніх установ — 127, 133
— культурно-освітнього товариства «Просвіта» у Кізил-Арваті — 137
— Луганського комітету Всеросійської профспілки металістів — 135
— Луцької повітової робітничо-селянської міліції — 135
— Луцької Ради солдатських, робітничих і селянських депутатів — 135
— Могилів-Подільського повітового ревкому — 135
— надзвичайного комісара охорони залізниць Одеського округу — 134
— Наркоматів України — 133, 134, 146
— Народних комітетів міст і сіл Закарпаття — 138, 147
— партизан — 127, 143
— партійних організацій — 133
— Партії українських комуністів Туркестану при Ташкентській крайовій організації РКП(б) — 137
Печатка профспілкових організацій — 3, 133, 135, 136, 147, 152
— Профспілки робітників пляшкового заводу м. Костянтинівки — 135
— ревкомів — 127, 130, 133, 135, 143, 147
— ревкому с. Біляївка на Одещині — 134
— Рожищенського волосного ревкому — 135
— сільрад — 134
— сільськогосподарських кооперативів — 133, 153
— Туркестанської української крайової Ради — 137
— українських громад у Туркестані — 137
— Центрального бюро профспілок робітників м. Луцька — 135
— Червоної Армії — 136
— Червоної гвардії м. Харкова — 136, 147

VII. *Печатки цехів:*

3, 11, 17—19, 22, 23, 30, 41, 47, 51, 56, 61, 97, 98, 103, 114—116, 118, 120, 138—140, 143, 144, 148, 152

Печатка бондарів Києва — 115
— гарбарів Львова — 121, 139
— годинникарів Львова — 121
— гончарів Києва — 115
— живописців Щавниці, Чехословаччина — 70
— золотарів Банської Бистриці, Чехословаччина — 70
— золотарів Щавниці, Чехословаччина — 70
— золотарів Ужгорода — 70
— іконописного цеху Києва — 115
— ковальського та мідного цеху Києва — 116
— ковалів Львова — 139
— кравців Києва — 115
— крамарів Києва — 116
— крамарів Львова — 139
— кушнірів Києва — 116
— кушнірів Львова — 139

Печатка лимарів і сідельників Львова — 139
— музикантів Києва — 115
— м'ясників Києва — 115
— пекарів Києва — 116
— пекарів Львова — 139
— пивоварів Львова — 139
— позументників Кам'янця-Подільського — 106
— різників Львова — 139
— рибальського цеху Києва — 116
— сріблярів і золотарів Києва — 116
— столярів Києва — 115
— ткачів Києва — 115
— цирульників Києва — 116
— шевців Києва — 115
— шевців Львова — 139

VIII. *Сільські печатки:*

3, 11, 18, 42, 103, 120, 138, 139, 142, 148, 150, 152

Печатка с. Береги Закарпатської обл.— 70
— Зміївка Закарпатської обл.— 70
— колгоспу ім. Леніна с. Парутіно Миколаївської обл.— 142
— Остапівського волосного управління — 103
— сільських громад Північної Буковини — 4, 120, 121, 143, 145
— сільських громад Старосамбірського повіту (тепер Старосамбірський р-н Львівської обл.) — 103
— сільських громад Східної Галичини — 135, 144

IX. *Сфрагістичні пам'ятки стародавнього світу та Візантії:*

4, 9, 10, 13, 18—20, 24, 27, 30, 36, 37—39, 53, 56, 59—61, 70, 71, 75, 78, 83, 88, 94, 99, 103, 109, 131, 142, 143, 144, 148, 150

Булли Урарту — 10, 28
Геми — 9—11, 18, 21, 53, 55, 56, 58—60, 70, 72, 94, 97, 103—106, 111, 132, 143
Камеї — 21, 53, 58, 104, 106, 111
Клейма керамічні — 9, 10, 53, 70—72, 78, 94, 103, 105, 142, 148
Молівдовули візантійські — 10, 15, 25, 28, 53, 55, 56, 58, 59, 61, 71, 72, 94, 121, 143
Печатки античні — 10, 28, 39, 94, 104, 131
— ассірійські — 10, 27, 38, 53
— візантійських митниць — 32, 63
— Гарида Євстратія — 122
— Кантакузіна Іоана VI, візант. імп.— 33
— Михайла — 71
— Персії — 38
— Самосского Поликрата — 148
— стародавнього Согду — 10
— стародавнього Херсонесу — 28, 53, 59, 71, 75, 78, 109
— стародавньої Індії — 10
— стародавньої Мідії — 38
— стародавньої Парфії — 10, 28
— Феофанії Музалон, княгині — 107, 148
— Філофея — 33
— хетів — 10
— Цули Георгія, херсонеського протоспафарія і стратіга — 71
Скарабеї єгипетські — 9, 10, 18, 53, 55—57, 60, 72, 97, 103, 123, 132, 143
— Тутмоса III — 143
Циліндри вавілонські — 9, 10, 27, 59
— єгипетські — 9, 10, 27, 31
— месопотамські — 9, 10, 27

X. *Інші:*

Печатки Англії — 13
— Антіохійського патріарха — 13
— Білорусії — 31
— Брандербурзького курфюства — 13
— Великого Литовського князівства — 13, 99, 106
— венеціанського дожа — 121
— Войдили, литов. можновладця — 99, 110
— Гедиміна, литов. кн.— 99
— Голландії — 13

Печатки Данії — 13
— духовенства — 3, 11, 13, 39, 43, 48, 51, 91, 99
— Єрусалимського патріарха — 13
— Іспанії — 13
— Італії — 13
— Кейстута, литов. кн.— 99, 110
— Київської Академії XVIII ст.— 55
— китайські — 38, 55
— купців — 32, 49, 69
— Лівонського ордену — 33
— міщан — 11
— молдавських воєвод, бояр і купців — 120
— Московського патріарха — 13
— новгородських посадників — 39
— новгородських тисяцьких — 39
— Олександрійського патріарха — 13
— Ольгерда, литов. кн.— 99
— Петра I, імп.— 39
Печатка Паризької Комуни — 143
— польського повстання 1863 р.— 55
— Польщі — 13, 56, 58, 59, 82, 106, 118, 144
— Римлянина Павла, львів. архітектора — 51
— Росії — 13, 28, 31, 58, 97, 125, 130 132, 145
— роти Народної Гвардії м. Львова, 1848 р.— 55
— Ставропігійського братства — 51
— судів — 13, 48, 61, 82, 94, 102, 121
— Тернопільського повіту — 55
— турецькі — 97
— Флоренції — 13, 25, 88
— Франції — 11, 13, 14
— Швеції — 13
— Японії — 38
Ярлики ханські — 97

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

Рисунки:

Металічні кустодії — 26.
Дрогичинські свинцеві пломби — 67.
Обкладинка праці К. В. Болсуновського «Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края» — 85.
Давньоруський бронзовий перстень-печатка — 92.
Печатка Самарської паланки Війська Запорізького, XVIII ст.— 101.
Печатка с. Мшанець (тепер Старосамбірського р-ну Львівської обл.) — 104.
Печатка позументного цеху Кам'янця-Подільського — 106.
Грамота 1464 р. з 43 вислими восковими печатками — 119.
Печатки гарбарського (XIV ст.) та годинникарського (1767) цехів Львова — 121.
Обкладинка збірника «Історичні джерела та їх використання» — 128.
Обкладинка збірника «Нумизматика и сфрагистика» — 129.
Штемпель (матриця) печатки Одеського комітету РСДРП, 1905 р.— 133.
Печатка Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, 1919 р.— 134.
Печатка Могилів-Подільського повітового ревкому, 1920 р.— 135.
Печатка штабу Червоної гвардії Іванівського р-ну Харкова — 136.
Печатка з гербом м. Стрия — 138.
Печатки магістрату та цехів Львова при грамоті 1425 р.— 140.

Таблиці:

1. Штемпелі і перстень-печатки.
2. Циліндри, скарабеї, геми, візантійські молівдовули із знахідок на півдні України.
3. Печатки Київської Русі.
4. Дрогичинські свинцеві пломби.
5. Печатки міст і цехів XIV—XIX ст.
6. Печатки сільських громад.
7. Козацькі печатки.
8. Печатки народницьких гуртків і груп, революційних підпільних організацій.
9. Печатки організацій і установ перших років Радянської влади.
10. Печатки радянських установ і організацій.

ЗМІСТ

ВСТУП
3

Розділ I
ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ І МЕТОДИКИ УКРАЇНСЬКОЇ СФРАГІСТИКИ
7

Розділ II
НАГРОМАДЖЕННЯ СФРАГІСТИЧНИХ ЗНАНЬ З ДАВНІХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ XIX СТ. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ СФРАГІСТИКИ
31

Розділ III
РОЗВИТОК СФРАГІСТИКИ НА УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.
45

Розділ IV
УКРАЇНСЬКА СФРАГІСТИКА В ПЕРІОД КРИЗИ БУРЖУАЗНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (КІНЕЦЬ XIX — ПОЧАТОК XX СТ.)
79

Розділ V
УКРАЇНСЬКА СФРАГІСТИКА В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД
112

ВИСНОВКИ
149

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК
153

СФРАГІСТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК
160

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ
166

Академия наук Украинской ССР
Музей этнографии и художественного промысла

**Виталий Алексеевич
Гавриленко**

УКРАИНСКАЯ СФРАГИСТИКА

ВОПРОСЫ ПРЕДМЕТА И ИСТОРИОГРАФИИ

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР*

Редактор *В. С. Трубенко*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Оформлення художника *О. Д. Стеценка*
Технічний редактор *Б. М. Кричевська*
Коректор *Я. М. Зубко*

БФ 15493. Здано до набору 26.V 1976 р. Підписано до друку 23.XII 1976 р. Формат 60×90 1/16. Папір № 1. Друк. фіз. арк. 10,5+10 вкл. Умовних друк. арк. 11,125. Облік.-вид. арк. 12,49. Тираж 2000 прим. Вид. № 334. Зам. № 7-77. Ціна 1 крб. 36 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Книжкова фабрика «Комуніст» РВО «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Харків, Енгельса, 11.

31

Б 31

1 крб. 36 коп.

Ва293817 ІІІ
інв. 1977/
928-31

«НАУКОВА ДУМКА»